

SEVİNC ABBASOVA ZAKİR QIZI

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA
QADIN HƏRƏKATININ İNKİŞAF TARİXİ**

Bakı - 2007

ELMİ REDAKTOR: akademik İsmayıl Hacıyev

RƏYÇİLƏR: tarix elmləri doktoru,
professor Hacıfəxrəddin Səfərli

fəlsəfə elmləri doktoru,
professor Məmməd Rzayev

Sevinc Zakir qızı Abbasova, «Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının inkişaf tarixi», Bakı, 2007.

Kitabda Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatının formalaşması, sosial-mədəni və ictimai-siyasi həyatda qadınların oynadığı rol təhlil edilmişdir. Tədqiqatda Naxçıvanda qadın hərəkatının inkişafının ümumi qanunauyğunluqları və spesifik xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir.

Kitab tələbələr, Azərbaycan tarixi problemləri ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 9952-29-074-1

© A.Sevinc

MBM

ÖN SÖZ

İctimai inkişafın göstəriciləri sırasında qadınların cəmiyyətdə yeri və rolu olduqca mühümdür. Müasir dövrdə, ölkəmizdə hüquqi dövlət, demokratik cəmiyyət qurulduğu bir zamanda qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdən biri qadının cəmiyyətdəki sosial rolunu zənginləşdirmək, ona bərabər hüquqlu vətəndaş və eyni zamanda bir ana kimi öz imkanlarını reallaşdırmaq üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Qadının ictimai və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, şəxsi inkişafı, onun professional, mədəni və siyasi fəallığının analıq, ailə-məişət funksiyaları ilə ahəngdar uzlaşdırılması üçün məqsədyönlü iş aparmaq tələb olunur. Bu problem həm də ona görə aktualıq kəsb edir ki, yaşadığımız keçid dövründə cəmiyyətdə baş verən sosial dəyişikliklərdən ən çox əziyyət çəkənlər məhz qadınlardır. Onların sosial müdafiəsinin, maddi rifahının yaxşılaşdırılması bu gün həllini tələb edən ən vacib məsələdir.

Qadınların cəmiyyətin inkişafındakı mühüm rolunu yüksək qiymətləndirən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev qadınlarımızın ictimai-siyasi fəallığının artırılması, onların sosial-iqtisadi, mədəni-məişət problemlərinin həlli istiqamətində bir sıra mühüm əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmişdir. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının «Qadınlara münasibətdə ayrışdırılışın bütün formalarının ləğv olunması haqqında» konvensiyasına qoşulmuş, 1998-ci ildə ölkədə qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Uzun fasilədən sonra 1998-ci ilin sentyabrında çağırılmış Azərbaycan qadınlarının V qurultayı ölkəmizin qadınlarının həyatında mühüm hadisə oldu. Nəhayət, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edərkən 1999-cu ilin 14 yanvarında qadınların ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında rolunu artırmaq, Azərbaycan Respublikasında BMT-nin «Qadınlara münasibətdə ayrışdırılışın bütün formalarının ləğv olunması haqqında» konvensiyasından irəli gələn öhdəlikləri daha geniş miqyasda həyata keçirmək məqsədilə sərəncam imzalamış (6, 1999-cu il, 15 yanvar), 2000-ci il martın 6-da isə Azərbaycanda qadın siyasətinin həyata keçirilməsini xüsusi fərmanla rəsmiləşdi-

rilmişdir (6, 2000-ci il, 7 mart). Möhtərəm Heydər Əliyevin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində qadınlarımızın ictimai-siyasi fəallığı yüksəlmiş, qadın hərəkatına dövlət tərəfindən himayədarlıq xeyli artmışdır.

Cəmiyyətin idarə edilməsində, dövlət əhəmiyyətli qanun və qərarların qəbul olunmasında qadınlarımız xüsusi rola malikdirlər. Bu gün qadınlarla bağlı dövlət siyasəti elə aparılır ki, o, bərabər hüquqlar siyasətini tam təmin edir. İndi respublikamızda onlarla qadın qeyri-dövlət təşkilatları da fəaliyyət göstərir.

Lakin cəmiyyətdə qadınların yüksəliş yolu heç də asan olmamış, onlar öz hüquq və azadlıqları, layiqli həyat uğrunda əsrlər boyu mübarizə aparmışlar. Zaman keçdikcə qadınların cəmiyyətdə tutduqları mövqe də yüksəlmişdir. Azadlıq və demokratiya uğrunda qadın hərəkatı bütün dünyaya yayılmışdır. Azərbaycan qadınları da dünya qadın hərəkatı tarixində öz izini qoymuş, istiqlal və bərabərlik uğrunda mücadilə sayəsində bugünkü mədəni səviyyəyə yüksəlmişlər. Ancaq bu mədəni və sosial yüksəliş yolları çox çətin olmuşdur.

Ölkəmizdə qadın hərəkatı çoxmərhələli inkişaf yolu keçmişdir. Bu hərəkatın tarixindən ibrət almalı, öyrənməli çoxlu məqamlar vardır. XIX əsrin II yarısından başlayaraq Azərbaycan qadınları çarizmin təzyiqlərinə və qadağalarına baxmayaraq, müsəlman-türk qadınlarının maariflənməsi, mədəni-ictimai həyata qatılması, onların sosial-iqtisadi azadlıqları uğrunda gərgin mübarizə aparmışlar. Lakin azərbaycanlı qadınların əsl yüksəliş dövrü məhz XX əsrlə bağlı olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan qadınlarının keçdiyi yolu qiymətləndirərək qeyd etmişdir: «Tarixə nəzər salarkən böyük məmnuniyyət hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan qadını XX əsrdə böyük şanlı yol keçmiş və uğurlar əldə etmişdir. Çoxəsirlik tariximizdə demək olar ki, qadın heç vaxt XX əsrdəki qədər yüksəlməmiş, heç vaxt bu zirvələrə çatmamışdır» (6, 1999-cu il, 8 mart).

Eyni zamanda, 70 il ərzində yaşadığımız sovet dövründə də bu mübarizə davam etmiş, yeni forma və vasitələrlə zənginləşmişdir. Bu mübarizənin tarixinin təhlil edilməsi, səhvlərindən nəticə çıxarılması, müsbət iş təcrübəsindən istifadə edilməsi bu gün böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da qadın hərəkatının formalaşması və inkişafı Azərbaycan qadın hərəkatının tarixi ilə sıx və üzvi surətdə bağlıdır. Bununla belə, Naxçıvanda qadın hərəkatı bölgənin yerli şəraiti, tarixi inkişaf mərhələləri ilə əlaqədar müəyyən özəlliklərə malikdir. Buna görə də müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif bölgələrdə qadın hərəkatının əsas inkişaf meyillərinin araşdırılması ümumilikdə, Azərbaycanda qadın hərəkatının inkişaf xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını daha dərinlən üzə çıxarmaq imkanı yaradır.

Bundan əlavə, Naxçıvanda qadın hərəkatının tarixinin öyrənilməsi daha bir problemin—Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində spesifik yerli şəraitdə qadın hərəkatının inkişaf qanunauyğunluqlarını və qadın məsələsinin hansı şəkildə təzahür etməsini müəyyənləşdirməyə kömək edir. XX əsrdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də qadın hərəkatı müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, nəticədə Naxçıvan qadınlarının təhsil və mədəni səviyyəsində, dünyagörüşündə, iqtisadi vəziyyətində və sosial mövqeyində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, onlar Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynamağa başlamışlar. Təəssüf ki, Muxtar Respublikamızda qadın hərəkatının təşəkkülü, inkişaf mərhələləri, müasir vəziyyəti, qadınların ictimai, mədəni və iqtisadi həyatda rolu kifayət qədər tədqiq edilməmiş və elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmamışdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində tədqiqatın aktuallığını şərtləndirməkdədir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Naxçıvanda qadın hərəkatının tarixinə aid xüsusi tədqiqatlar aparılmasa da, bu mövzuya aid bir sıra faktik materiallar tarixşünaslıqda müəyyən qədər öz əksini tapmışdır.

Mövzuya aid ədəbiyyatı iki istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar: 1. Azərbaycanda qadın hərəkatına və qadın məsələlərinə həsr edilmiş əsərlər; 2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixinə, mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına aid əsərlər.

Ümumiyyətlə, ikinci dünya müharibəsindən sonra keçmiş SSRİ-də qadın hərəkatı tarixinin tarixşünaslığı formalaşmış, bu dövrdə sovet tarixşünaslığı qadın problemini üzrə bir sıra əsərlərlə zənginləşmişdir [135; 145; 156; 168; 184; 197].

Bu əsərlərdə sovet hakimiyyəti illərində qadınların əmək və ictimai-siyasi fəallığının bir sıra məsələləri ümumiləşdirilmişdir. Bu kontekstdə keçmiş müsəlman sovet respublikalarının konkret materialları əsasında hazırlanmış və bu respublikalarda qadın məsələsinin tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərləri – monoqrafik tədqiqatları, elmi məqalələri, dissertasiya işlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır [140; 151; 158; 187; 196;]. Bu əsərlər dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks edirsə də, onlarda qadın hərəkatının keçmiş SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində xarakterik cəhətləri, inkişaf meyilləri, qadın məsələsinin həlli uğrunda mübarizənin konkret forma və metodları müəyyən qədər işıqlandırılmışdır. Bu əsərlər içərisində xüsusən «Решение женского вопроса в СССР»; «Октябрьская революция и раскрепощение женщин»; «Женщины Страны Советов» və digərlərində Azərbaycanda qadın hərəkatının həlli istiqamətində atılmış addımlar öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığı problemin işlənməsinə öz töhfəsini vermiş, qadın hərəkatının inkişaf tarixinə bir sıra əsərlər həsr etmişdir. Azərbaycan qadınlarının inqilabi mübarizədə iştirakı, yeni cəmiyyət quruculuğu işinə cəlb edilməsi məsələlərinə bir çox tarixçilər müraciət etmişdir [52; 53; 73; 74; 75; 76; 77; 78; 79; 125; 126; 127]. Tarixçilərin əsərlərində Azərbaycanda qadın hərəkatı, qadınların hüquq bərabərliyinin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə, onların istehsala cəlb edilməsi və ixtisasının yüksəlməsi məsələləri konkret şəkildə qoyulmuş və tədqiq edilmiş, eyni zamanda Azərbaycan qadınlarının həyatında baş vermiş dəyişikliklər, onların yeni cəmiyyət quruculuğunda iştirakı xülasə şəklində öz əksini tapmışdır. Haqqında danışılan kitablar Sovet hakimiyyəti dövründə yazıldığından, təbii ki, öz dövrünün ruhuna uyğundur. Pafosla yazılmış bu əsərlərdə qadın məsələsində kommunist partiyasının uğurları tərənnüm edilir, qadınların həyatında baş verən dəyişikliklər yalnız müsbət yönümdən işıqlandırılır. Təbii ki, bu kitablarda Azərbaycanda qadın məsələsində və qadın hərəkatında baş verən mənfi tendensiyaların obyektiv təhlili lazımi səviyyədə araşdırıla bilməzdi. Bununla belə, sovet dövründə qadın hərəkatından bəhs edilən əsərlərdə bu hərəkatın tarixi, qadın məsələsinin həlli

istiqamətində istifadə edilən forma və metodlar haqqında zəngin materiallar və faktlar mövcuddur ki, onlar ölkəmizdə qadın hərəkətinin inkişaf tendensiyaları haqqında təsəvvür yaratmağa imkan yaradır.

Mövzu ilə əlaqədar kitablar arasında S.Məmmədovun (Gəncəlinin) əsərlərində Azərbaycanın qadın hərəkətində mühüm xidmətləri olan qadınlar barədə maraqlı materiallarla qarşılaşırıq. Onun əsərləri bizim üçün həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, bu əsərlərdə Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında mühüm xidmətləri olan qadınlar, o cümlədən Nazlı xanım Nəcəfova, Qəşəng xanım Baharova və başqalarının həyat və fəaliyyəti yığcam və publisistik dildə verilir [72-78].

Respublikada iqtisadçıların qadın əmək ehtiyatlarının vəziyyəti və qadın məsələsinin iqtisadi aspektlərinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərində [32; 88; 89; 90] də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında qadınların rolu, habelə kənd təsərrüfatında qadın əməyi və ondan istifadə edilməsinin vəziyyəti faktik materiallar əsasında şərh edilmişdir. Naxçıvan MSSR-in qadın əmək ehtiyatlarının səviyyəsi, onların ictimai istehsalda iştirakı, məşğulluq səviyyəsi və s. iqtisadi-demoqrafik aspektlər ümumrespublika kontekstində verilmişdir. Həmçinin «Naxçıvan MSSR-də ictimai istehsalın kompleks inkişafı və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilmə problemləri. Məruzələrin tezisləri» [110]; «Naxçıvan MSSR-in əmək ehtiyatları və ondan səmərəli istifadə məsələləri» [82] kitablarında Müxtar Respublikada qadın əməyinin tətbiqi sahəsində baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər, qadın əməyindən istifadənin spesifik xüsusiyyətləri, ondan istifadənin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş təkliflər faktiki materiallar əsasında ətraflı işıqlandırılmışdır.

Mövzunun tədqiqində Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş bir sıra əsərlər çox qiymətlidir. M.Mehdiyevin [170], Q.Mədətovun [71], T.Novruzovun [183] əsərlərində İkinci Dünya müharibəsində Naxçıvan əhalisinin, o cümlədən qadınların fəaliyyətinə dair müəyyən məlumatlar vardır. Naxçıvan qadınlarının təhsilə cəlb edilməsi, onlar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi məsələlərinin araşdırılmasında T.Musayevanın monoqrafiyası [171] mühüm rol

oynamışdır. Monoqrafiyada Naxçıvanda qadınların təhsil sahəsində fəaliyyətlərinə dair materiallar kifayət qədər olmasa da, burada 20-30-cu illərdə Azərbaycanda təhsil, o cümlədən qadın təhsilinin inkişaf dinamikasını, təhsil sahəsində görülmüş tədbirlərin mahiyyətini əks etdirən mühüm faktlar və rəqəmlər mövcuddur.

Azərbaycan qadınlarının mədəni səviyyəsinin artırılması, qadınlar arasında mədəni-maarif işinin aparılmasını öyrənmək üçün Azərbaycanın mədəni quruculuq tarixinə həsr edilmiş əsərlərin mühüm əhəmiyyəti vardır [142; 147; 149; 167; 185]. Həmçinin Naxçıvanın XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli ziyalıları haqqında kitablarda [29; 134] həmin ziyalıların qadın azadlığına dair dəyərli fikirləri tədqiqatda mühüm rol oynamışdır.

80-ci illərin II yarısı – 90-cı illərin əvvəllərində də bu mövzu ilə bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır.

D.Hüseynovanın tədqiqatında [154] 20-30-cu illərdə Azərbaycanda qadınların azadlığa çıxması prosesi təhlil edilmiş, onların ictimai-siyasi və mədəni həyata cəlb olunmasının forma və metodları göstərilmiş, qadın yaradıcı ziyalı kadrlarının formalaşması yolları müəyyənləşdirilmişdir. Z.Quliyevanın tədqiqatında [166] ikinci dünya müharibəsində Azərbaycan qadınlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, xarakteri və formaları göstərilmiş, qadınların istehsalda, kütləvi-müdafiə işində, hərbi sahədə, vətənpərvərlik hərəkətində iştirakı təhlil edilmişdir. İ.Hacıyevin tədqiqatında [45] Azərbaycan qadınlarının müharibə illərində ictimai-siyasi sahədə, mədəni həyatda, ictimai təşkilatlarda, idarəetmə strukturlarında və digər sahələrdəki fəaliyyəti geniş tarixşünaslıq əsərləri, mənbəşünaslıq bazası əsasında təhlil edilmişdir. İşdə Naxçıvan qadınlarının müharibə dövründəki ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyətinə dair çoxlu arxiv materiallarına istinad edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Xüsusən, dövlət və ictimai təşkilatlarda, mədəni-maarif müəssisələrində işləyən qadınların adlarının üzə çıxarılması İsmayıl Hacıyevin Naxçıvan qadın hərəkətinin tarixşünaslığına verdiyi ən mühüm töhfələrdən biridir.

Azərbaycan müstəqillik qazananadan sonra qadınların ictimai

rolunda, sosial statusunda mühüm dəyişikliklər baş vermiş, bu isə öz növbəsində qadın probleminin tədqiqinə diqqəti daha da artırmışdır. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə bu məsələlənin tədqiqi ölkə tarixçilərinin, iqtisadçıların, sosioloqlarının, filosoflarının və hüquqşünaslarının diqqətini cəlb etməyə başlamışdır.

Azərbaycanda qadın hərəkatının görkəmli tədqiqatçısı S.Məmmədovun (Gəncəlinin) 1996-cı ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası [79] Azərbaycanda qadın təhsilinin tarixini və qadın maarifçilik hərəkatını öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Onun bu yaxınlarda çap etdirdiyi ensiklopedik toplusu dünya və Azərbaycan qadınlarını tanıتماğa xidmət edən çox sanballı bir kitabdır [75].

Qadınların müasir dövrdə sosial-siyasi fəaliyyətini öyrənmək baxımından Z.Əsgərovanın, A.Əhmədovanın fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün müdafiə etdikləri dissertasiyalar da mühüm əhəmiyyət kəsb edir [40; 143].

90-cı illərin ikinci yarısında elmi tədqiqatların yeni sahəsi – Gender tədqiqatları (cinslərin qarşılıqlı münasibətlərinin fəlsəfəsi – S.A.) həyata keçirilməyə başlandı. Azərbaycanda bu tədqiqatların inkişafına IV Beynəlxalq Qadınlar Konfransının (Pekin, 1995) qərarları güclü təkan verdi. Konfransdan sonra Azərbaycanda BMT-nin İnkişaf Proqramı nəzdində «Gender İnkişafında» şöbəsi (milli koordinator R.İbrahimbəyova), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunda isə «Gender tədqiqatları» şöbəsi yaradıldı. Onların birgə səyi nəticəsində 1998-ci il fevralın 12-də «Gender. Qadın probleminin yeni mərhələsi» I Respublika konfransı keçirildi [41]. Qısa müddət ərzində Azərbaycanda gender probleminə dair materiallar çap edildi [8; 42; 43; 57; 117; 118 və s.]. «Qanun» curnalının xüsusi nömrəsi Azərbaycan qadınlarının problemlərinə həsr edilmiş və bu məcmuədə qadın təşkilatları haqqında tarixi məlumatlar və statistik göstəricilər verilmişdir [60]. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycanda artıq etnik, dini xüsusiyyətləri nəzərə alan milli gendersünaslıq formalaşmaqdadır. Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin (MSİ) nəşr etdirdiyi «Azərbaycanda qadınlar və kişilər. Statistik

məlumat» [24] kitabı respublikada gender siyasəti haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Ölkəmizdə xüsusi jurnal – «Genderşünaslıq» jurnalı dərc edilir. Qadınların müasir problemləri, həmçinin L.D. Mövsüмова [87], Z. Quliyeva, M. Həsənova [69]; S. Gəncəli (Məmmədov) [44; 75], M.Həsənova [49] və b. əsərlərində öz əksini tapmışdır. (Məsələnin analitik-bibliografiya şərhinə dair bax:[136]).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi ilə birbaşa əlaqədar əsərlərə gəldikdə isə onları şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissəyə Naxçıvanın ümumi inkişafına həsr edilmiş və Muxtar Respublikanın yubileyləri münasibəti ilə buraxılmış əsərlər daxildir [33; 66; 70; 86; 91; 92; 93; 107; 108; 130; 182; 191 və s.]. Bu əsərlərdə tədqiq olunan mövzuya dair bir sıra faktik materiallar tapmaq mümkündür. Həmin əsərlər içərisində M.Niftəliyevin monoqrafiyası [182] xüsusi diqqətə layiqdir. Əsərdə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Muxtar Respublikada mədəni quruculuq və təhsil sahəsində görülmə işlərə, qadınların ictimai-siyasi həyata, istehsalat, mədəni-maarif işinə, təhsilə cəlb edilməsinə dair çoxlu faktik materiallar və ümumiləşdirmələr mövcuddur. Əsərin özünəməxsusluğundan biri də orada zəngin arxiv sənədlərindən istifadə edilməsidir.

İkinci hissəyə Naxçıvanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını əks etdirən dissertasiyalar daxildir [54; 61; 62; 68; 155]. Bu tədqiqatların mövzu ilə bilavasitə bağlılığı olmasa da, orada Muxtar Respublikada qadın məsələsi, xüsusən onların təhsil, mədəni-məişət sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı dəyərli müddəalara rast gəlmək mümkündür.

90-cı illərin II yarısı Naxçıvan tarixinin, sosial-iqtisadi inkişafının, ədəbi mühitinin və s. məsələlərin öyrənilməsi baxımından çox məhsuldar bir dövr olmuşdur. Məhz bu dövrdə Naxçıvanla bağlı bir neçə doktorluq və namizədlik dissertasiyaları hazırlanmış, kitablar çapdan çıxmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin qeyd edilməsi bu istiqamətdə işlərin daha da genişlənməsinə səbəb oldu. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri cənab Heydər Əliyevin yubiley tədbirlərində iştirak etməsi və Naxçıvanın tarixinə, mədəniyyətinə, sosial-iqtisadi

inkişafına dair çıxışları Muxtar Respublikada elmin inkişafına yeni güclü təkan verdi.

Azərbaycan MEA həqiqi üzvü İ.Həbibbəylinin 1996-cı ildə müdafiə etdiyi «Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri» adlı doktorluq dissertasiyası [48] Naxçıvanda qadın hərəkatının formalaşmasına təsir göstərən iqtisadi, siyasi, mədəni amilləri üzə çıxartmaq baxımından qiymətli mənbədir. Dissertasiyada XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda mövcud olan ədəbi-mədəni mühit, ictimai-siyasi vəziyyət, maarifçilik hərəkatı elmi şəkildə geniş təsvir edilmiş, C.Məmmədquluzadənin müasirləri olan bir çox maarifçi-demokrat xadimlərin, yazıçı və publisistlərin (E.Sultanov, M.Kəngərli, M.Şaxtaxtılı və b.) qadın məsələsi, qadın azadlığı və bərabərliyi, qızların təhsilinin əhəmiyyəti barədə fikirləri öz əksini tapmışdır. Dissertasiya həm də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadın təhsilinin təşəkkül tapmasını öyrənmək baxımından dəyərlidir.

Mövzuya aid problemlərin araşdırılmasında digər qiymətli əsər İ.Hacıyevin Naxçıvan tarixinə həsr edilmiş doktorluq dissertasiyasıdır [47]. Dissertasiya qadın hərəkatını şərtləndirən tarixi-siyasi amilləri öyrənmək baxımından əvəzsiz tədqiqat əsəridir. Burada bizim üçün maraqlı olan XX əsrin 20-30-cu illərində Muxtar Respublikada siyasi vəziyyət, naxçıvanlıların ikinci dünya müharibəsi dövründə arxa və ön cəbhədə iştirakı, Naxçıvanın müharibədən sonrakı sosial-siyasi vəziyyəti, nəhayət 90-cı illərdə Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafının araşdırılmasıdır.

Göstərilən dövrdə Naxçıvanın tarixinə həsr edilmiş bir sıra əsərlərdə [22; 46; 120] tədqiq olunan mövzuya aid bəzi məqamlar vardır. Bu əsərlərin, eləcə də Muxtar Respublikanın tarixinə, ictimai-siyasi inkişafına, mədəniyyətinə həsr edilmiş elmi məqalələrin əksəriyyətində Muxtar Respublikada qadın hərəkatına, qadınların ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi sahələrdəki fəaliyyətinə aid faktlar fragmentlər çərçivəsindən kənara çıxmır.

Beləliklə, mövzuya bu və ya digər dərəcədə aidiyyəti olan ədəbiyyatın şərhinə yekun vuraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür. Naxçıvanda qadın hərəkatının tarixi indiye qədər ümumi şəkildə öyrənilməmiş və xüsusi elmi tədqiqatın predmeti

olmamış, mövzuya aid ədəbiyyatlar Azərbaycanda qadın hərəkatı və Naxçıvanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı kontekstində nəzərdən keçirilmişdir.

Naxçıvanda qadın hərəkatının kompleks və sistemli şəkildə öyrənilmədiyini nəzərə alaraq, bu tədqiqatda Muxtar Respublikada qadın hərəkatının təşəkkül tapması, inkişaf mərhələləri, mövcud vəziyyətini araşdırmaq məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Tədqiqatın məqsədi həmçinin Muxtar Respublikada qadın məsələsinin məzmununu, ona təsir edən amilləri, inkişaf şəraitini, tarixi təcrübə baxımından qazanılmış uğurları, buraxılmış nöqsan cəhətləri üzə çıxarmaq, Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında qadınların rolunu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün kitabda aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda mövcud olan siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitin, qadın məsələsinin vəziyyətini təhlil etmək və Naxçıvanın mütərəqqi xadimləri və demokratik ziyalılarının qadınların maarifləndirilməsi, azadlığı və sosial bərabərliyi uğrunda mübarizəsini göstərmək;

- Azərbaycanda və Naxçıvanda sovet recimi bərqərar olduqdan sonra qadın məsələsi sahəsində dövlət siyasətinin mahiyyətini açmaq;

- Naxçıvanda qadınlar arasında savadsızlığın ləğvini, qız və qadınların ümumtəhsil məktəblərinə cəlb edilməsinin nəticələrini araşdırmaq;

- Qadınların ictimai-siyasi fəallığını artırmaq və onların ictimai istehsala cəlb edilməsi istiqamətində görülmən tədbirlərin mahiyyətini açmaq;

- İkinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda qadınların arxa cəbhədə, təsərrüfat və istehsal sahələrində, cəbhəyə yardım hərəkatında, kütləvi müdafiə işində, sosial-mədəni, ictimai-siyasi həyatda iştirakını göstərmək;

- Müharibədən sonrakı dövrdə qadınların Muxtar Respublikanın ictimai istehsal, mədəni-maarif sahəsində, ictimai-siyasi həyatda iştirakını təhlil etmək;

- Hazırkı şəraitdə Naxçıvan qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyətini, sosial fəallıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək;

- Muxtar Respublikada qadın hərəkatının inkişafının əsas nəticələrini, spesifik xüsusiyyətlərini və Azərbaycan qadın hərəkatında onun rolunu müəyyənləşdirmək; qadın məsələsinin həlli ilə əlaqədar təklif və tövsiyələr hazırlamaq.

Kitabın yazılmasında arxiv materiallarından, o cümlədən: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA) (fondlar 57, 379, 411, 1095, 2004), Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərakətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARSPİHMDA) (fondlar 1, 95, 417), Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi (NDA) (fondlar 1, 1R, 2, 2R, 4, 34, 40, 43, 219, 221, 852) materiallarından istifadə edilmişdir. Müəllif tərəfindən mərkəzi (respublika), Muxtar Respublika və rayon qəzetlərində, curnal və məcmuələrdə mövcud olan qiymətli faktik materiallar üzə çıxarılmış və istifadə edilmişdir. Naxçıvanın qadın hərəkatına dair zəngin və müxtəlif səpgili materiallar «Şərq qadını» və «Azərbaycan qadını» curnallarında, «Kommunist», «Şərq qapısı», «Bakinski raboçi», «Azərbaycan müəllimi» qəzetlərində, «Azərbaycan arxivi» məcmuəsində dərc edilmişdir.

Naxçıvanda qadın hərəkatına, qadınların Muxtar Respublikanın həyatında iştirakına dair qiymətli materiallar, arxiv sənədləri müxtəlif illərdə çapdan çıxmış toplularda [138; 149; 192] öz əksini tapmışdır.

İşdə mövzuya aid statistik külliyyatlardan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası xalq təsərrüfatının inkişafını əks etdirən külliyyatlardan [20, 23, 108, 112; 172-180; 198] geniş istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 14 yanvar 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə çapdan çıxmış «Azərbaycanda qadınlar və kişilər. Statistik məlumat»da [24] Muxtar respublikada qadınların vəziyyətini əks etdirən göstəricilər mövzu ilə əlaqədar bilgilərimizi zənginləşdirir. Müəllif Muxtar Respublikada qadınların tərkibində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini müəyyənləşdirərkən əhalinin siyahıya alınmasının nəticələrindən, müxtəlif mətbuat səhifələrində Naxçıvanın yubileyi münasibəti ilə dərc edilmiş məlumat xarakterli məqalələrdən, iqtisadçı alimlərin hesablamalarından istifadə etmiş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Tədqiqat prosesində Muxtar Respublikanın mədəni quruculuğu, sosial-iqtisadi vəziyyəti, əmək ehtiyatları və s. məsələlərinə dair SSRİ Mərkəzi Statistika İdarəsi (MSİ), Azərbaycan MSİ-si və Naxçıvan MR MSİ-si statistik buraxılışlarının müxtəlif rəqəm-göstəriciləri öyrənilmiş, həmçinin müxtəlif vaxtlarda qəbul edilmiş mühüm dövlət və partiya sənədlərindən də istifadə edilmişdir.

Nəhayət, problemin araşdırılmasında ən mühüm mənbələr – Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qadın məsələsinə dair imzaladığı sərəncam və fərmanlar, etdiyi çıxışlar, həmçinin respublikada son dövrdə qəbul edilmiş qanun və sənədlər külliyyatıdır.

Kitabda Muxtar Respublikada qadın hərəkatının formalaşması, ona təsir göstərən şərtlər hərtərəfli və kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Faktik materialın təhlil əsasında Naxçıvan MR qadınlarının müxtəlif dövrlərdə ictimai-siyasi fəaliyyətə, istehsala, təhsilə, mədəniyyətə cəlb edilməsi konkret tarixi materiallar əsasında təhlil edilmiş, Muxtar Respublikanın sosial-mədəni və ictimai-siyasi həyatında qadınların oynadığı rol və tutduqları yer müəyyənləşdirilmiş, müasir dövrdə Muxtar Respublika qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti, onların sosial fəallığı nəzərdən keçirilmiş, bütün bunlar öz növbəsində Naxçıvanda qadın hərəkatının inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını və spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, Muxtar Respublikada qadın məsələsi sahəsində müxtəlif dövrlərdə buraxılmış səhvlərin təhlilini verməyə, bu əsasda qadın problemlərinin həlli istiqamətində konkret təkliflər və tövsiyələr hazırlamğa imkan vermişdir.

I FƏSİL

NAXÇIVAN QADINLARININ TƏHSİL VƏ MƏDƏNİ SƏVİYYƏSİNİN ARTIRILMASI, ONLARIN İCTİMAİ HƏYATA VƏ İSTEHSALA CƏLB EDİLMƏSİ (XX əsrin 20-30-cu illəri)

1. Naxçıvanda qadın hərəkatının formalaşmasının sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi şərtləri

Mütəşəkkil sosial-iqtisadi qüvvə kimi qadın hərəkatının Naxçıvanda XX əsrin 20-ci illərində əsası qoyulsa da, onun formalaşmasının ilkin sosial-siyasi, iqtisadi və mə'nəvi şərtləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq bütün Şərq dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda qadınlar öz sosial və siyasi hüquqsuzluğuna qarşı e'tiraz səslərini ucaltmağa, baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklərin tə'siri altında ictimai fəaliyyətə, təhsilə, mədəniyyətə daha çox cəlb olunmağa başlayırlar. Dövrün qabaqcıl ideyalarla yüklənmiş ictimai xadimləri, mütəfəkkirləri, ziyalıları getdikcə daha qətiyyətlə bildirirdilər ki, «qadın məsələsi» adlanan mühüm ictimai əhəmiyyətli bir məsələni həll etmədən cəmiyyətdə tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyil. Buna görə də qadınların azadlığa çıxması və inkişaf ideyası Azərbaycanda, onun bölgələrində özünə getdikcə daha çox tərəfdar tapırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olkənin siyasi müstəqilliyinə son qoysa da, onun iqtisadi, mədəni inkişafında müəyyən dönüş nöqtəsi oldu. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq çarizmin Azərbaycanda, məhdud çərçivədə olsa da, keçirdiyi bir sıra siyasi, iqtisadi, hüquqi islahatlar iqtisadi və mədəni həyatda canlanma yaratdı, əmtəə-pul münasibətləri sənaye və kənd təsərrüfatının, ticarətin inkişafına, Azərbaycanın «dünyaya çıxmasına» təkan verdi.

İqtisadi və ictimai yeniliklər qabaqcıl Avropa və Rusiya ictimai fikrindən qidalanmış tərəqqipərvər və demokratik ziyalılar təbəqəsinin yaranmasına gətirib çıxardı. Görkəmli ziyalılar, yazıçılar, ictimai xadimlər qabaqcıl ideyaları xalq arasında yaymağa çalışır, onu azadlığa, bərabərliyə, ictimai və mədəni tərəqqi

uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H..Zərdabi və başqaları Azərbaycanda maarifin, dünyəvi elmlərin, mədəniyyətin inkişafı uğrunda çalışırdılar. Onları müsəlman qadınlarının acı taleyi də daim düşündürürdü. Bir çox mürtəce Qərb alimlərindən fərqli olaraq, bu mütəfəkkir ziyalılar Şərq qadınlarının geridə qalmalarının səbəbini islamda deyil, onların yaşadıkları siyasi və mədəni şəraitdə axtarırdılar.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da iqtisadiyyatda, daxili və xarici ticarətdə müsbət dəyişikliklər baş vermiş, bu isə öz növbəsində mədəni tərəqqiyə, maarifçi ənənələrin genişlənməsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdi. Azərbaycanda nəzərə çarpan milli maarifçilik meyilləri, mədəni tərəqqi əlamətləri Naxçıvanda da özünü göstərməyə başlamış, bölgədə yeni tipli mədəni-maarif ocaqları təşkil edilmiş, ana dilində dünyəvi elmlər tədris olunmağa başlanmışdı.

XIX əsrin son onilliklərində Naxçıvan cəmiyyətində təzahür edən canlanma prosesi diyarın mədəni həyatının bütün tərəflərini əhatə etmişdi. Getdikcə daha çox mütərəqqi insanlar mövcud quruluşun eybəcərliklərinə qarşı öz e'tiraz səslərini ucaldırdılar. Onların köhnəliyə, cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizəsi milli vətənpərvərlik şüurunun oyanması ilə müşayiət olunurdu. Naxçıvan bu dövrdə ictimai şüurun inkişaf səviyyəsinə görə Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın digər şəhər və bölgələrindən hes də geridə qalmırdı.

Naxçıvanda ictimai-mədəni mühitin dirçəlişi, Naxçıvan teatrının yaranması, dünyəvi məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsi, mətbuat əlaqələrinin yaranması və digər amillər burada maarifçilik hərəkatının güclənməsinə gətirib çıxarmışdı. Naxçıvanda ziyalılar məclisi, müsəlman dram həvəskarları cəmiyyəti «Darüülürfan», Ordubadda «Əncüməni-Şüəra» məclisləri təşkil olunmuşdu.

Naxçıvanda maarifçilik hərəkatı öz məzmununa görə iki mərhələyə ayrılır. Məşhur ictimai xadim E.Sultanovun adı ilə bağlı I mərhələ (XIX əsrin 80-ci illəri) ilk dünyəvi məktəblərin açılması, müəllim kadrların hazırlanması və teatrın yaranması ilə əlamət-

dar idisə, XIX əsrin 90-cı illərini əhatə edən bu hərəkətin II mərhələsində maarifçi qüvvələrin bütöv dəstəsi meydana gəlmiş, milli-mədəni problemlər müzakirə olunmağa başlanmışdı. Hərəkəta rəhbərlik edən C.Məmmədquluzadənin Tiflisə köçməsi və M.T.Sidqinin ölümü ilə (1903-cü il) Naxçıvanda maarifçilik hərəkətinin birinci mərhələsi başa çatmışdır [48, 49].

Bu dövrdə Naxçıvanda M.T.Sidqi, E.Sultanov, M.Kəngərli, M.C. Mirzəyev, Q.Şərifov, B.Şaxtaxtinski, N.Şeyxov, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Süleymanov, Ə.Xəlilov, Ə.Sultanov və başqa mütərəqqi ziyalılar böyük mədəni-maarif işi aparırdılar. Onların bir çoxu Rusiyanın qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almış, Avropa və Rusiyanın qabaqcıl ictimai fikri, o cümlədən qadın azadlığı barədə fikirləri ilə yaxından tanış idilər. Bilavasitə bu fikirlərin təsiri altında onlar Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu, sosial və siyasi geriliyi əleyhinə mübarizəyə girişir, qadının əsarət girdabından azad olmasına çalışırdılar. Lakin Rus və Avropa maarifçilərindən, eləcə də Bakıda və Tiflisdə fəaliyyət göstərən digər Azərbaycan maarifçilərindən fərqli olaraq naxçıvanlı ziyalıların qadınların azadlığı və maariflənməsi uğrunda mübarizəsi daha mürəkkəb şəraitdə aparılırdı. Çünki bir tərəfdən onlar çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi milli ayrışdırıcı siyasətinə qarşı mübarizə aparırdılarsa, digər tərəfdən xalqa maarifin, mədəniyyətin əhəmiyyətini başa salmalı, ona qadınların azadlığa çıxması və təhsil almasının zəruriliyini inandırmalı, eyni zamanda köhnəpərəstliyin, cəhalətin, fanatizmin daşıyıcıları olan yerli qüvvələrin müqavimətini qırmalı olurdular.

Həmin dövrdə Azərbaycanda Şərq və Qərb mədəniyyəti qovşağında formalaşmış ictimai şüurda baş vermiş mühüm dəyişikliklərdən biri də qadın məsələsinə münasibətdə oldu. Neft hasilatından yığılan kapitalın milli burcuaziya tərəfindən maarifə və mədəniyyətə sərf olunması geniş yayıldı və bunun bir nəticəsi də maarifin və mədəniyyətin azərbaycanlıların etnik şüurunda yüksək qiymətləndirilməsi idi. Qızlar üçün məktəblər, gimnaziyalar, qadın kursları açılır. Bununla yanaşı hüquqi şüurda inqilabi dəyişiklik baş verir. 1907-ci ildə Rusiya Dumasının müsəlman fraksiyasında azərbaycanlı deputat X.Xasməmmədov müsəlman qadınlarının təhsili məsələsinə toxunaraq bildirmişdir

ki, «müsəlman qadınları üçün diyarda bir dənə də olsun «hö-kumət məktəbi» yoxdur. Olan iki-üç məktəb də ayrı-ayrı şəxslə-rindir. Müsəlman qadınlarından müəllim hazırlamaq üçün qadın müəllim seminariyasının yaradılması yaxşı olardı». Buna görə də X.Xasmmədov Zaqafqaziya seminariyası tatar bölməsinin Yeli-zavetopola göçürülməsi və onun müstəqil seminariya şəklində yaradılması barədə Xalq Maarif Nazirliyi qarşısında vəsatət də qaldırmışdı.

Bu dövrdən başlayaraq Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə və digər şəhərlərdə qadın xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaranması, müsəlman qızların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsi, qadın mətbuatının («İşıq» curnalı) və qadın publisistlərinin ictimai şüura daha ciddi təsir etməsi, milli mətbuatda – «Həyat», «Füyuzat», «Yeni Füyuzat», «Dirilik», «İrşad», «Səda» «İqbal», «Açıq söz» və xüsusən «Molla Nəsrəddin» məcmuə və qəzetlərində «Hürriyyəti-nisvan», «Təsəttür-nisvan», «Nisvani-maarif» məsələlərinin getdikcə özünə geniş yer alması Azərbaycanda qadın məsələsinin ictimai fikirdən praktik müstəviyə keçdiyini göstərirdi.

Heç şübhəsiz, qadın azadlığı və bərabərliyi barəsində mütərəqqi fikirlər mətbuat vasitəsi ilə, qabaqcıl ziyalıların fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda da getdikcə daha çox yayılmağa başlayırdı.

Bununla belə, imperiyanın ucqarı sayılan, maarif və mədəniyyətin inkişafında kifayət qədər maneələrin mövcud olduğu Naxçıvan mühitində qadın azadlığı məsələsi tamamilə başqa səciyyə daşıyırdı. Göstərilən dövrdə Naxçıvan ziyalılarını düşündürən əsas məsələ ictimai şüurda qadına münasibətdə mövcud olan stereotipləri dəyişdirməkdən, qadının cəmiyyətdə layiqli yer tutmasından ibarət idi. Bu məqsədə çatmağın, qadınların cəhalətdən qurtarmağın yeganə yolunu onlar qadınların maarifləndirilməsində görürdülər.

Naxçıvan ziyalıları qadınların azadlığı və bərabərliyi uğrunda mübarizədə öz ideya sələfləri olan mütərəqqi Azərbaycan ziyalı-larının, o cümlədən M.F.Axundzadənin, H.Zərdabinin zəngin ictimai-siyasi və ədəbi-fəlsəfi irsinə arxalanırdılar. M.F.Axundzadənin qadın məsələsində tutduğu prinsiplial mövqe-yini yüksək qiymətləndirən C.Məmmədquluzadə yazırdı: «Mirzə

Fətəlinin komediyalarında Şərq qadını ilk dəfə səhnəyə çıxıbdır, orada danışdır, gülübdir, ağlayıbdir və orada birinci dəfə kişilər içində izhari-vicud' eyləyibdir [1, s.68].

XIX əsrin II yarısında Naxçıvanda fəaliyyət göstərmiş görkəmli maarifpərvər ziyalı E.Sultanov qadın azadlığı və bərabərliyi məsələsini ortaya qoyub, onu daim müdafiə edən ilk mütərəqqi şəxsiyyətlərdən biri idi. Onun «Nə düzdür düzdür», «Qadın», «Sahib və əşya» kimi məqalələrindən bəlli olur ki, Naxçıvan ziyalıları ədibin bu sahədəki təşəbbüsünü müdafiə etmiş və yüksək qiymətləndirmişlər. 1883-cü ildə o, Tiflis klassik gimnaziyasını bitirib Naxçıvana qayıtmış və çox çəkmədən şəhərdə ilk mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı olmuşdu. Həmin dövrdə Naxçıvanda ictimai həyata ilk qədəmlərini qoyan C.Məmmədquluzadə öz xatirələrində yazırdı: «O vaxtlar arvadların əsarətdə qalmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və bir dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımızın vasitəsilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm» [29 səh.]. 1884-cü ildə Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk dəfə olaraq E.Sultanov qadın azadlığı mövzusunda yazdığı «Tatarka» («Azəri qadını») adlı ikipərdəli komediyasını Naxçıvanda tamaşaya qoymuşdu. Naxçıvan kimi dini mövhümatın güclü olduğu bir bölgədə qadınların ağıl və fərasətlərini təqdir etmək mühüm ictimai hadisə idi. Onun publisistik fəaliyyətində də qadın azadlığı problemi mühüm yer tuturdu. E.Sultanovun bu istiqamətdəki fəaliyyəti 1905-1907-ci illər rus inqilabından sonra daha da güclənmiş və o qadınların hüquqlarını daha qətiyyətlə müdafiə etməyə başlamışdır. O yazırdı: «Mən hər cür təcavüzkarlığa, hər cür təzyiqə və cinsindən asılı olmayaraq insan azadlığının məhdudiyyətinə nifrət edirəm. Müsəlman qadınlarının hüquq bərabərliyini açıqcasına təbliğ etdiyim üçün məscid minbərlərindən mənə lənət yağdırırdılar» [29, s.36].

Tədqiq edilən dövrdə Naxçıvanda qadınların hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş si-
malardan biri də görkəmli pedaqoq, Naxçıvanda ilk dəfə olaraq «Üsuli-Cədid» hərəkatının əsasını qoymuş və milli ana dilli məktəb sayılan Əxtər (1892-ci, Ordubad), «Məktəbi tərbiyə» (1894-ci

il, Naxçıvan) tədris ocaqlarının təşkilatçısı M.T.Sidqi olmuşdur. Sidqi öz pedaqoci fəaliyyətində və yaradıcılığında qadınların azadlığa çıxmasına və təhsil almasına ciddi əhəmiyyət vermiş, tərəqqipərvər insanları qadın hüquqlarının müdafiəsi uğrunda mübarizəyə çağırmışdır. Onun qadın məsələsinə aid fikirləri «Əxlaq nümunələri», «Qızlara hədiyyə» dərsliklərində, «Rübabə», «Sitarə və xalası», «Analar bəzəyi» və s. məqalələrində öz əksini tapmışdır [121; 122]. Elm və ədəb barədə öyüdnamələrdən ibarət bu əsərləri o, öz məktəbində oxuyan qızlara əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq məqsədi ilə yazmışdır. M.T.Sidqi oxumuş, tərbiyəli qızları cahil, var-dövlət düşgünü, meşşan qadınlardan üstün tutaraq «Qızlara hədiyyə» əsərində bunun parlaq təsvirini vermişdir. M.T.Sidqi qızların təhsilinin zəruriliyindən danışmaqla kifayətlənməmiş, bu ideyanı əməli surətdə həyata keçirərək, 1896-cı ildə Naxçıvan qəzasında ilk dəfə olaraq müsəlman qız məktəbini açmışdır. XIX əsrin sonunda Naxçıvan kimi ucqar bir bölgədə qadınları təhsilə cəlb etmək əsl hünər idi. Şəhərin dindar adamları, mollalar, müctəhidlər qızların oxumasının «islama zidd» olduğunu iddia edir, Sidqini hər vəchlə bu təşəbbüsdən çəkəndirməyə çalışırdılar. Lakin Məmmədtağı müəllim qızların oxumasının Quranda da tələb edildiyini sübut edəndən sonra şəkk yeri olmadı [84, s. 30-34]. Ona bu işdə Naxçıvanın qabaqcıl adamları-P.Sultanov, Q.Şərifzadə, Ə.Kəngərli və b. yaxından kömək edirdilər.

Göstərilən dövrdə Azərbaycanda təhsil alan qızların sayı olduqca az idi. Belə ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qadın gimnaziyalarında cəmi 2257 qız oxuyurdu ki, onlardan yalnız 20 nəfəri azərbaycanlı idi.(160, s.337) Naxçıvanda isə cəmi 1 sinifli qız məktəbi var idi ki, orada bir nəfər də olsun azərbaycanlı balası oxumurdu (105, s.7). Belə bir şəraitdə Sidqinin «Qız məktəbini» təşkil etməsi doğrudan da mühüm hadisə idi. Lakin qız təhsilinə qarşı göstərilən müqavimət, valideyinlərin qızların biliklərə yiyələnməsinin zəruriliyini başa düşməmələri və bir sıra başqa amillər ucbatından bu məktəb 1902-ci ildə qapandı. M.S.Ordubadi «Qanlı sənələr» əsərində göstərir ki, Naxçıvan ziyalısı Məmmədqulu bəy Kəngərli Qafqazda ilk dəfə olaraq «Leyli» qız məktəbini açmışdı və bu məktəb ibtidai yox, gimnaziya tipli idi və oranı bi-

tirənlər universitetə daxil ola bilərdilər. Orada oxuyanların hamısı azərbaycanlı idi. M.Kəngərli məktəbi özü maliyyələşdirmiş, hesab dərslərini də özü aparırdı. Məktəb 1903-cü ildə İrəvan şəhərində öz fəaliyyətini davam etdirmişdi [48, s.170-171].

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq C.Məmmədquluzadə Naxçıvanda qadın hüquqları uğrunda mübarizənin vahid lideri oldu. Azərbaycan qadınlarının ağır və dözülməz həyatı, qul kimi hüquqsuz yaşamaları, ictimai həyatdan və təhsildən kənarda qalmaları Mirzə Cəlili daim düşündürürdü. Sərbəst həyata atıldıqdan ömrünün sonuna qədər, onun istər pedaqoci fəaliyyətində, istərsə də publisist və ədəbi yaradıcılığında qadın azadlığı və bərabərliyi problemi qırmızı xətt təşkil etmişdir. Ömrünün sonlarında o «Şərq Qadını» curnalının yubileyi münasibəti ilə curnalın redaksiyasına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Şərq qadınının dərini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm. O, mənim köhnə dərdimdir» [76, s. 10-11]. Demək olar ki, qadın azadlığının qoyuluşunda heç bir ədib, mütəfəkkir C.Məmmədquluzadə səviyyəsində durmamışdır. 1893-cü ildə Nehrəm kənd məktəbində müdir işləyərkən çox ciddi mübarizə və təbliğat nəticəsində 8 nəfər qızı, o cümlədən bacısı Səkinə Məmmədquliyevanı təhsilə cəlb edərək onlar üçün sinif açmışdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas Ə.Şərif öz monoqrafiyasında [194, s. 169-170] bu qızlar haqqında məlumat vermişdir. C.Məmmədquluzadənin 1903-cü ildə Tiflisə köçməsi ilə Naxçıvanda maarifçilik hərəkatının II mərhələsi sona yetməli də, o sonrakı fəaliyyətində də Azərbaycan qadınlarının, o cümlədən Naxçıvan qadınlarının azadlığı uğrunda mübarizə aparan cəbhəyə rəhbərlik etməkdə idi.

C.Məmmədquluzadənin və onun Naxçıvandakı həmfikirilərinin gərgin mübarizəsi hədəfə getmədi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk qadınlarının azadlıq duyğularının oyanması, onların cəhalətə qarşı müqavimət hisslərinin artması, elmə, təhsilə, ictimai həyata maraqlarının güclənməsi ilə nəticələndi. Bu sırada əslən Naxçıvandan olub Avropada ali təhsil almağa gedən ilk qadın – Leyla xanım İsa Soltan qızı Şəhtaxtinskini də unutmamaq olmaz. Leyla xanım 1907-ci ilin dekabrında İsveçrədə Lazovna universi-

təhsil alarkən soyuq dəymədən dünyasını dəyişmişdir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» curnalının 1908-ci il tarixli 52-ci sayında Leyla xanıma nekroloq çap etdirmiş, onun bioqrafiyasını oxucuların diqqətinə çatdırmış, Avropada təhsil alan ilk azərbaycanlı qızın ölümünü «təkinsiz bir dərd» adlandırmışdır. Leyla xanımın arzularını onun bacısı Adilə xanım gerçəkləşdirmişdir. 1894-cü ildə Tiflis şəhərində anadan olan Adilə xanım Şahtaxtinski respublikamızın ilk ginekoloq professorlarındanandır.

Həmin illər Azərbaycan qız məktəblərinin inkişafı, qadın cəmiyyətlərinin, mətbuatın yayılması, qadınlar arasında təbliğat işləri aparan qadın-ictimai xadimlərin meydana atıldığı dövr oldu. Əsrin əvvəllərində – 1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyev tərəfindən rus-müsəlman qız məktəbi açılmışdır. İrəvanda rus-müsəlman qız məktəbi, sonralar Gəncədə, Tiflisdə və başqa şəhərlərdə birsinifli, ikisinfli ibtidai, ali ibtidai, progimnaziya, gimnaziya, Marinskaya və Müqəddəs Nina tipli qadın təhsil ocaqları mövcud idi. «Kaspi» qəzeti qeyd edirdi ki, rus-müsəlman qız məktəbinin Naxçıvanda da təşkil olunması haqqında layihə var idi [164, 5 oktyabr, №216].

Yeni tipli qız məktəbləri şəbəkələrinin genişləndirilməsi, oraya azərbaycanlı qızların cəlb edilməsi, mətbuatda qadın məsələsinə diqqətin artması, xüsusən 1905-1907-ci illər rus inqilabı, 1905-1911-ci illərdə İranda və Türkiyədə genişlənən demokratik hərəkət Azərbaycanda və bütün Şərqdə qadın hərəkətində yeni mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Bu hərəkətin Naxçıvanda ən başlıca xüsusiyyəti isə qızların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsi oldu. Düzdür, bu dövrdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qız məktəbləri artıq mövcud idi. Lakin burada tədris sırf dini xarakter daşıyırdı və məqsəd yalnız Qur'anın ayələrini və şəriətin ehkamlarını öyrətməkdən ibarət idi [146, s.142-143].

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda qadın təhsilinin tarixindən danışarkən diyarda qadınlar və qızlar arasında maarifin və mədəniyyətin yayılmasında müstəsna xidmətləri olmuş naxçıvanlı qadın müəllimlərin adını çəkməmək mümkün deyil. Bu qadınlar arasında Nazlı xanım Tahirova-Nəcəfovanın adı xüsusi ehtiramla yada salınmalıdır.

N.Nəcəfova Qarsda anadan olmuş, 1908-ci ildə Bakıda Tağıyevin rus-müsəlman qız məktəbini bitirdikdən sonra İrəvanda H.Nərimanbəyovun məktəbində ilk müəllimlik fəaliyyətinə başlayaraq, buradaca qız məktəbi təşkil etmişdi. 1912-ci ildə ailəsi ilə Naxçıvana köçən N.Nəcəfova həmin il burada qız məktəbinin təşkilinə nail olur. Həmin dövrlərdə Nazlı xanım ruhanilərin, mövhumatçıların hədə-qorxularına rast gəlsə də, qadınların azadlığı və maariflənməsi uğrunda mübarizədən əl çəkmir. 1917-ci ildə Rəşid Əfəndiyevdən sonra N.Nəcəfova Naxçıvan türk-qız məktəbinə müdir təyin edilmiş və 1920-ci ilədək orada işləmişdir [86, s. 26]. Onun açdığı qız məktəbini mövhumatçılar dəfələrlə bağlamaq istəsələr də, Naxçıvanın tərəqqipərvər ziyalılarından, xüsusən N.Nəcəfovun yaxından köməyi ilə öz pedaqoci fəaliyyətini davam etdirə bilmişdi. (Bu barədə ətraflı II fəsildə).

N.Nəcəfovanın məktəbində təhsil almış bir çox qızlar – G.Kəngərli, D.Sultanova, B.Naxçıvanskaya, S.Sultanova, X.Vəzirova, F.Şeyxova və b. sonralar Naxçıvanda qadın hərəkatının öncüllərindən oldular və bölgədə qadın təhsilinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərdilər.

Naxçıvan qadınlarının maariflənməsində mühüm rol oynamış şəxslərdən biri də Xədicə Səfəreliyeva (Cəfərova) idi. İlk təhsilini Naxçıvanda alan, sonra isə Tağıyevin qız məktəbini bitirən X.Səfəreliyeva bacısı Tərlan xanımla öz ata evində iki otağ ayıraraq, şəhər qızları üçün məktəb təşkil etmiş, dörd il ərzində onlar 31 nəfər qız uşağına savad almağa kömək etmişdilər [129, 1990, 25 mart].

Sonralar Naxçıvanın qabaqcıl qadınlarından olan B.Kəngərli, X.Mahmudova, S.Novruzova, A.Kələntərli ilk təhsillərini X.Səfəreliyevanın qız məktəbində almış və Naxçıvanda müəllimlik etmişlər.

XX əsrin ikinci onilliyi həm də Naxçıvanda qadınlar arasında mədəni-kütləvi tədbirlərin, ilk növbədə teatr tamaşalarının geniş yayılması ilə əlamətdar oldu. Görkəmli Azərbaycan aktyoru M.Əliyev öz xatirələrində yazırdı ki, 1910-cu illərdə heç bir yerdə Azərbaycan qadınını teatrda görmədiyimiz halda, Naxçıvanda qadınlar üçün gündüz tamaşaları göstərərəkən salon həmişə qa-

dınlarla dolu olardı [35, s. 49-50].

1911-ci ildə, ikinci dəfə Naxçıvana gələn Zülfüqar Hacıbəyov, burada yerli truppenin köməyi ilə qadınların teatra həvəsini və onların kişilərlə birgə tamaşaya baxmalarının çətinliyini nəzərə alaraq, qadınlar üçün ayrıca tamaşalar göstərmişdi (əsasən Ü.Hacıbəyovun operettalarını) [51, s. 32]. O dövrdə azərbaycanlı qadınların teatr tamaşalarında iştirakı mümkün olmadığından, qadın rollarını kişilər (xüsusən Mirhəsən Mirişli və Heydər Muradov) və rus, erməni qadınlar oynayırdı [51, s. 32].

12 noyabr 1917-ci ildə Naxçıvan mədəniyyətinin tarixində əlamətdar hadisə baş verdi. Məşhur müəllim və yazıçı Rəşid Əfəndiyevin qız məktəbində yaradılmış dram dərnəyində N.Nəcəfova və R.Təhmasibin köməyi ilə məhz qadınlar üçün Ü.Hacıbəyovun «Arşın mal alan» musiqili komediyası göstərildi. Rolları: Günəş Kəngərli (Əsgər), Dilbər Sultanova (Gülçöhrə), Asya Məmmədəlieva (Süleyman), Bəyim Naxçıvanskaya (Asya), Süsən Sultanova (Soltan bəy), Kövhər Kəngərli (Cahan xala), Xanım Vəzirova (Vəli), Fatma Şeyxova (Telli) ifa edirdilər [51, s. 42]. Dərnək sonralar «Qonşu qonşu olarsa, kor qız da ərə gedər» pyesini göstərmişdi. Naxçıvan teatrının sabiq aktyoru H.Muradov öz xatirələrində qeyd edir ki, qadınların dram dərnəyinə o rəhbərlik edirdi. Tamaşalardan başqa qadınların iştirakı ilə tez-tez müsəmirələr təşkil olunmuşdu [132].

Beləliklə, Naxçıvanın qabaqcıl ziyalı və ictimai xadimlərinin qadınların hüquq və azadlıqları, onların savadlanması, maariflənməsi uğrunda apardıqları uzunmüddətli, gərgin mübarizə get-gedə öz bəhrəsini verir, naxçıvanlı qadınlar bütün Azərbaycan qadınları kimi ictimai həyata, təhsilə, mədəniyyətə doğru ilk kövrək addımlarını atırdılar. Bu dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, qadınların maarifləndirilməsi, mədəni və ictimai həyata atılması məqsədilə yuxarıda göstərilən tədbirlər sonralar Naxçıvanda qadınlar hərəkatının formalaşması üçün sosial-siyasi və mənəvi zəmin yaratmış oldu.

2. Naxçıvan qadınlarının təhsil və mədəni səviyyəsinin artırılması

Azərbaycanda və onun qəzalarında, o cümlədən Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qadınların həyatında yeni bir dövr başladı. Bu dövrün başlıca xüsusiyyəti qadın məsələsinin bolşevik – sovet ideologiyasına tabe etdirilməsi oldu.

Məlumdur ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində bolşeviklər partiyasının ən strateji məqsədlərindən biri yeni sovet quruluşunu sosialist inqilabının ixracı yolu ilə digər ölkələrə yaymaq və bununla da bütün dünyada sosializmin bərqərar olmasına nail olmaqdan ibarət idi. Bolşevik rejiminin ilk illərində bu ideyanın gerçəkləşdirilməsində kapitalist ziddiyyətlərinin guya ən inkişaf etmiş Avropanın qabaqcıl ölkələrinə əsas önəm verilirdisə, sonralar – 20-ci illərin ortalarında onlar ümidlərini daha çox Şərq ölkələrinə bağlamağa başladılar. Xüsusən Türkiyədə, İranda və b. ölkələrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələrdən sonra bu ümidlər daha da artmağa başladı.

Sovet rejiminin bərqərar olduğu Şərq bölgələrində – Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, Orta Asiya respublikalarında bolşeviklər «nümunəvi sovet quruluşu» yaratmaqla öz strateji maraqlarını reallaşdırmağa çalışırdılar.

Bu istiqamətdə sovet hakimiyyətinin diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biri də qadın məsələsi, qadınların hüquq bərabərliyi və sosial azadlığı məsələsi idi. Məhz bu strategiyanın tərkib hissəsi kimi sovetlər Azərbaycanda qadın azadlığı məsələsini kommunist partiyası və sovet hökumətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab edirdilər.

Naxçıvana gəldikdə isə bu diyar o zamanki siyasi ədəbiyyatda, partiya mətbu orqanlarında «dinin və fanatizmin dərin kök saldığı», Azərbaycanın mərkəzindən uzaq və İran ilə həmhüdud olduğu üçün «mövhümat yuvası» kimi tanınırdı. Məhz regionun guya «feodal və islam qaydalarının tüğyan etdiyi» İranın və Türkiyənin təsir dairəsində olması Naxçıvanda qadın məsələsinin həllini sovet hakimiyyəti üçün böyük siyasi və ideoloji vəzifəyə çevirmişdi.

Buna baxmayaraq, sovet hakimiyyətinin ilk illərində (1920-22-ci illərdə) Naxçıvanda qadın məsələsinin həlli sahəsində əsaslı dönüş baş vermədi. Bunun əsas səbəblərindən biri bölgədə baş

verən ictimai-siyasi hadisələr, Naxçıvan uğrunda aparılan siyasi-hərbi mübarizə idisə (məhz bu mübarizə daxili məsələlərin həllinə imkan vermirdi – S.A.), digər əsas səbəb həmin dövrdə Naxçıvanda qadın azadlığının real həlli üçün kifayət qədər siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitin və kadr potensialının olmaması idi. Naxçıvan qadınlarının kütləvi savadsızlığı, onların iqtisadi və sosial cəhətdən asılılığı qadınlar arasında lazımi iş apara biləcək fəal qadınların formalaşmasına imkan vermirdi. Buna görə də yeni quruluş Naxçıvanda qadınların həqiqi azadlığı üçün birinci növbədə siyasi, iqtisadi və mədəni-maarif tədbirlərini həyata keçirməyə başladı. Naxçıvan qadınlarını sosial, ictimai dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq, onların yeni cəmiyyət quruculuğunda iştirakını təmin etmək üçün üç istiqamətdə iş aparılırdı: qadınların təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların sosial fəallığının artırılması və ictimai istehsala cəlb edilməsi.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsində əsas hüquqi və nümunəvi baza olmaqla RSFSR və Azərbaycan SSR-nin qadın azadlığı, maarif və mədəniyyətin inkişafına dair qəbul etdiyi qanunlar, dekret və sərəncamlar mühüm rol oynadı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Sovet hakimiyyətinin ilk iki ilində Azərbaycan SSR-də qadın məsələsinə dair 20-dən çox qanun və qərarlar qəbul edilmişdi [52; 171; 125; 127]. Lakin bununla belə o zaman Naxçıvanın hüquqi statusu hələ müəyyənləşmədiyi üçün, onun ali hakimiyyət orqanları – Naxçıvan İnqilab komitəsi, Mərkəzi İcrayyə Komitəsi və s. qadınların azadlığı, maariflənməsinə dair xüsusi dekretlər və qərarlar qəbul etmişdilər.

Naxçıvan qadınlarının yeni həyatda iştirakını gücləndirmək üçün ilk növbədə onların təhsil və mədəni səviyyəsini qaldırmaq tələb olunurdu. Araşdırılan dövrdə bu məsələ birincisi, onların arasında savadsızlığın ləğv edilməsi; ikincisi, qız və qadınların icbari təhsilə və məktəblərə cəlb edilməsi; üçüncüsü, qadın kadrların, xüsusilə pedaqoci kadrların hazırlanması və nəhayət, onlar arasında mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı istiqamətlərdə həll edilirdi.

Qadınların savadlandırılması və mədəni səviyyəsinin qaldırılması onları yeni cəmiyyət quruculuğuna geniş cəlb etməyin əsas şərti idi. Lakin Naxçıvanda həmin dövrdə qadınların kütləvi savadsızlığı bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin necə çətin olduğunu

göstərirdi. Sovetləşməyə qədər Naxçıvan qəzasında əhalinin 92,6%-i, qadınların isə 98,2%-i savadsız idi [101, s. 1, iş 180/307, v. 1, 47, s. 5]. Naxçıvanda qadın savadsızlığının ləğvi bütün əhalinin savadsızlığının ləğvi kontekstində aparılırdı.

Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 5 avqust 1920-ci il tarixli qərarı ilə bölgədə mövcud olan bütün köhnə maarif orqanları ləğv edildi. Həmin il oktyabrın 10-da vilayət maarif şöbəsi təşkil edildi. (1921-ci ilin sentyabrında o, Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığına çevrildi – S.A.). O, təkcə maarif məsələlərinə deyil, habelə mədəniyyət, incəsənət sahələrinə də rəhbərlik edirdi.

Bu dövrdə savadsızlıqla mübarizə sahəsində birinci planda təşkilati işlər idi. 1920-ci ilin sentyabrında Azərbaycan SSR-də «Savadsızlığa qarşı mübarizə» mərkəzi komissiyası yarandıqdan sonra, müvafiq komissiya 1922-ci ilin yanvarında Naxçıvan ölkə partiya təşkilatı nəzdində də yaradıldı. Həmin ilin aprelində Naxçıvan Xalq Komissarları Soveti savadsızlığın ləğvi haqqında xüsusi dekret qəbul etdi. Həmin dekretə görə respublikanın 16-50 yaşlı bütün savadsız və az savadlı vətəndaşları, onlar üçün açılmış savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrində, axşam məktəblərində və kurslarda məşğul olmalı idilər [155, s. 17].

Lakin bu vəzifənin həlli üçün zəruri maddi və texniki vəsait-kitab, dəftər, inzibati binalar çatışmırdı. Mədəni-maarif işinin təşkili və ona rəhbərlik üçün Baş Siyasi Maarif İdarəsi yaradıldı. Bölgənin xüsusiyyətlərini, qadın təhsilinə aid uzun illər formalaşmış təsəvvürləri, milli-dini mentaliteti ilk vaxtlar nəzərə alan yerli hakimiyyət orqanları azərbaycanlı qızlar üçün xüsusi savad məktəbləri və kursları təşkil edirdilər. Bu barədə 1925-cü ilin yanvarında Naxçıvan fırqə təşkilatının rəyasət heyətində məsələ müzakirə edilmiş və həmin ilin martın 1-dən Naxçıvan şəhərində qadınlar üçün xüsusi savad məktəbi təşkil etmək haqqında qərar qəbul edilmişdi [155, s. 17]. Məktəbdə dərslər gündüz keçirilir, müəllimlər isə yalnız qadınlardan ibarət idi. Fatma Hacı, Tərlan Qazıbəyova, Fatma Rəhimova, Qəmər Tağızadə, Xanım Vəzirova, Siddiqə Bağirova, Məsumə Bektaşova, Rübabə Hacıyeva və başqaları qızlara savad öyrətmək üçün Xalq Maarif Komissarlığının əmri ilə məktəbə cəlb olunmuşdular [94, s. 1, iş, 84, v. 11, 18]. Həmin dövrdə digər şəhərlərində – Ordubadda, Culfada, Şərurda da qadın savad kursları təşkil edilmişdi. Yalnız Naxçıvan

şəhərində azərbaycanlı qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmək üçün 10 dərnek fəaliyyət göstərirdi [66, s. 69]. Qadınları bu kurslara daha yaxından cəlb etmək məqsədi ilə savad məktəbində yaslılar, ictimai iaşəxanalar fəaliyyət göstərirdi [101, s. 1, iş 18, v. 10].

Naxçıvan ölkə partiya komitəsinin 25 yanvar 1925-cü il tarixli iclasında qadınlar arasında savadsızlığın ləğvi və onların məktəbə cəlb edilməsi məsələsi müzakirə edilərək, maarif komissarlığı qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmək üçün məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsini təklif etdi [16, s.v. 105, v. 6]. Həmin ildə Naxçıvan şəhərində savad kurslarında dərs demək üçün pedaqoci qadın kursları açılmışdı [182, s. 62].

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR yaradıldıqdan sonra savadsızlığın aradan qaldırılması sahəsində mühüm addımlar atılmağa başladı. Həmin ilin iyulunda Azərbaycanda yaradılan «Rədd olsun savadsızlıq» cəmiyyəti bu işdə mühüm rol oynadı [171, s. 56]. 1925-ci ilin yanvarında Azərbaycan K(b)P Naxçıvan əyalət komitəsi Muxtar Respublikada müvafiq cəmiyyətin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu cəmiyyətin yaradılması Naxçıvan əhalisinin, o cümlədən qadınların savadsızlığının ləğv edilməsinə böyük təkan verdi. Cəmiyyətin özəkləri vilayətin bir çox şəhər və kəndlərində də yaranmışdı.

Naxçıvan qadınlarının maarif və mədəni səviyyəsinin artırılmasında 1920-ci ildən sonra Muxtar Respublikada təşəkkül tapmağa başlamış mədəni-maarif müəssisələri şəbəkəsinin, kitabxanalar, klublar, qiraət komaları, qırmızı güşələr və s. mühüm rol oynadı. Onlar mədəni-maarif, istehsal və tibb müəssisələri funksiyalarını özündə cəmləşdirirdi.

Məlumdur ki, sovet Şərqi sovetləşdirilmiş ərazisində ilk qadın klubu 1920-ci ilin mayında Bakıda açılmışdı (Ə. Bayramov adına qadınlar klubu – S.A.). Bu klubun əsas məqsədi Azərbaycan qadınının məişət və iqtisadi azadlığına nail olunması, onun mədəniyyətə, maarifə və ictimai həyata cəlb olunması idi.

1925-cü ilin iyununda Naxçıvan qadın qiraətxanası əsasında qadın klubu açıldı [(144, 1925, 5 iyul) Sovetskaə Naxiçevanğ (B., 1984) kitabında klubun 1922-ci ildə açıldığı qeyd olunur, s. 70.]. Kluba rəhbərlik 19 yaşlı Rübabə Sadıqovaya həvalə olunmuşdu. Ona bu işdə Naxçıvan qadınlarının azadlığa çıxmasında və maariflənməsində mühüm xidmətləri olan Bülbül Kazımova böyük

kömək göstərirdi. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti klubun işini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ona üç tikiş maşını və bir yazı makinası vermişdi [129, 1925, №35]. Klub qadınlar arasında təbliğat işinin mərkəzi oldu. Burada müxtəlif mədəni tədbirlər keçirilir, savad kursları və məktəbləri, istehsal emalatxanaları, tikiş atelyeləri, kitabxana, uşaqlar üçün yasli təşkil edilmişdi ki, onların vasitəsi ilə naxçıvanlı qadınlar əmək vərdişlərinə yiyələnir və savad öyrənirdilər.

1924-cü ilin dekabrında Naxçıvan qadın klubu nəzdində 41 qadının oxuduğu savad məktəbi açılmışdı. 1925-ci ilin yanvarın 1-də belə məktəblər Ordubadda və Şərurda da təşkil edilmişdi [182, s. 61].

Naxçıvan qadınları arasında savadsızlığın ləğv edilməsində 1925-cü ildən başlayaraq 1929-cu ilə qədər davam etmiş latın qrafikalı əlifbaya keçid də mühüm rol oynadı. Qeyd edək ki, bu mühüm dövlət tədbirinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar işlər Azərbaycan SSR rəhbərliyi ilə bərabər, Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) səviyyəsində parallel aparılırdı. Naxçıvanda 1922-ci ilin noyabrında yeni əlifba komitəsi, 1924-cü ildə isə əlifba islahatı üzrə komissiya təşkil edilmişdi [155, s. 18]. 1926-cı ilin 12 iyununda Naxçıvan MİK yeni əlifbaya keçid planını müzakirə edərək, Muxtar Respublika ərazisində bütün müəssisə və təşkilatlarda sənədləşmənin yeni əlifba ilə aparılması və yeni əlifbanı öyrətmək üçün kurslar açılması haqqında qərar qəbul etdi [94, s. 1, iş 22/105, v. 28-30]. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan və Naxçıvan səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsi qadınların savadlanması üçün müsbət şərait yaratdı. Çünki, yeni, sadələşdirilmiş əlifbanı öyrənmək, çətin anlaşılan ərəb əlifbasından dəfələrlə asan idi. Məhz bunun sayəsində 1926-1927-ci illərdə Naxçıvanda 255 nəfər qadını savadsızlığı ləğvetmə məntəqəsinə cəlb etmək mümkün olmuş və qadınlar üçün 4 savad məktəbi açılmışdı [9, s. 5, iş 157, v. 6].

1920-ci illərin birinci yarısında Naxçıvanda qadın və qızlar arasında maarifləndirmə işi, qadınlar arasında savadsızlığın ləğvi ilə yanaşı, məktəbyaşlı qızların məktəblərə cəlb edilməsi sahəsində də aparılırdı. Ümumiyyətlə, məktəbyaşlı qızların təhsilə cəlb edilməsi Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafının ilkin və eyni zamanda mühüm mərhələsi oldu. Maarif və mədəniyyət orqanları

bu sahədə də bir sıra çətinliklərlə üzləşdilər. Savadsız, köhnə fikirli valideyinlər öz qızlarını məktəbə buraxmır, cahil din xadimləri isə qızların təhsil almasının guya «islama zidd olduğunu» əsaslandırmağa çalışırdılar. Qeyd edək ki, qızların məktəbə zəif cəlb edilməsində bu işdə buraxılan nöqsanlar, sərt inzibatçılıq halları, xüsusən ilk dövrlərdə qızlarla-oğlanları birgə oxutmaq cəhdləri az rol oynamırdı. Eyni zamanda müvafiq qadın kadrların yoxluğu, kişi müəllimlərinin qızlara dərs deməsinə icazə verilməməsi də işin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1920-1925-ci illərdə naxçıvanlı qızların təhsilə cəlb edilməsində mühüm dönüş baş verdi. 1920-ci ilə müqayisədə 1925-ci ildə oxuyan qızların sayı 5,5 dəfə artmışdı [182, s. 38]. Bunun əsas səbəbi həmin dövrdə Naxçıvanda ümumən xalq maarifinin inkişafı sahəsində görülmən tədbirlər idi. Partiya, sovet orqanları azərbaycanlı qızların məktəbə cəlb edilməsi üçün bir sıra təşkilati məsələləri həll etməli olurdular. İlk dövrlərdə qızlar üçün xüsusi məktəblər təşkil edildi ki, onların pedaqoci, texniki heyəti yalnız qızlardan ibarət idi. Naxçıvanda qızların təhsil almasının vacibliyini izah etmək üçün şəhər və kəndlərdə geniş izahat işləri aparmaq lazım gəlirdi.

Sovetləşmədən sonra Naxçıvanda, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, köhnə məktəblər sistemi ləğv edilərək vahid əmək məktəbləri sistemi müəyyənləşdirildi. Yeni məktəb iki dərəcəli: 1) 5 illik və 2) 4 illik olmalı idi. Artıq 1921-1922-ci tədris ilində belə məktəblərin sayı 58-ə çatdırıldı ki, burada oxuyan 4351 şagirddən 100-ü qız idi [85, s. 37].

İlk vaxtlar qızlarla oğlanların birgə oxuması üçün səy göstərilirdisə də, sonradan valideyinlərin buna etirazını nəzərə alaraq, müvəqqəti olaraq bu fikirdən vaz keçildi.

1922-ci ildən bu qədim Şərq yurdunda məktəbəqədər uşaqlar üçün tədris və tərbiyə müəssisələri də təşkil olunmağa başlandı.

1925-ci ildə Naxçıvan ölkəsində I dərəcəli məktəblərin ilk buraxılışı oldu. Bu məktəblərin müdavimləri arasında azərbaycanlılar artıq 79,6% təşkil edirdi. Bütün müdavimlərin 5,26%-i qızlardan ibarət idi [13, s. 1, iş 1, v. 8].

Naxçıvan MİK sədri H.Sultanovun Azərbaycan MİK-a hesabat məruzəsində göstərilirdi ki, 1925-1926-cı tədris ilində Muxtar Respublikada məktəbyaşlı uşaqların 35%-i məktəbə cəlb edilmiş,

78 I dərəcəli və II dərəcəli məktəblərdən 61-də azərbaycanlı bala-lar oxuyurdu [10, s. 7, iş 1068, v. 16-22]. Əgər 1924-1925-ci tədris ilində onların ümumi nisbəti 78,9% idisə, 1926-1927-ci tədris ilin-də bu nisbət 85% oldu [182, s. 40].

1927-ci ilin iyulunda Naxçıvan ölkə partiya komitəsi qızları məktəbə cəlb etmə haqqında məsələ müzakirə etdi və valideyinlər arasında geniş izahat işinin aparılması, 1-15 avqust müddətində bölgədə qız uşaqlarının məktəblərə cəlb etmə kompaniyası keçirmək qərara alındı. Lakin tədris müəssisələrinin azlığından bu kompaniyanı yalnız məktəb olan kəndlərlə məhdudlaşmalı olurdular.

1920-1921-ci tədris ilində Naxçıvanda oxuyan azərbaycanlı qızların sayı 100, 1921-1922-ci tədris ilində 860 [96. s. 2, iş 12, v. 2], 1924-1925-ci tədris ilində isə 1083 nəfərə çatmışdı [100, s. 1, iş 5/30, v. 57]. 1926-1927-ci tədris ilində isə 1137 azərbaycanlı qız məktəbdə təhsil alırdı [103, s. 1, iş 356, v. 14]. Halbuki inqilaba qədər Naxçıvanda cəmi 32 azərbaycanlı qız oxuyurdu [103, s. 1, iş 356, v. 16].

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycana nisbətən Naxçıvanda qızların təhsilə cəlb edilməsi ləng gedirdi. Naxçıvan üzrə qızlar məktəblilərin 1926-cı ilin yanvarına 19,49%-ni təşkil edirdi [182, s. 39; 12, s. 1, iş 6]. Naxçıvan şəhərində bu rəqəm 33,5%, Ordubadda 27,6%, Culfada 20,1% təşkil edirdi.

1926-1927-ci tədris ilindən Muxtar Respublikanın 25 məktəbində qızlarla oğlanlar birgə oxumağa başladılar. Bu zaman I dərəcəli məktəblərdə 1057, II dərəcəli məktəblərdə isə 80 qız oxuyurdu [101, s. 1, iş 180/307, v. 4-5]. Qızların məktəbə zəif cəlb edilməsinin səbəbləri arasında bir sıra sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji amillərlə yanaşı, pedaqoci kadrların, xüsusən qadın pedaqoci kadrlarının azlığı problemi də dururdu. Məhz müəllim kadrlarının yoxluğu sovet hakimiyyətinin ilk illərində məktəbə müəllim kimi xüsusi təhsili olmayan adamları belə cəlb etməyə vadar edirdi. Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı vəziyyətdən sıxmaq naminə 1921-ci ildə Naxçıvan şəhərində müəllimlər hazırlayan qısa müddətli kurslar açmağa, Bakıya və Azərbaycanın digər şəhərlərinə müəllimlər hazırlamaq üçün müdavimlər göndərməyə məcbur oldu. 1922-1925-cü tədris ilində Naxçıvan şəhərində 40 nəfər qadın üçün pedaqoci kurs təşkil olundu [120, s.

103].

Naxçıvanda müəllim kadrların hazırlanmasında 1922-ci ilin avqustunda çağırılmış Naxçıvan müəllimlərinin I qurultayı mühüm rol oynadı. Qurultayda müzakirə edilən əsas məsələlərdən biri də qadın təhsili məsələsi idi (məruzəçi XMK Ə.Rüstəmov – S.A.) [94, b. 36, v. 1-11]. Qəbul edilmiş qətnamədə Naxçıvanda qız məktəblərinin təşkili, onların hazırlıqlı müəllim kadrları ilə təmin edilməsi, savadsızlığın ləğvi, Naxçıvan, Şərur və Ordubad şəhərlərində qızlarla oğlanların birgə təhsilə başlamaları, qadınların ictimai işlərə cəlb edilməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdı. Qurultayın qərarına əsasən 1 noyabr 1922-ci ildən Naxçıvanda müəllimlər seminariyası açıldı.

Məlumdur ki, Azərbaycanda ilk qadın pedaqoqları hazırlayan ali məktəb – darülmüəllimat 1920-ci ildə Bakıda köhnə Mariinsk qız gimnaziyasının bazasında yaradılmışdı. Bakıdan sonra Gəncədə və Şəkiddə də pedaqoci qız məktəbləri təşkil edilmişdi. Belə bir qadın seminariyası, – «Unasiyyə» məktəbi 1924-cü ilin oktyabrında Naxçıvanda da fəaliyyətə başladı. Seminariyaya rəhbərlik H.Z.Tağıyev qız məktəbinin məzununu N.Nəcəfovaya həvalə olundu. 1925-1926-cı illərdə seminariya qadın pedaqoci texnikumuna çevrildi. Bundan sonra onun müdiri Fatma Əlizadə oldu. Texnikumda leyli (pansion) və nahari (günüuzadılmış) qruplar var idi. İlk dövrdə qruplarda müvafiq olaraq 37 və 20 qız təhsil alırdı. Təlim-tərbiyə işini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə burada riyaziyyat, ədəbiyyat, ictimaiyyət, ölkəşünaslıq, dram, xor və b. dərnəklər yaradılmışdı [124]. Texnikumun ilk buraxılışı 1928-ci ildə oldu. Bu tələbələrin çoxu Naxçıvanın uzaq kəndlərindən gəlmişdilər. Texnikuma tələbə qəbul etmək o zaman çox müşkül bir məsələyə çevrilmişdi. Çünki, valideyinlərin çoxu bu qapalı təhsil ocağına öz qızlarını buraxmaq istəmirdilər. Buna baxmayaraq, artıq 1925-ci ildə burada 80 qız təhsil alırdı [101, s. 1, iş 180/307, v. 18]. Texnikumda Fatmaxanım Əlizadə, Sabirə Güləhmədova, Xədicə Yusifbəyli, Şövkət Mahmudbəyova və b. qadın müəllimləri dərs deyirdilər [129, 1972, 13 aprel].

Texnikuma qədər Naxçıvan Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) qərarı ilə 1922-ci ilin noyabrında həmçinin qısamüddətli qadın-pedaqoci kursları da təşkil edilmişdi ki, bu kurslarda qız məktəbləri üçün 60 qadın müəllimə hazırlanmışdı [94, f. 1, s. 1, iş

5, v. 78]. Pedaqoq kadrların hazırlanması və ixtisasartırma kurslarına göndərilməsi nəticəsində Naxçıvanda 1924-1925-cü tədris ilində müəllimlərin sayı 1913-1914-cü illərə nisbətən 125,4%, 1925-1926 –cı tədris ilində 171,4% artdı [182, s. 48]. Əgər 1913-1914-cü illərdə Naxçıvanda işləyən müəllimlər içərisində azərbaycanlılar 0,4% təşkil edirdilərsə, 1925-1926-cı ildə bu rəqəm 76,1% təşkil edirdi [155, s. 25].

Ümumiyyətlə, 20-ci illər Naxçıvanın xalq təhsilinin inkişafında mühüm dövr oldu. Bir sıra çatışmazlıqlara baxmayaraq, 1920-1927-ci illərdə bölgədə təhsil müəssisələri şəbəkəsinin artması, qadınların savad kurslarına, məktəblərə cəlb edilməsi, pedaqoq kadrlarının hazırlanması sahəsində ciddi uğurlar qazanıldı. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, mövcud şərait muxtar bölgənin məktəbləri üçün kifayət sayda qadın müəllimləri hazırlamağa imkanı vermirdi. Əgər sovetləşmədən əvvəl Naxçıvanda iki qadın müəllim var idisə, 1922-ci ildə onların sayı cəmi 4 nəfər idi. 1928-1929-cu tədris ilində Naxçıvan məktəblərində cəmi 64 qadın işləyirdi ki, bu az rəqəm idi. Yeri gəlmişkən, inqilabdan əvvəl və sovet hakimiyyətinin ilk illərində Naxçıvanda neçə qadın müəllimi olduğu haqqında elmi ədəbiyyatda çox təzadlı fikirlər söylənilir. Naxçıvan MSSR-nin yubileyinə həsr olunmuş nəşrlərdə və bir çox məqalələrdə Naxçıvanda inqilabdan əvvəl cəmi iki qadın işlədiyi göstərilir (Məsələn, «Şərq qapısı», 1939, 9 yanvar; «Azərbaycan müəllimi», 1964, 15 oktyabr və s.). «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin qeyd edilən nömrəsində hətta həmin müəllimlərin Nazlı xanım Tahirova və Fatma xanım Sultanova olduğu bildirilir. Naxçıvanda xalq təhsili tarixinin tədqiqatçısı mərhum İ.Mollayev isə 1920-ci ildə və ondan əvvəl Naxçıvanda 3 qadın müəllim olduğunu – (N.Tahirova, Xədicə və Tərlan Səfərəlibəyovalar) [129, 1990, 25 mart] qeyd edirsə, digər məqalədə –(129, 1990, 16 iyul) bu üç müəllimlərin – X.Səfərəlibəyova, N.Tahirova və Günəş Kəngərli olduğunu göstərir, «Şərq qapısı» qəzetindəki başqa bir yazısında isə [4 sentyabr 1991] X.Səfərəlibəyova, N.Tahirova-Nəcəfova və Leyli xanımın Naxçıvanda qız məktəbləri açaraq dərs dediklərini bildirir.

Naxçıvan XKS-nin sədri H.Sultanovun Azərbaycan MİK-ə hesabatında 1927-1928-i illərdə 14 azərbaycanlı qadın müəllimi

olduğu göstərilirsə [10, f. 379, s. 7, iş 1068, v. 16-22], bir çox digər mənbələrdə həmin vaxtda, Naxçıvanda 64 qadın müəllimin olduğu qeyd edilir (129, 1935, 30 dekabr).

1927-ci ildə SSRİ-də «mədəni inqilab» kursu irəli sürüldükdən sonra Naxçıvan qadınlarının təhsil və mədəni səviyyəsinin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Artıq bu dövrdə Naxçıvan əhəlsinin 12%-i oxuyub – yaza bilirdi [94, s. 1, iş 33, v. 1-15]. 1928-1929-cu tədris ilində Naxçıvanda 11 qadın savad kursu açıldı. Qadınların arasında savadsızlığın ləğvi məqsədi ilə bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvanda da mədəni yürüşlər təşkil edildi ki, bu yürüşün əsas iştirakçıları gənc müəllimlər və tələbələr idilər. Onların köməyi ilə gənc qadınlar savadsızlığı ləğv edir, yerlərdə qadın guşələri, qiraət komaları, nümayəndə-qadın yığıncaqları təşkil edilirdi. Bu dövrdə qadınların savad almasına kömək etmək məqsədi ilə bir çox müəllimlər qısa müddət ərzində müəyyən sayda qadınlara savad öyrətmək haqqında öhdəçilik götürürdülər [101, s. 1, iş 331/474, v. 30].

30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq qadınların savadsızlığını ləğvetmə kurslarına cəlb edilmə prosesi gücləndirildi. Naxçıvanda kollektivləşmə siyasətinin başlanması ilə əlaqədar, kolxozçu qadınlar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlər görülürdü. 1932-ci ilin fevralında Naxçıvan əyalət partiya komitəsinin bürosunda kolxozçu qadınlar arasında savad kursları şəbəkəsinin genişləndirilməsi haqqında məsələ müzakirə edildi. Bu zaman artıq Naxçıvan MSSR-də (1932-1933) 6057 nəfər öz savadsızlığını ləğv etmişdi [101, s. 1, iş 120, v. 2]. 1933-cü ildə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin (VPK) qərarı ilə muxtar bölgədə savadsızların və oxumayan uşaqların siyahıyaalınması məqsədi ilə qərargah yaradıldı (XMK-nın sədri Şıxlının sədrliyi ilə) [94, s. 1, iş 120, v. 8-9].

1933-1934-cü illərdə 8500 qadın savad kursları və məktəblərində oxuyurdu [106, s. 1, iş 29, v. 171].

SSRİ XKS və ÜİK(b)P MK «savadsızlara və az savadlılara savad öyrədilməsi üzrə iş» haqqında 16 yanvar 1936-cı il tarixli qərarında SSRİ-də 1936-1937-ci il ərzində 50 yaşa qədər əhəlinin savadsızlığını tamamilə aradan qaldırmaq məsələsi qoyulmuşdu. Buna müvafiq olaraq Naxçıvan MSSR-nin kəndlərində yaşlı əhəlinin, o cümlədən qadınların kurslara cəlb edilməsi ilə əlaqədar

tədbirlər görüldü.

Azərbaycan MİK şuralarda «savadsızlığı və az savadlılığı ləğv etmək üçün bölmələrin yaradılması» haqqında qərarına uyğun olaraq (1936, 27 fevral) Naxçıvanın bütün kənd şuralarında müvafiq bölmələr yaradıldı. Bu bölmələrə bütün deputatlar, kənd fəalları cəlb edilməli idi. Naxçıvan üzrə bu rəqəm 5214 adam təşkil etdi ki, bunun da 1661 nəfəri (31,8%) qadın idi [101, s. 1, iş 331, v. 7].

1936-cı ildə savadsızlığı ləğv etmə məktəblərini 4138, azsavadlılar məktəbini isə 2012 qadın bitirmişdi. 1937-ci ilin martında 14-50 yaşlı savadsızların siyahıyaalınması zamanı məlum oldu ki, 25498 savadsız və azsavadlı əhalinin 11293-ü qadındır. Həmin il 6154 qadın savadsızlığı ləğv etmə məktəblərinə, 1701 qadın isə azsavadlılar üçün məktəbə cəlb edildi [94, s. 1, iş 181, v. 7-9]. Nəticədə 1936-cı ildə Naxçıvan ölkəsində savadlılığın səviyyəsi 70%-ə çatmışdı [129, 1936, 9 fevral]. Qadınlar arasında savadsızlığın ləğv edilməsində Rübabə Tutayeva, Fizzə Əliyeva, Ruqiyyə Qasımova, Rübabə Talibova, Hafizə Əfəndiyeva, Leyla İbrahimova, Tovuz Sadıqzadə və b. mühüm xidmətlər göstərirdilər.

Azərbaycan K(b)P MK katibi Mir Cəfər Bağirov Naxçıvan rəhbərliyinə göndərdiyi 20 avqust 1937-ci il tarixli teleqramında muxtar bölgədə 1 yanvar 1938-ci ilə qədər savadsızlığın 100% ləğv edilməsini tələb etmişdi. Bu barədə Azərbaycan K(b)P MK XIV qurultayının qərarı da olmuşdu. Bu qərarlara əsaslanan Naxçıvan MSSR Ali Soveti və Vilayət Partiya Komitəsi 1938-39-cu dərəcə ilində Naxçıvan MSSR-də savadsızlığın tamamilə ləğv edilməsi haqqında 16/X-1938 və 25/XI-1938-ci il tarixli qərarlar da qəbul etməyə məcbur oldular. Lakin buna baxmayaraq 1938-ci ilin sonunda Naxçıvanda hələ də 12776 savadsızdan 6148-i, 14186 azsavadlı isə 7988-i yaşlılar məktəbinə cəlb edilməmişdilər [129, 1938, 17 noyabr].

Bunun əsas səbəbini isə «xalq düşmənlərinin» rayonlarda siyasi maarif işini pozmasında, dövlətin bu sahəyə ayırdığı pulları dağıtmasında görürdülər.

1940-cı ildə Naxçıvan MSSR-də artıq 10853 qadın savad məktəbində oxuyurdu [129, 1940, 28 iyul,]. Artıq bu dövrdə Naxçıvanın demək olar ki, hər bir kəndində qadınlar savad kurslarına

cəlb edilmişdilər.

1920-1930-cu illər ərzində bu sahədə görülmüş tədbirlər Naxçıvan MSSR-də qadınlar arasında savadsızlığın minimuma endirilməsinə və gələcəkdə tamamilə aradan qaldırılmasına şərait yaratdı. Bu vəzifənin yeninə yetirilməsində bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da 1927-ci ildən başlayaraq, 1933-1934-cü tədris ilində başa çatmış ümumi icbari ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi mühüm rol oynadı. Naxçıvan MİK ümumi icbari təhsilə keçməsi haqqında planı 1928-ci ildə qəbul etsə də, əməli olaraq bu işə 1930-1931-ci tədris ilində başlanıldı. SSRİ MİK və XKS 14 avqust 1930-cu il tarixli qanununa və Azərbaycan SSR 29 avqust 1930-cu il tarixli qərarına əsasən Naxçıvan MİK 1930-cü ilin 19 noyabrında «Muxtar Respublikada ümumi ibtidai təhsilin həyata keçirilməsi haqqında» qərar qəbul etdi [94, s. 1, iş 9, v. 30]. Həmin qərara görə 8-12 yaşlı bütün uşaqlar 5 illik ibtidai məktəbə cəlb edilməli idilər. Qərara görə, muxtar bölgənin bir çox şəhər və kəndlərində yeni məktəblər açıldı.

1930-1931-ci ildə artıq 699 qız və 678 oğlan məktəbə cəlb edildi ki, onların əksəriyyəti Ordubad və Nəraşen rayonlarının payına düşürdü [15, s. 1, iş 177, v. 153].

Ümumi icbari təhsili həyata keçirmək üçün zəruri müəllim kadrlarına ehtiyacı nəzərə alan Naxçıvan MSSR VIII Sovetlər qurultayı (1931 fevral) Muxtar Respublikada müəllim hazırlığının genişləndirilməsi barədə qərar qəbul etdi. 1931-32-ci tədris ilində Naxçıvanda 470 müəllim (74-ü qadın idi), 163 məktəb və 16427 (onun 5552 nəfəri qız idi) şagird mövcud idi [103, s. 1, iş 7, v. 22-25]. Buna baxmayaraq Naxçıvanda bu dövrdə müəllim kadrlara, xüsusən qadın müəllimlərə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu ehtiyac kənd yerlərində xüsusən nəzərə çarpırdı. Çünki mövcud qadın müəllimlər əsasən şəhər məktəblərində işləyirdilər. Kənd əhalisi isə öz qızlarını kişi müəllimlərin işlədiyi məktəblərə buraxmaq istəmirdi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1930-cü ilin noyabrında «Azərbaycan SSR ümumi icbari ibtidai təhsil üzrə məktəblərə uşaqların buraxılmasına görə məsuliyyət haqqında» qərar qəbul etdi. Qərar da uşaqları məktəblərə buraxmaq üstündə inzibati tədbirlər, o cümlədən, cərimə və hətta icbari iş verilməsi nəzərdə tutulurdu [171, s. 155]. Müvafiq qərarı Naxçıvan XKS və MİK də qəbul etmişdilər. Buna baxmayaraq qız-

ların ibtidai təhsilə cəlb edilməsi qənaətbəxş deyildi (1932-1933 tədris ilində cəmi 31,3%, 15025 azərbaycanlı şagirddən 4713-ü qız idi) [103, s. 1, iş 7, v. 1-5]. Naxçıvan MSSR XMK A.Hüseynov Azərbaycan SSR XMK-dan buraya azərbaycanlı qadın müəllimləri göndərmək xahişi ilə müraciət etməli olmuşdu [103, s.1, iş 100, v. 3-4].

Yalnız otuzuncu illərin II yarısından SSRİ-də yeddiillik icbari təhsilə keçidlə əlaqədar bu sahədə dönüş yaranmağa başladı. 1934-cü ildə Naxçıvanda 152 ibtidai məktəbdə 20343 şagird (onların 4483-ü qız), 44 natamam orta məktəbdə isə 2466 şagird (830-ü qız) oxuyurdu. Əhalinin 25,9%-i savadsız olaraq qalırdı [129, 1934, 28 iyul]. Bunun mühüm səbəblərindən biri cahil insanlar mühitində məktəbyaşlı qızların ərə verilməsi, onların məktəbdən uzaqlaşdırılması və digər mənfi hallar idi.

1937-ci il 8 iyunda Naxçıvan MİK Rəyasət Heyəti Stalin rayonunda qadınlar arasında aparılan işin vəziyyətini müzakirə edərək yerli hakimiyyət orqanlarının diqqətini bir daha bu məsələyə yönəltmiş və azyaşlı qızların nişanlanması, zorla ərə verilməsi, götürülüb qaçırılması, onların məktəbə buraxılmaması hallarını aşkara çıxarıb müqəssirləri məsuliyyətə cəlb etmək üçün hüquq-mühafizə orqanlarına tapşırıq vermişdi. Qərarda kənd sovet sədrlərinə xəbərdarlıq edilirdi ki, 16 yaşa çatmayan qızların ərə verilməsinə görə onlar da məsuliyyət daşıyacaqlar [129, 1937, 8 iyun]. Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığına (Q.Məmmədov) təklif edilirdi ki, bəzi müəllimlərin azyaşlı tələbələrle evlənməsi, azyaşlı məktəbli qızların nişanlanması haqqında rayon xalq maarif şöbələrində olan bütün materiallar müəllimlərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün prokurorluğa verilsin. İclasda məktəbyaşlı qızların 100% təhsilə cəlb edilməsi məqsədilə konkret tədbirlərin görülməsi rayon icrayyə komitələrinə, yerli şüralara və maarif şöbələrinə bir vəzifə kimi tapşırıldı [129, 1937, 8 iyun].

Qərardan sonra Naxçıvanda qızların məktəbdən kənarlaşdırılması halları bir qədər azalsa da (1938-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan MSSR-da 10287 nəfər qız oxuyurdu) [129, 1938, 8 mart], regionun bir çox yaşayış yerlərində – xüsusən kəndlərdə qızların təhsilə cəlb edilməsi siyasi və sosial problem olaraq qalırdı. Naxçıvan MİK Rəyasət Heyəti 1938-ci ilin iyununda bu məsələni bir

daha müzakirə edərək maarif şöbələri və rayon icrayyə komitələrindən təhsilə cəlb edilməmiş məktəbyaşlı qızların (8-15 yaşlı) dəqiq hesabının aparılması və onların məktəbə cəlb edilməsi üçün əlavə tədbirlər görülməsini tələb etdi. Naxçıvan xalq təhsili sistemi üçün tərtib olunmuş plana görə, 1939-cu ildə bütün məktəbyaşlı uşaqların 90%-i, 1941-ci ilə isə 100%-i məktəbə cəlb edilməli idi. 1938-ci ildə 27653 nəfər şagirddən 12591 nəfəri qız idi. [129, 1938, 7 noyabr], 1939-cu ildə isə bu rəqəm müvafiq olaraq 28749 və 12867 nəfər təşkil edirdi [94, s. 1, iş 3, v. 1-5]. 1940-cı ildə 196 ümumtəhsil məktəblərində 12847 qız oxuyurdu ki, bu da bütün şagirdlərin (28749) 44,1%-ni təşkil edirdi. Həmin ildə Naxçıvanda 763 nəfərin təhsil aldığı 6 orta ixtisas məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Savad məktəbində 10853 qadın oxuyurdu [129, 1940, 28 iyul].

Qız uşaqlarının məktəbə cəlb edilməsinə müəllim heyəti arasında qadın müəllimlərinin sayının artması da mühüm təsir göstərirdi. Naxçıvan MSSR-da on il ərzində (1932-1941) müəllimlərin sayı 556-dan 1027 çatdı ki, bunların 140 nəfəri qadın idi [109, s. 117]. Qadın müəllimlərinin hazırlanmasında Naxçıvan və Ordubad pedaqoci texnikumları, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu mühüm rol oynadı. Kəndli gənclər məktəbləri (1930), fəhlə fakültələri (1930), sənət məktəbləri, kolxoz məktəbi, kommunist darülfilunu və başqa tədris müəssisələrini bitirmiş qadınların bir çoxu kəndlərinə gedərək qızların məktəbə cəlb edilməsində öz səylərini əsirgəmədilər. Məsələn, Ordubad Pedaqoci Texnikumunun məzununu Tovuz Sadıqzadə texnikumu bitirdikdən sonra rayonun bir çox kəndlərində müəllim, məktəb direktoru, rayon xalq maarifi şöbəsinin müdiri işləmişdi.

Araşdırılan dövrdə qadın pedaqoqlarla yanaşı, xalq təsərrüfatının digər sahələri üçün qadın kadrlarının hazırlanmasının əsası qoyuldu. Buraya birinci növbədə 1925-ci ildə təşkil olunmuş kənd təsərrüfatı texnikumu (10 il ərzində 5 qız qurtarıb), sovet partiya məktəbi (SPM – 1922), tibb texnikumu (1931) aiddir. 1939-cu ilin sentyabrında fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Müəllimlər İnstitutuna ilk dəfə olaraq 31 qız qəbul edilmişdi, hazırlıq kursunda isə 36 qız oxuyurdu. Qeyd edək ki, institutun ilk məzunları arasında görkəmli pedaqoq Nazlı xanım Tahirova da var idi.

1926-cı ildə Naxçıvan SPM-nə beş qız – Firuzə Məmmədova, Səkinə Sadıqova, Malan Muxtarova, Fatma Paşazadə və Tovuz Xəlil qızı qəbul edildi. Onlar qadınlar arasında kütləvi siyasi-maarif işi aparmaq üçün hazırlanırdılar. 1928-1929-cu tədris ilində texnikumlarında 70-dən çox qız təhsil alırdısa [94, s. 1, iş 4, v. 5], 1931-1932-ci ildə onların sayı 94-ə çatmışdı.

XX əsrin 20-30-cu illərində naxçıvanlı qadınlar ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrində mühüm rol oynasalar da, onların xalq maarifi sahəsində apardığı iş daha geniş və əhatəli olmuşdu. Çox ağır və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə, qadın azadlığının əleyhdarlarının sərt müqaviməti ilə rastlaşdıqları bir dövrdə bu müəllimlər gecəni-gündüzə qataraq balalara dərs deyir, qızları məktəbə cəlb edir, yaşlı qadınların savadlanması üçün var qüvvələrini əsirgəməirdilər.

Bu gün biz minnətdarlıq hissi ilə həmin illərdə qadın və qızlarımızın maariflənməsi işinə böyük əmək sərf etmiş müəllimləri xatırlayırıq. Nazlı Tahirova-Nəcəfova, Xədicə Səfərəlibəyova, Tərən Səfərəlibəyova, Leyla Rəhimbəyova, Günəş Kəngərli, Tərən Kazımbəyova (Naxçıvan şəhər 2-ci qız məktəbinin 1921-ci ildə müdiri), Fatma Rəhimova, Fatma Sultanova, Məbi Muradova (həmin məktəbin müəllimləri), Fatma Sultanova, Fatma Allahverdiyeva, Səkinə Rza, Qəşəng Baharova, Əzizə Süleymanova, Məsudə Nuriyeva, həmçinin Zərri Vəkilova, Məstəhanım Bektaş, Xurşid Zamanova, Gülsüm Əlizadə, Səkinə Rəsizadə, Adilə Mirişli, Tovuz Sadıqzadə və başqalarının gərgin fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan qadınlarının təhsili sahəsində uğurlu dəyişikliklər baş verdi.

Artıq 1939-cu ildə Naxçıvan MSSR əhalisinin savadlılıq dərəcəsi 84,5% (şəhər əhalisinin 86,5%, kənd əhalisinin 84%), qadınların isə müvafiq olaraq 78,1% (79,1% və 77,8%) təşkil edirdi [161, s.12]. Halbuki bütün Azərbaycan üzrə qadınların savadlılıq dərəcəsi 65,5%, azərbaycanlı qadınların isə 54,7% idi [171, s. 142].

O dövrdə qadınların savadlanması və təhsilə cəlb edilməsində göstərilən səylər onların səviyyəsinin artmasına ciddi təsir göstərdi. Artıq 20-ci illərin ortalarından başlayaraq naxçıvanlı qadınlar mədəni həyatda daha yaxından iştirak etməyə başladılar. Qadın məktəbləri, texnikumlar, qadın klubları nəzdində açılan bədii,

ədəbi-dram dərnəklərinə onlar daha fəal cəlb olunmuşdular.

Azərbaycanlı qadınların tərəqqisi ilə əlaqədar işin ilk və ən münasib formalarından biri qadın klubları və kəndli qadın güşələri idi ki, onlar da mədəni-maarif, istehsal və səhiyyə funksiyalarını özündə cəmləşdirirdilər. Bu maarif ocaqları azərbaycanlı qadınların məişət və iqtisadi azadlığının əldə edilməsində, onun mədəniyyətə və ictimai həyata cəlb edilməsində əsas rol oynamalı idilər. Qeyd edildiyi kimi, ilk qadın klubu bütün SSRİ-də ilk dəfə Bakıda yaradılmışdı. Tezliklə Azərbaycan Baş Siyasi Maarif idarəsi qadın klublarının nizamnamə və əsasnaməsini təsdiq etdi. Əsasnamədə klublarda atelyelərin, emalatxanaların, savad məktəblərinin, siyasi dərnəklərin, kitabxanaların, söhbət və mühazirələrin təşkil edilməsi zəruriliyi göstərilirdi. Nəzərdə tutulurdu ki, bu klublar tədrisən qadınları əmək kollektivlərinə və fəhlə klublarına yaxınlaşdıracaq və bir müddətdən sonra öz missiyalarını yerinə yetirib ləğv ediləcəkdir [186, s. 179-180].

Klubun nizamnaməsinin ilk paragrafında onun məqsəd və vəzifələri göstərilmiş və qeyd edilmişdi ki, klublar Şərqi qadınlarının iqtisadi, mənəvi və siyasi azadlığına və onların ümumproletar mübarizəsinə cəlb edilməsinə kömək etməlidirlər.

1922-ci ilin ikinci yarısından və 1925-cü ilin əvvəllərindən Azərbaycanın bir çox qəzalarında, o cümlədən Naxçıvanda qadın klubları təşkil edildi [144, 1925, 5 iyul].

Onların fəaliyyətini genişləndirmək üçün 1921-ci ildə Bakıda Azərbaycan K(b)P MK qadın şöbəsinin nəzdində qadın kadrları hazırlamaq üçün kurslar təşkil edildi. Qadın klubu üçün kadrlar həmçinin Naxçıvan firqə-şura məktəblərində də hazırlanırdı [153, s. 29-37]. Əli Bayramov adına Bakı qadın klubunun siyasi savad məktəbində də 25 nəfər gələcək qadın işçi hazırlanırdı. Onlardan biri - Xanım Əliyeva Naxçıvana göndərilmiş və burada qadın klubunun işinin təşkilində mühüm rol oynamışdı [127, s. 52].

1925-cü ildə Naxçıvan qadın qiraətxanası ölkə qadınlar klubuna çevrilikdən sonra o, qadınlar arasında mədəni-kütləvi işlərin mərkəzinə çevrildi. Klubda dram və xor dərnəkləri, kitabxana və digər mədəni-maarif ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Dərnəklərin işində Laləzar Zamanbəyova, Anna Haqverdiyeva, Kişvər Xudatova yaxından iştirak edirdilər. Klubda «Şərqi ümidi» adlı divar

qəzeti buraxılırdı [14, s. 60, iş 175, v. 153].

Qeyd edək ki, yeni sovet reciminin mahiyyətinə uyğun olaraq, qadın klublarının fəaliyyətində əsas yeri köhnə adət-ənənələrə – çoxarvadlılıq, kiçik yaşlı qızların ərə verilməsi, çadra örtmək, ailədə qadınlara qarşı zorakılıq və s. hallara qarşı mübarizə tuturdu. Bəzən bu mübarizə nümayişkəranə, islam əxlaqına və milli mentalitetə zidd şəkildə aparıldığından, əhalinin hiddət və qəzəbinə səbəb olurdu. Buna görə də qadınların klublara və digər mədəniyyət ocaqlarına cəlb olunması prosesi çox ləng gedirdi. Partiya təşkilatlarının diqtəsi altında işləyən qadın şuraları və klublarının işi bəzən həmin qadınların elementar hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarırdı. Kommunistlərdən, komsomolçulardan, sovet və icra orqanlarında işləyən kişilərdən tələb edirdilər ki, onlar öz arvadlarını, bacılarını klublara və mədəniyyət ocaqlarına getməyə, çadralarını atmağa məcbur etsinlər.

Kənd yerlərində qadınları siyasi-maarifləndirmək və mədəni işlə əhatə etmək üçün daxma-qiratəxanaları, kitabxanalar, qırmızı güşələr təşkil edilirdi. Bu mədəniyyət ocaqları təbliğat-təşviqat və siyasi maarif işinin mərkəzləri hesab edilir və qadınları yeni cəmiyyət quruculuğuna sövq etmək məqsədi güdürdü. Burada qadınlar üçün savad kursları təşkil edilir, kollektiv qəzetlər oxunur, onları kommunist ruhlu dərnəklərə (allahsızlar, xor, hüquqi savad və s.) yazdırırdılar. Naxçıvanda ilk kəndli qadın güşəsi Naxçıvan stansiyasında (1924 dekabr), Təzəkənd və Ağdər (sənəddə belədir-S.A) kəndlərində açılmışdı (1925 mart) [153, s. 42-43]. 1925-ci ildə Naxçıvan ərazisində 20 qiraət koması var idi ki, onlar da 7-dən 10-a qədər yaşayış məntəqəsinə xidmət edirdilər. 1925-ci ilin iyun ayının 15-də Naxçıvan MİK və XKS 1925-1926-cı illərdə 15 belə koma açmaq haqqında qərar qəbul etdi [182, s.75]. Bəzi klub və qiraət komalarında kəndli qadınlar güşəsi, savad məktəbləri, sənətöyrətmə dərnəkləri də mövcud idi. Burada olan həvəskar dram dərnəkləri faktiki olaraq teatr məktəbləri rolunu oynayırdılar.

Naxçıvanlı qadınların incəsənət və teatrla bilavasitə təması və kütləvi iştirakı da məhz 20-ci illərin əvvəlinə təsadüf edir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Naxçıvanda ilk teatr tamaşası 1920-ci il avqustun 12-də «Hacı Qara» komediyası oldu ki, bu

tamaşada qadın rollarını yenə də kişilər oynamışdı və zalda bir nəfər də olsun qadın yox idi.

Tezliklə Naxçıvanın ziyalı qadınlarından Xavər xanım Vəlibəyova, Nəcibə xanım, Cənnət Talıbzadə, Nazlı xanım Nəcəfova və başqalarının müterəqqi işinin nəticəsində əvvəlki dram dərniyi yenidən bərpa olundu, onun ətrafına onlarca qadın yığıldı.

1921-ci ildə dərnek tərəfindən «Arşın mal alan» komediyası tamaşaya qoyuldu. Tamaşada kişi rollarını qadınlar ifa edirdilər. Tamaşadan sonra aktrissalar səhnənin qarşısına gələrək, «biz kişi rollarını da ifa etməklə indiyə qədər qadın rollarını ifa edən kişilərə öz borcumuzu ödəmək istəyirik»- deyərək zaldakılara müraciət etmişdilər [129, 1974, 19 aprel]. Dram dərniyində fəal iştirak edən bir çox qadınlar sonradan Naxçıvan teatrında işləməyə başladılar. Belə qadınlardan biri də Zina Budaqova idi. Zina xanım uzun müddət Naxçıvan teatrında çalışmış, Sevil, Amalya, Dezdemonna kimi zəngin xarakterli obrazlar yaratmışdır.

1922-ci ildə Naxçıvanda milli dram teatri fəaliyyətə başladı. Qadınları teatr tamaşalarına cəlb etmək üçün partiya və sovet, komsomol orqanları, qadın şuraları qadınlarla işin yeni metodlarını axtarıb tapmalı, bir sıra tədbirlər həyata keçirməli olurdular.

1921-ci ilin aprelində Naxçıvan ölkə fırqə təşkilatının qadın şöbəsi və şəhər ziyalı qadınlarının təşəbbüsü ilə qadın klubunun üzvləri qadınlar üçün «Arşın mal alan» musiqili komediyasını göstərdilər. Tamaşada kişi rollarını da qadınlar özləri ifa edirdilər. Bu tamaşa qadınlar arasında təbliğat və təşviqat üçün ən müna-sib formalardan biri idi. Çünki tamaşadan qabaq qadın şöbəsinin nümayəndləri, qadın klubunun rəhbərləri səhnəyə çıxıb təbliğat aparır və qadınları mübarizəyə, öz hüququnu müdafiə etməyə çağırırdı. 1928-ci ildə Səməd Mövləvinin rəqissorluğu ilə ilk dəfə Naxçıvanda «Sevil» pyesi tamaşaya qoyulur. Naxçıvan teatr tari-xinin görkəmli tədqiqatçısı, uzun müddət teatrın bədii rəhbəri iş-ləmiş Əli Xəlilov yazırdı ki, tamaşa o qədər təsir bağışlamışdı ki, üçüncü pərdədə Sevil çadranı Balaşın üstünə atarkən, zalda böyük həyacan əmələ gəlmiş, oradakı 100-ə qədər çadralı qadın məhv olsun çadra – deyərək öz örtüklərini səhnəyə tullamağa başlamışdılar. Sonradan onların bir çoxu ərlərindən qorxaraq

çadralarını geri alsalar da, 85 çadra siyahıya alınaraq, teatrın geyim otağına təhvil verilmişdi [31].

1924-cü ildə qadın klubunun dram dərnəyində 24 qadın iştirak edirdi. Həmin ildən başlayaraq Naxçıvanda qadınlar nəinki kişilərlə bərabər tamaşalara gedir, həm də teatrda bütün qadın rollarını özləri ifa edirdilər.

Həmin dövrdə Naxçıvandan başqa Ordubad, Culfa, Şaxtaxtı, Nəraşen (Şərur), Yengicədə də xalq teatrları fəaliyyət göstərirdi [182, s. 100].

20-ci illərdə Naxçıvan teatrına gəlmiş Xədicə Qazıyeva, Telli Əkbərova, Məhbubə Məmmədova, Səlibi Əliyeva, Səkinə Rzayeva, Zəhra Xanım, Asya Vəzirzadə, Kişvər Axundova, Cənnət Talıbzadə və başqaları Naxçıvan teatr tarixində silinməz iz qoyublar. Azərbaycanın xalq artisti Xədicə xanım Qazıyeva 1927-ci ildə teatra gəlmiş, 60 ildən çox Naxçıvan Teatrında çalışmış və bu müddətdə bir-birindən dolğun və zəngin obrazlar yaratmışdır.

Azərbaycanın xalq artisti Firuzə xanım Əlixanova 1932-ci ildə Ordubaddan Naxçıvan teatrına işə gələndə hələ çadra başında idi. Məlahətli səsə malik Firuzə xanım tez bir zamanda operalarda çıxış etməyə başladı və geniş tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazandı. Leyli, Əsli, Şahsənəm, Gülcöhrə, Gülnaz kimi obrazlar ona şöhrət və hörmət gətirdi. 1937-ci ildə Azərbaycan opera sənətinin böyük ustası H.Sərabski Naxçıvana qastrola gələrkən Firuzə xanım onunla «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib» operalarında çıxış edir. O, bu müddətdə həmçinin dramatik rolların da fəal ifaçısı kimi şöhrət tapmışdı [132].

Artıq 1928-ci ildən Naxçıvanda iki teatr və bir çox özfəaliyyət kollektivlərində çoxlu qadınlar bədii özfəaliyyətlə məşğul olurdular.

20-ci illərdən başlayaraq Naxçıvanda qadınların həyatından bəhs edən ideoloji xarakterli bədii əsərlər, teatr tamaşaları qoyulmağa başladı. Bu dövrdə M.S.Ordubadinin «Toy gecəsi», «Sona və Aslan», «Arvad», «Analıq». «Beş manatlıq gəlin», C.Məmmədquluzadənin «İki ər» və b. əsərləri, H.Cavidin faciələri Naxçıvanda geniş yayılmışdı. Onları klublarda qadınlar üçün ucadan oxuyurdular.

1927-ci ildə «Qızıl qələmlər» cəmiyyətinin Naxçıvan filialının təşkili respublikanın mədəni həyatının daha da canlanmasına xüsusi təsir göstərdi. Pedaqoci texnikum və qadın klubları nəzdində ədəbiyyat dərnləri fəaliyyət göstərirdi. 1926-cı ildə Naxçıvanın gənc yazıçılarından ibarət ədəbi-bədii curnal buraxılmışdı ki, burada qadın yazıçı Fatma Əlizadənin əsəri var idi. Naxçıvanlı müəllimə Səkinə Əlizadənin «Cümə axşamı» əsəri qadınların azadlığa çıxması probleminə həsr edilmişdi.

Qadın azadlığına və bərabərliyinə həsr edilmiş əsərlər qadın yığıncaqlarında, klublarda, savad kurslarında oxunur və qızgın müzakirə edilirdi. Bir çox qadınlar bu əsərlərin təsiri altında, hökumət qarşısında 16 yaşına çatmamış qızların ərə verilməsinin qadağan edilməsi haqqında qanun qəbul edilməsini tələb edirdilər [56, 1926, №29]. Buna əsaslanan Naxçıvan MİK Azərbaycan MİK-ə bütün Azərbaycan ərazisində azyaşlı qızların ərə verilməsinin qadağan edilməsi haqqında dekretin qəbul edilməsi təklifi ilə müraciət etmişdi [10, s. 7, iş 1880, v. 28].

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Naxçıvanda mədəni-maarif müəssisələrinin (klubların, kino qurğularının, kinoteatrların, radioqovşaqların, kitabxanaların) inkişafı qadınların mədəni səviyyəsinin artmasına təkan verdi.

1935-ci ilin 19 aprelində Azərbaycan SSR MİK Rəyasət Heyəti «sərhəd və pambıq rayonu olan Noraxenin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq əməkçi türk-qadınlarının əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq» məqsədi ilə Noraxendə qadın klubu təşkil etmək haqqında qərar qəbul etdi [111].

Bununla belə «Şərq qadını» curnalında, «Şərq qapısı» qəzetində və digər mətbuat orqanlarının səhifələrində Naxçıvandakı qadın klublarının fəaliyyəti tez-tez haqlı olaraq tənqid edilirdi. Məsələn, «Şərq qadını» curnalının 1933-cü il I sayında Naxçıvan şəhərindəki qadın klubunun həftələrlə bağlı olduğu, ölkə qadın sektoru və maarif komissarlığının onun işinə diqqət yetirmədiyi, Ordubad qadın klubunda isə heç bir mədəni iş aparılmadığı, müdirlərin isə yalnız maaş aldığı göstərilirdi [128, 1933, №1]. Curnalda Naxçıvanda qadınlarla iş vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması, xüsusən kənd yerlərində bu sahədəki yarıtılmaz vəziyyət barədə tez-tez məlumatlar dərc edilirdi. Tezliklə klubların rəhbər-

liyində dəyişiklik edilmiş, Siddiqə Abbasova Naxçıvan, Səlbə Əlizadə isə Ordubad qadın klublarına müdir təyin edilmişdilər və bunun nəticəsi olaraq klubların işində ciddi dönüş yaranmışdı. Ordubaddakı qadın klubunda yeni savad kursları, məktəbəqədər tərbiyə kursu, kooperasiya kursu, tar və əl işləri dərnişini açılmış və oraya 70 qadın cəlb edilmişdi. Klubun aktivlərindən olan Təyibə Xəlilova qabağcıl işinə görə Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı (LKGI) Ordubad rayon komitəsinin katibi vəzifəsinə irəli çəkilmişdi [128, 1938, №1].

1934-cü ildə Naxçıvan şəhər qadın klubunun ətrafında 109 qadın toplanmışdı. Onlardan 20 nəfəri şəfqət bacıları kursunda, 30 nəfəri tikiş atelyesində, 15 nəfəri aqrotexniki kursda, 44 nəfəri savad kursunda oxuyurdu. Bir neçə qız və qadın savad kursunu bitirdikdən sonra şura idarələrində məsul işlərə göndərilmişdi [129, 1934, 10 may, №104]. 1937-ci ilin iyununda Naxçıvan MİK Rəyasət Heyəti qadınlar arasında işi gücləndirmək üçün Naxçıvan qadınlar klubunun qadınlar sarayına çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi [129, 1937, 8 iyun]. Bu zaman saraya 432 qadın cəlb edilmişdi [129, 1938, 8 mart].

30-cu illərin ortalarında qadınların mədəni səviyyəsinin artırılmasında Naxçıvanda mövcud olan 5 qadın klubu, 1 qadınlar sarayı, 5 radio qovşağı, 30-dan çox qiraət komaları, 8 kino qovşağı, 6 nəşriyyat şöbəsi, 24 qırmızı güşə və 8 kitabxana mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, büdcənin 50%-i mədəni quruculuğa sərf orlunurdu. 1938-ci ildə isə artıq muxtar bölgədə 27 klub, 11 kitabxana, 2 mədəniyyət evi, 2 pioner evi, 1 musiqi məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Şəhər və kəndlərdə 15 özfəaliyyət dərnişini təşkil edilmişdi [129, 1934, 28 aprel].

Araşdırılan dövrdə qadınların sağlamlığının qorunması sahəsində də müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Bu barədə S.Sadıqovun əsərində [120, s. 111-114] ətraflı məlumat verildiyindən qısaca olaraq onu qeyd etmək olar ki, həmin illərdə çoxsaylı səhiyyə müəssisələrinin təşkili və xüsusən də qadınlara və uşaqlara xidmət edən müəllimlərin sayının artması əlamətdar hadisə idi. Nəzərə alsaq ki, oktyabr siyasi çevrilişinə qədər Naxçıvanda cəmi iki xəstəxana və 3 həkim var idi, müsəlman-qadınlar isə müəyyən dini və məişət təsəvvürlərinin təsiri altında həkimə müraciət etmirdilər. 20-30-cu illərdə qadın sağlamlığı sahəsində əldə edilmiş nai-

ləyyətdlər böyük idi. Bu sahədə 1928-ci ildən başlayaraq dönüş yaradılmış, səhiyyə müəssisələrin sayı 32-ə, tibb işçilərin sayı isə 195-ə çatmışdı [120, s. 113].

Azərbaycan K(b)P Naxçıvan diyar komitəsinin məruzəsi üzrə AK(b)P MK qərarında (3 avqust 1927-ci il) deyilirdi ki, tibb işçilərinə dairələrdə kəskin ehtiyac olduğu halda, onların əksəriyyəti Naxçıvan şəhərində toplanmışdır. Bu qeyri-normallığı aradan qaldırmaq üçün Naxçıvan rəhbərliyi tibb işçilərinin dairələr üzrə bərabər bölüşdürüməsini tələb etmişdi [3, s. 313].

Həmin illərdə Naxçıvanda ilk qadın səhiyyə işçiləri fəaliyyətə başladılar. 1934-cü ildə Naxçıvanda 47 həkim, 10 feldşer, 25 tibb bacısı, 12 mama var idi [129, 1934, 28 aprel]. Tibb kadrlarına olan ehtiyacı nəzərə alaraq Naxçıvan şəhərində 1931-ci ildə Tibb texnikumu açılmışdı. 1934-1941-ci illərdə buranı 151 qadın bitirmişdi [109, s. 117].

Həmin illərdə Naxçıvanda ana və uşaq mühafizəsi sahəsində bir çox qanunlar qəbul edilmiş, bir sıra xəstəliklər və onun kökləri ləğv edilmiş, şəhər və kəndlərdə səhiyyə xidmətinin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdi. 1939-cu ildə Naxçıvanda təkcə qadınlar üçün 8 mama məntəqəsi, 5 uşaq konsultasiyası, 9 yasli, 7 doğum evi mövcud idi. Bu tibb müəssisələrində 144 qadın tibb işçisi (25 həkim, 26 tibb bacısı, 35 mama) çalışırdı [129, 1939, 8 mart, №54].

Öz növbəsində qadınların sağlamlığının qorunması sahəsində atılan bu addımlar, Naxçıvanda qadınlarının bütövlükdə mədəni-maarif səviyyəsini yüksəltməkdə mühüm amilə çevrilmişdi.

3. Respublika qadınlarının ictimai-siyasi həyata və istehsala cəlb edilməsi

XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan qadınlarının mədəni-maarif səviyyəsinin yüksəldilməsi, dünyagörüşlərinin genişlənməsi onların ictimai fəallığının artmasına, sosial-siyasi həyata və ictimai istehsala daha geniş şəkildə cəlb edilməsinə və nə dövlət hakimiyyət strukturlarında təmsil olunmasına zəmin yaratdı.

Elə buna görə də Naxçıvanda, bütün ölkədə olduğu kimi, qadını hüquqsuz vəziyyətə salan qanunların ləğvi, onların siyasi azadlığı və hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Bu istiqamətdə Naxçıvan İnqilab Komitəsi, MİK və XKS Azərbaycan SSR-in qanunvericiliyinə müvafiq bəzi dekret və qərarlar qəbul etdilər. Əlbəttə, qadınlara siyasi azadlıq verilməsi, onların kişilərlə bərabər hüquqlarla təmin edilməsi qadının cəmiyyətin tamhüquqlu üzvünə çevrilməsi üçün əsas şərtlərdən biri idi. Lakin yeganə şərt deyildi. İkinci əsas vəzifə qadının tam azadlığına və faktik bərabərliyinə nail olmaqdan ibarət idi. Bu böyük ictimai vəzifəni yerinə yetirmək üçün qadınları ictimai, siyasi fəaliyyətə, böyük yaradıcılıq işlərinə sövq etmək, onların geniş miqyasda ümumi məhsuldar əmək fəaliyyətində, ictimai istehsalda iştirakına nail olmaq lazım idi.

Lakin qadınların sosial-mədəni cəhətdən geri qaldığı, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatından, ictimai problemlərin həllində iştirakından demək olar ki, tam təcrid olunduğu, müasir köklü siyasi-iqtisadi proseslərdən kənarda qalan Naxçıvanda bu məqsədlərə nail olmaq heç də asan deyildi. Məsələ təkcə bölgədə bunun üçün lazımı siyasi, iqtisadi şərtlərin, kadr potensialının məhdudluğu ilə bitmirdi. Bunun üçün yerli spesifik şəraiti, əsrlərdən bəri qadına münasibətdə davam edən köhnəlmiş məişət adət-ənənələrini, formalaşmış qadın psixologiyasını, eyni zamanda bu məsələdə kişilərin mentalitetini və təsəvvürlərini nəzərə alan spesifik vasitə və metodların tətbiqi olduqca gərəkli idi. Azərbaycan tarixinin sovet dövrünə hazırda birmənalı münasibət olmasa da, etiraf etməliyik ki, XX əsrin 20-30-cu illərində sovet hakimiyyətinin qadın azadlığı və bərabərliyi istiqamətində gördüyü tədbirlər Azərbaycan qadınlarının sonrakı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət

kəsb etmişdir. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların (S.İmanzadə, H.Sultanova, S.Məmmədov, L.Əliyeva, E.Qədirova, D.Hüseynova və b.) əsərlərində sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda bu sahədə aparılan işlər ətrafı izah edildiyindən təkcə onu deməklə kifayətlənirik ki, həmin bu vasitə və metodlar qadınlarda ictimai həyatda və istehsalda işləməyə böyük həvəs yaratmaqla bərabər, onların psixologiyasında mühüm dönüş oldu.

Azərbaycanda qadınları ictimai-siyasi həyata və istehsala cəlb etmək məqsədi ilə görülmə tədbirlər içərisində ən mühüm iş, 1920-ci ilin noyabrında Azərbaycan K(b)P MK yanında qadın şöbəsinin yaradılması oldu. Şöbənin əsas vəzifəsi qəza şöbələri yaratmaq, kurslar, xüsusi qadın məktəbləri, klublar, sənət atelyeləri və emalatxanalar təşkil etmək, qadınlar arasında peşələr üzrə kadrlar hazırlamaq idi [56, 1982, 26 may]. Tezliklə Azərbaycanın bütün qəzalarında və partiya komitələrində də belə şöbələr açıldı. Bu şöbələr qadın hüquqlarının qorunmasında, onların istehsala cəlb edilməsində mühüm rol oynayırdı. Qadın şöbələri yerli şəraiti- müsəlman qadınlarının məişətini və psixologiyasını, hər bölgənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla öz işlərini qurmalı idilər.

Lakin Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Kommunist Partiyasının yerli təşkilatı mövcud olmadığından (Azərbaycan KP Naxçıvan Ölkə firqə təşkilatı Azərbaycan KP MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun qərarı ilə 1921-ci ilin dekabrında yaradılmışdı – S.A.) [108, s. 34] Naxçıvan qadınlar şöbəsi bir qədər gec - 1922-ci ilin əvvəllərində yaradıldı. Qadınları ictimai-siyasi, mədəni həyata cəlb etmək üçün çoxlu çətinliklər mövcud idi. Uzun illər qapalı həyat sürən, cəmiyyətdən təcrid olunmuş Naxçıvan qadınını fəal həyata alışdırmaq üçün gərgin iş tələb olunurdu. Ən əsası, qadınlar arasında ictimai-siyasi iş aparmaq üçün müvafiq kadrlar yox idi. Buna görə də uzun müddət ərzində Naxçıvanda qadın şöbələrinə kişilər rəhbərlik etmişlər. Qadınlar arasınca təşkilatçıların azlığını nəzərə alan Azərbaycan KP MK qadın şöbəsi qadın təşkilatçıları və təlimatçıları hazırlayan kurslar təşkil etdi. Bütün qəza partiya komitələrinə, komsomol, həmkarlar ittifaqlarına, şura üzvlərinə kurslarda oxumaq üçün müsəlman qızlarını seçib göndərmək tapşırığı verilmişdi [56, 1920, 30 avqust, №20]. Oraya Naxçıvandan da nümayəndə gön-

dərilməşdi. Təşkilatçı qadın kursları həmçinin Naxçıvan şəhərinin özündə, qadın şöbəsi nəzdində, partiya-sovet məktəbində hazırlanırdı. Artıq ilk illərdə şöbənin ətrafında N.Nəcəfova, R.Sadıqova, B.Kazımova, X.Qazızadə, Ə.Bənənyarski, S.İsmayilzadə, B.Haşımova, L.Məmmədzadə (Əliyeva), Q.Baharova və b. gənc qadınlar toplanmışdı. Bu fədakar insanlar ölkə qadınları arasında mədəni-kütləvi tədbirləri, təbliğat-təşviqat işini həyata keçirirdilər. O zamankı Naxçıvan şəraitində qadınların camaat içinə çıxması qəbahət hesab olunduğundan, bu gənc qız və qadınların hansı çətinliklərlə, məhrumiyyətlərlə üzdəşdiyi aydın olar. Onlar daim söyülür, döyülür, təqib olunurdular. Dar düşüncəli kişilər, cahil dindarlar öz qadınlarının onlarla görüşüb söhbət etmələrinə belə imkan vermirdilər. Lakin Naxçıvanda qadınlarla işin forma və metodları Azərbaycanın digər bölgələrindən, xüsusən Bakıdan kəskin surətdə fərqlənirdi. Əgər bu iş Bakıda rus və qeyri millətlərdən olanlara tapşırılmışdısa da, Naxçıvanda qadınların kütləvi savadsızlığı, onların iqtisadi və sosial cəhətdən geri qalması təşkilatçı qadınların formalaşmasına mane olurdu. Bu dövrdə Azərbaycan qadınlarının ictimai fəallığının artmasında, onların öz hüquqlarını daha aydın başa düşməsində qadınlar qurultayları və konfransları mühüm rol oynadı.

1921-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda bitərəf qadınların I qurultayı keçirildi. Qurultayda iştirak edən 1188 qadıdan 500 nəfəri azərbaycanlı idi ki, onların da çoxu qəzalardan gəlmişdilər [19, s. 135-137]. Yerlərə qayıdan nümayəndələr qadınlar arasında geniş izahat-təbliğat işi aparırdılar. Qəza və kəndlərdə qadın hərəkətini genişləndirmək, qadınlar arasında savadsızlığı ləğv etmək məqsədi ilə iclaslar, konfranslar keçirildi. Naxçıvan qadınlarını bu qurultayda üç nəfər – Qəşəng Baharova, Bilqeyis Haşımova və Səltənət xanım təmsil edirdilər. Geriyə qayıdarkən onları təntənə ilə qarşıladılar. Bu qadınlardan biri – Qəşəng Baharova sonradan Naxçıvanın və Azərbaycanın digər qəzalarında qadın hərəkətinin təşəkkül tapmasında, inkişaf etməsində mühüm rol oynadı. O vaxt onun cəmi 16 yaşı var idi. Tezliklə Qəşəng Bakıda siyasi savad məktəbində oxuyub Naxçıvana qayıtdı və Naxçıvan qadınlar şöbəsində təlimatçı işləməyə başladı.

1925-cü ildə Naxçıvan ölkə partiya komitəsi və Azərbaycan

LKGI Naxçıvan ölkə komitəsinin birgə iclasında qadın problemi və çadra əleyhinə mübarizə məsələsi müzakirə edilmişdi. Q.Baharova rəyasət heyətində oturmuşdu. Məruzəçi təəssüf hissi ilə bildirirdi ki, Naxçıvanda inqilab olduğundan 3 il keçməsinə baxmayaraq, hələ bir qadın da çadrasını atmayıb, hətta dünən Moskvadan qayıdan Qəşəng də bu bələdan xilas olmayıbdır. Bu sözlərdən sonra Qəşəng «məhv olsun çadra» deyərək çadranı yerə atdı. Onun çadrası Vilayət komsomol komitəsinin qarşısında bayraq kimi dalğalanırdı. Onun ardınca Tükəzban Mahmudova, Bilqeyis Haşimova, Səkinə Aslanova da öz çadralarını atdılar. Bu hadisə o vaxt Naxçıvanda böyük əks-səda yaratmışdı [77, s. 12]. Naxçıvanlı yazıcı və curnalist M.Tarverdiyev Naxçıvanda qadın və qızların həyatında mədəni inqilabın bu hadisədən sonra başladığını qeyd edirdi [129, 1974, 31 yanvar]. Sonra o əri Yusiflə Zaqafqaziya Kommunist Universitetində təhsil aldı. Naxçıvana qayıdıb bir müddət qadınlar şöbəsinə rəhbərlik etdikdən sonra Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında (Quba, Göyçay, Səlyan) qadınlarla işin təşkilində mühüm rol oynadı. Ömrünün sonuna qədər o, Naxçıvan «Qızıl Aypara» Cəmiyyətinin sədri və Dövlət Tarix Muzeyinin direktoru vəzifəsində işləmişdi [129, 1967, 27 aprel].

1922-ci ilin mayında keçirilmiş Zaqafqaziya zəhmətkeş qadınların I qurultayı da qadınların ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisə oldu. Qurultayın qərarına əsasən 1925-cü ildə Azərbaycan SSR MİK nəzdində «Qadınların məişətinin yaxşılaşdırılması» komitəsi təşkil edildi. Bu komitə ailədə və məişətdə qadına olan köhnə münasibətlərə qarşı mübarizə işini gücləndirdi, ana və uşaq hüququnun mühafizəsi işlərini canlandırmaq, qadınları ictimai-faydalı işə cəlb etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi [56, 1982, 26 may]. Müvafiq komitə Naxçıvan MİK nəzdində də yaradılmışdı.

1920-ci illərin əvvəllərində qadınların hüquqi və faktik bərabərliyinin əldə edilməsində o dövrdə qadın hüquququn qorunması sahəsində qəbul edilmiş dekret və qanunların mühüm əhəmiyyəti oldu. Həmin qanunvericilik aktlarının təsiri nəticəsində dini nigahın hüquqi qüvvəsi zəiflədi, nigah və başqa vətəndaşlıq halları aktlarının ancaq dövlət orqanlarında və yalnız qadının könüllü razılığı halında icra edilməsi qanun şəklinə düşdü. Qa-

dınlara seçmək və seçilmək hüququ verildi. Naxçıvan MİK bundan sonra yalnız mülki nigahların qanuni qüvvədə olduğunu bildirdi. Dini nigahların bağlanması vətəndaşların şəxsi işi olduğu elan edildi və məscidlərin bütün inzibati məhkəmə hüququ əlindən alındı. 1922-ci ildə Naxçıvanda Vətəndaş Vəziyyəti Aktlarının Qeydə alınması (VVAQ) idarələri yarandı. Qadınların nigah bağlayarkən istədiyi familyanı daşımaq hüququ təsbit edildi (Bu barədə təfəsilatı ilə bax: [141, s. 69]).

Naxçıvanda qadınların ictimai-siyasi həyata daha geniş cəlb olunması prosesi 1921-ci ildən, dövlət və hakimiyyət orqanlarının sovet sisteminə uyğun formalaşması ilə başlanmışdı. Həmin ilin sonunda bölgədə Sovetlərə seçkilər keçirildi, inqilab komitələri və yoxsul komitələri (revkom və kombedlər) ləğv edildi. 1922-ci ilin 25 yanvarında I Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayında Naxçıvan İnqilab Komitəsi ləğv edilərək, Naxçıvan SSR Mərkəzi İnqilab Komitəsi (MİK) yaradıldı.

1925-ci ilin 25 fevralında keçirilən Naxçıvan IV Sovetlər qurultayında (faktik olaraq Naxçıvan MSSR I Sovetlər qurultayı) artıq 102 nümayəndədən 9 nəfəri qadın idi [96, s. 1, iş 16, s. 24-25].

Qurultayda müzakirə edilən məsələlərdən biri də qadın hərəkatı məsələsi oldu. Qurultayın bu məsələyə aid qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi ki, «qurultay qadın hərəkatı haqqında məruzəni dinləyərək bu mühüm təşəbbüsü alğışlayır və əlavə edir ki, mərkəzlə kənd arasındakı sıx əlaqənin gücləndirilməsi, həmçinin respublikanın iqtisadi rifahını qaldırmaq üçün, qadınlar arasında işi daha da gücləndirmək, onları ictimai həyata cəlb etmək lazımdır». Qurultay qadınlarla əlaqədar yeni klubların və emalatxanaların açılması üçün MİK göstəriş verdi [96, s. 1, iş 16, v. 13]. Həmçinin qurultay Naxçıvan ölkəsində qadın hərəkatının genişləndirilməsi üçün mərkəzi orqanlardan bu bölgəyə müəyyən sayda fəal azərbaycanlı qadın göndərilməsini xahiş etdi. Eyni zamanda respublikanın bütün məsul şəxslərinə digər qadınlara nümunə olmaq üçün öz arvadlarını ictimai həyata cəlb etmək tapşırıldı [96, s. 1, iş 16, v. 13].

Qurultay maarif komissarlığından eyni zamanda çadranın çıxarılması istiqamətində tədbirlər görməyi tələb etdi [96, s. 1, iş 16, v. 24]. MİK-ə seçilmiş nümayəndələr arasında Siddiqə Bağirova

da var idi. Artıq 1926-cı ilin yanvarında Naxçıvanda yerli sovetlərə seçkilərdə, rəsmi rəqəmlərə görə, qadınların 75%-nin iştirak etməsi, 118 qadının yerli sovetlərə seçilməsi, 2 kənd soveti sədrliyinə isə qadının seçilməsi [192, s. 331] bu diyarda qadınlarının siyasi fəallığının artdığını göstərirdi. Həmişə ki, bu rəqəmlərin əsil vəziyyəti əks etdirməsi şübhə doğurur (zaman keçdikcə bütün bölgələrdə olduğu kimi Naxçıvanda da vətəndaşların, xüsusən də qadınların seçkilərdə iştirakı formal xarakter almağa başlayırdı, seçkilərin isə demokratikliyindən söhbət gedə bilməzdi), buna baxmayaraq 20-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanda qadın məsələsinin həlli istiqamətində atılan addımlar hələ açıq şəkildə sərt inzibati-amirlik xarakteri daşıyırdı. Yalnız həmin illərin II yarısında SSRİ-də formalaşmağa başlamış «hərbi sosializm» sistemi qadın məsələsində də özünü daha aydın göstərdi ki, bu da Naxçıvanda daha parlaq təzahür edirdi. Lakin təkrar edirik ki, sovet hökumətinin qadın məsələsində gördüyü tədbirlər 1920-25-ci illərdə bir qədər ehtiyatlı, yumşaq xarakter daşıyırdı və bunun da əsas səbəbi geniş xalq kütlələrini yeni hakimiyyətdən narazı salmamak idi. Bu özünü bir sıra məsələlərdə, çadraya münasibətdə, ailə-məişət münasibətlərində, qadın təhsili və ictimai fəaliyyəti məsələsində yeni recimin loyal, liberal mövqeyində göstərirdi. Lakin sovet hakimiyyəti gücləndikcə, onun bütün sahələrdəki, o cümlədən qadın məsələsindəki fəaliyyəti sərt inzibatçılıq və zorakılıq səciyyəsi daşımağa başlayırdı.

185 nümayəndədən 25-nin qadın olduğu V Naxçıvan Sovetlər qurultayı (15-19 aprel 1926-cı il) Naxçıvan MSSR-ın I Konstitusiyasını qəbul etdi. Həmin konstitusiyada qadınların kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ, digər hüquq və azadlıqları təsbit edilirdi. Bu hüquqların həyata keçirilməsi qadınlara kişilərlə bərabər əmək hüququ, əməyin ödənilməsi, istirahət, sosial sığorta və təhsil, ana və uşaqların dövlət mühafizəsi, qadına hamiləliyə görə məzuniyyət verilməsi, doğum evlərinin, yasli və uşaq bağçalarının geniş şəbəkəsi ilə onların əhatə edilməsi yolu ilə təmin edilir [192, s. 356].

Qadınların ictimai işlərə və istehsala cəlb edilməsi, həmçinin digər sovetlər qurultayında, Naxçıvan ölkə partiya təşkilatlarının konfranslarında da müzakirə edilirdi.

1928-1929-cu illərdə yerli sovetlərə seçki kampaniyasında Na-

xçıvan qadınlarının I hissəsi (1927-ci ildə 1/3 hissəsi) iştirak etdi [101, s. 1, iş 208, v. 7-8].

Əməkçi qadınların məişət şəratini, iqtisadi və hüquqi vəziyyətini öyrənmək və yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan MİK 1926-cı ilin 13 fevralında «Əməkçi qadınların məişətini yaxşılaşdırmaq üzrə» rayon və qəza komitələri haqqında əsasnamə qəbul etdi [144, 1926, 14 aprel]. Həmin ildə Naxçıvan MİK yanında da müvafiq komissiya təşkil edilmişdi. Komitənin üzərinə qadın hüquqlarının qorunması, xüsusən azyaşlı qızlarınərə verilməsi, çoxarvadlılıq, boşanma, qadınların döyülməsi, onun əmlak hüququnun pozulması və b. mənfi hallarla mübarizə məsələsi də düşürdü [127, s. 91].

1926-cı ildə Naxçıvan MİK Azərbaycan SSR-in mülki, mülki-prossesual və cinayət məcəllələrinin Naxçıvan MSSR ərazisində qüvvəyə minməsi haqqında qərar qəbul etdi [192, s.312]. Bununla da, Naxçıvanda qadın hüququnun qorunması daha mütəşəkkil hüquqi bazaya əsaslanmağa başladı. Naxçıvan şəhərində, digər rayon və kəndlərdə qadınlara öz hüququnu izah etmək üçün «Qadın hüququ» kitabçaları yayılır, qadın klubları və güşələrində ucadan oxunurdu. Bu məsələyə dair «Şərq qapısı» və digər rayon qəzetlərində müntəzəm məqalələr çap edilirdi. Lakin bütün görülmə tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda müsəlman qadınların ictimai həyatda iştirakı qeyri-millətlərdən olan qadınlara nisbətən zəif idi.

Buna görə də Azərbaycan hökuməti qəzalara müxtəlif məzmunlu sirkulyar məktublar göndərəcək, qadınların yerli hakimiyyət orqanlarında, qadın nümayəndə yığıncaqlarında, mədəni-kütləvi tədbirlərdə iştirakını gücləndirməyi yerli hakimiyyət orqanlarından tələb edirdi. Azərbaycan MİK 8 mart bayramının keçirilməsini təkid edir, yerlərdə qadınların bu bayramda iştirak etməsini təmin etmək üçün komissiyalar yaratmağı tapşırırdı (148, s.107).

Araşdırılan dövrdə Naxçıvanda qadın hərəkatının səciyyəvi cəhətlərindən biri də qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi oldu. Naxçıvanda qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi çox gərgin mübarizə şəraitində aparılırdı. Ölkənin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatından kənarda qalan bütün azərbaycanlı qadınlar kimi, naxçıvanlı qadınlar da ilk vaxtlar onlara verilmiş hüquqlar-

dan istifadə edə bilmirdilər.

Qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi aqrar bölgə olan Naxçıvan üçün çox mürəkkəb sosial problem idi. Tarixən Naxçıvanda qadınlar yalnız ailədə və ev təsərrüfatında məşğul olmuşlar. İslam qayda-qanunlarına və Şərqi mentalitetinə görə qadınların kişilərlə bərabər ictimai əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması düzgün sayılmamışdır. Düzdür, Naxçıvanda da qadınlar kустar sahələrdə, toxuculuqda (xalça, palaz toxunması, müxtəlif geyimlər istehsalı və s.) müəyyən qədər məşğul olurdular, lakin onların iri istehsalda iştirakı yalnız Ordubadın ipəkəyirmə və ipəkaçma sənayesi ilə məhdudlaşdı. Milli-dini təsəvvürlər, qadın əməyinin məhsuldarlığının və ixtisasının aşağı olması, həmçinin bölgədə iri istehsal sahələrinin məhdudluğu Naxçıvanda qadınların ictimai istehsalda iştirakına əngəl yaradan əsas səbəblərdən idi.

Naxçıvanda qadınların ictimai istehsala geniş cəlb edilməsi XX əsrin 20-ci illərindən başlamışdır. Qeyd edək ki, qadınlarla bu sahədə iş onların mədəni-maarif səviyyəsinin yüksəldilməsi və ictimai-siyasi fəallığının artması ilə bərabər aparılırdı. Həmin dövrdə qadınları ictimai istehsala cəlb etmək üçün çox ciddi tədbirlər görülürdü. Uzun illər cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəraitdə yaşayan naxçıvanlı qız və qadınları istehsala cəlb etmək üçün hətta ilkin şərtlər belə yox idi. Bunun üçün ilk növbədə kişilərin müqavimətini qırmaq, qadınlara isə onların ictimai həyatda və istehsalda iştirakının əhəmiyyətini başa salmaq lazım idi. Nəhayət, adicə əmək verənləri olmayan qadına ibtidai əmək peşəsini öyrətmək lazım idi.

Bu məsələlərin həllində Naxçıvanda yaradılmış qadın şöbələri, klubları, onların nəzdində təşkil edilmiş kurslar, emalataxana və artellər mühüm rol oynadı.

1922-ci ildə Naxçıvan, Ordubad şəhərlərində corab artelləri açıldı ki, buraya birinci növbədə işsiz və himayədarı olmayan qadınlar qəbul edilirdi. Həmin ilin may ayında Naxçıvanda əməkçi qadın arteli təşkil edildi. Onun tərkibində tikiş və toxucu şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan XKS qərarı ilə mütəxəssislər hazırlamaq və qadınlara peşə öyrətmək məqsədi ilə Naxçıvan şəhərindəki N.Nərimanov adına tərbiyə evində həmçinin toxucu şöbələri və toxucu emalatxanası təşkil edilmişdi [182, s. 62]. Naxçıvan

ölkəsi MİK 1925-cü ildə qadınların ictimai əməyə cəlb edilməsi haqqında məsələni müzakirə edərək qərara aldı ki, qadınları əməyə alışdırmaq və onlara peşə öyrətmək məqsədi ilə toxuculuq emalatxanası təşkil edilsin və Naxçıvan tərbiyə evində mövcud olan müvafiq tikiş emalatxanasını genişləndirsin [10, s. 7, iş 436, v. 3-4]. Bundan əlavə Naxçıvanda 20-ci illərdə istifadəyə verilmiş ayaqqabı, tikiş, digər kустar müəssisələrində qadınlar birinci növbədə işə götürülür, onların ixtisasa yiyələnmələri üçün qısamüddətli kurslar təşkil edilirdi. Qadınların rəhbər sovet, təsərrüfat işlərinə irəli çəkilməsi sürətləndirilirdi. Artıq 1924-cü ildə kooperasiya təşkilatlarının idarə heyətinin tərkibində 13, 1926-cı ildə 256 qadın fəaliyyət göstərirdi.

Kənd yerlərində məhsuldar torpaq sahələri birinci növbədə dul və kasıb qadınlara verilməli və onlar kənd təsərrüfat vergisindən azad olunurdular.

1925-ci ilin martında keçirilmiş Naxçıvan MSSR bitərəf qadınlarının konfransı regionda qadın hərəkatının inkişafında mühüm rol oynadı. Konfransda beynəlxalq vəziyyət, qadın hərəkatı haqqında məsələ, qadınların ictimai həyatda, kooperasiya hərəkatında, həmkarlar təşkilatlarında iştirakı və s. məsələlər müzakirə olundu. Konfransda yadda qalan məqamlardan biri də iştirakçılardan bəzilərinin (Məmmədova Zeynəb, Axundova Ruqiyyə, Tahirova Fatma və b.) öz çadralarını atmaları oldu [16, b. 1618, v. 8]. Bu hadisə respublika qadınları və ictimaiyyət arasında geniş rezonans yaratmışdı. Fəal qadınları təqib və təhqir edir, cismən məhv etməklə hədələyirdilər. Fanatik düşüncəyə malik kişilər öz arvadlarını, bacılarını, qızlarını klublara, ictimai yerlərə getdikləri üçün, çadra örtmədikləri üçün cəzalandırırdılar. Hətta Naxçıvanda məsul vəzifədə işləyən adamlar belə öz arvadlarına münasibətdə mühafizəkar mövqe tutmaqda davam edirdilər.

Qadınlar arasında işi gücləndirmək məqsədi ilə 1925-ci ilin əvvəlində ÜİK(b)P MK qadın şöbəsinin müdiri Artyuxina Naxçıvana gəlmiş və Naxçıvan qadınları qarşısında qadın hərəkatı haqqında məruzə ilə çıxış etmişdi.

1920-ci illərin sonlarından başlayaraq SSRİ-də formalaşmaqda olan inzibati-amirlik sisteminin Azərbaycanda və Naxçıvanda qadın hərəkatına təsiri özünü daha çox çadra və din əleyhinə

mübarizədə göstərdi.

ÜİK(b)P-in 1925-ci il yanvar plenumunun «Şərqi fəhlə, kəndli və zəhmətkeş qadınları arasında iş aparmaq sahəsində partiyanın növbəti vəzifələri haqqında» qərarına [165, s. 151-152] əsasən SSRİ-yə daxil olan bütün müsəlman respublikalarında qadınların qapalılığına (çadraya və pərəncəyə) qarşı «hücum» adlanın mübarizə başlandı. Mübarizə həm də din əleyhinə hərəkət ilə bərabər gedirdi. Bütün müsəlman respublikaları qanunverici tədbirlərlə bu mübarizəni müdafiə etməli olurdular. Orta Asiya respublikalarında pərəncə əleyhinə mübarizədə buraxılan kobud səhvlər və özbaşınalıqlar Azərbaycanda bu prosesi bir qədər ləngitməyə vadar etdi. Lakin 1928-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda çadra əleyhinə mübarizə geniş vüsət aldı. Azərbaycanda «çadranın çıxarılması üzrə» respublika komissiyası təşkil edilmiş, onun yerlərdə bölmələri açılmışdı. Mərkəzi komissiya hətta çadrasını çıxarmış azərbaycanlı qadınlara maddi kömək göstərmək üçün əməli tədbirlər planı da hazırlamışdı [190, №3, 1929]. 1929-cu ilin martına qədər komissiyanın fondu 5 min manat təşkil etmişdi (10, s.18, iş 1, v.1). 1929-cu ildə Azərbaycan MİK çadra əleyhinə mübarizə tədbirləri haqqında xüsusi məlumat vərəqələri nəşr etdirmişdi. Burada çadranın mənşəyi, onun sinfi mahiyyəti, çadranı atmağın ictimai, mədəni əhəmiyyəti qeyd edilir, ona mane olanlara qarşı kəskin mübarizə aparılması tələb olunurdu [52, s. 34]. Çadranı atmağa həvəsləndirmək üçün bir sıra şirnikləndirici tədbirlər həyata keçirilmişdi. Çadranı atanlara güzəştlər tətbiq olunur, onları işə qəbul edirdilər. Hətta çadranın qanunla qadağan edilməsi haqqında dekret verilməsi haqqında təkliflər olurdu. Respublikanın bir çox şəhər və kəndlərdə çadra örtən qadınların hökumət orqanları tərəfindən zorakarlıqla üzləşməsi, çadranın milis, partiya, sovet və komsomol işçiləri tərəfinlən zorla qadının başından götürmək halları əhali arasında kütləvi narazılıq yaratmışdı. Arvadları çadra örtən partiya üzvləri, komsomolçular, məsul vəzifədə işləyən kişiler daha çox mənəvi təzyiqlərlə üzləşirdilər. Onları işdən çıxarmaqla hədələyir, digər inzibati cəzalarla qorxudurdular. Bu mənəvi təzyiqin ən iyrənc forması isə həmin adamın adının «Şərq qapısı» və rayon qəzetlərində dərc edilməsi idi. 20-ci illərin sonu və 30-cu illərdə demək olar ki, qəzetlərin hər nömrəsində bu adamlar haqqında məlumatlar verilir-

di. Hətta Naxçıvan MİK öz idarələrində papaq və çadranı yasaq etmişdi. Otaqda olarkən komissarlığın işçiləri başı açıq olmalı idilər. məktəblərə, teatrlara, konsertlərə papaq və çadra ilə gələnlər içəri buraxılmırdılar. Bu qərara tabe olmayanlar cəzalandırılır və işdən çıxarılırdılar [128, 1928, №9, s. 8].

Qəzetlərdə çadranın qadın sağlamlığına ziyan vurması haqqında məqalələr dərc edilirdi. Hətta mərkəzi «İzvestiya» qəzetində S.Yevgenyev familiyalı müxbirin Ordubad qadınlarının həyatından bəhs edən «Çadra mühafizəkarları» adlı məqaləsi dərc edilmişdi. Burada mövhumat ucbatından Ordubadın qadın əhalisinin 90%-nin savadsız olduğu, 145 qadın şura üzvünün qadınlarla heç bir iş aparmaması, qadınların hamısının çadra örtüyü qeyd edilirdi. Dəstə kənd şura sədri Allahverdiyevin, fırqə təşkilatçısı Hüseynovun qadınlarının çadra ilə gəzdiyi göstərilirdi. Həmin məqalə sonra «Şərq qapısı» qəzetində də dərc edilmişdi [129, 1935, 2 iyun, №127].

Naxçıvanda çadra əleyhinə mübarizədə buraxılmış səhvlər AzərbaycanK(b)P rəhbərliyi səviyyəsində müzakirə edilmişdir. MK-nın 1929-cu il 29 iyul tarixli qərarında Naxçıvanda mədəni quruculuq işində kütləvi izahata üstünlük verilməsi tövsiyyə edilir, çadra əleyhinə mübarizədə inzibati yanaşmaya son qoyulması tələb olunurdu. Diyar partiya komitəsindən qadınların hüquqlarının qorunması (siğə, çoxarvadlılıq, azyaşlıların ərə verilməsinə qarşı mübarizə) ilə bağlı tədbirlər görülməsi tələb edilirdi [3, s. 311].

Bu narazılıq, həmçinin Orta Asiya respublikalarının acı nümunəsi Azərbaycan VI Sovetlər qurultayında (8 aprel 1929-cu il) çadra və digər məişət məsələlərində geriliyə qarşı mübarizədə inzibati tədbirlər metodunu pisləməyə məcbur etdi [189, 1929, №15, s. 25]. AzərbaycanK(b)P MK-nın aprel 1929-cu il plenumu çadra əleyhinə mübarizədə buraxılmış səhvləri aradan qaldırmağı və bu məqsədə nail olmaq üçün yalnız kütləvi izahat işlərinin aparılmasını vacib saydı [4, s.488-489]. Çadra məsələsi qadın yığıncaqlarında, qırmızı güşələrdə, məhəllələrdə müzakirə edilir, sovet seçkilərində təbliğ edilirdi.

A.Sultanovanın AK(b)P MK-da «Çadranın çıxarılması üzrə kampaniyanın gedişi haqqında» məruzəsində Naxçıvan və Ordubadda geniş mədəni-məişət tədbirlərinin keçirilməsi təklif olunur-

du. Çünki burada çadra məsələsi ən zəif yer tuturdu [10, s. 6, iş 94, v. 22-26]. 1929-cu ildə artıq Azərbaycanda 26972 qadın çadalarını atmışdı ki, onlardan 3740 nəfəri Naxçıvanın payına düşürdü [10, s. 6, iş 74, v. 91-110].

Çadra ilə mübarizədə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğur qazansa da, Naxçıvanda bu mübarizə bir o qədər də səmərəli aparılmırdı. Buna görə də 1930-cu illər ərzində Naxçıvan MSSR rəhbərliyi səviyyəsində, yerli sovet, partiya, komsomol və digər orqanların qadın məsələsinə həsr edilmiş iclaslarında çadra ilə mübarizə həmişə ön planda dururdu. Hətta 42 kommunisti olan böyük Nehrəm kəndində 1940-cı ildə çadra örtməyən qadınlar çox az idi. [129, 1940, 6 mart]. Bu mübarizənin səmərəsizliyi özünü həm də onda göstərirdi ki, Azərbaycanın başqa bölgələrində 60-70-ci illərdə qadınların çadralı gəzməsi nadir hadisə idisə, Naxçıvanın rayon və kəndlərində, hətta Naxçıvan şəhərində qadınların çadra örtməsi adi hal idi. Hətta H.Əliyev Azərbaycan KP MK I katibi işləyərkən Naxçıvan VPK XXX konfransında (mart 1972) çıxışında Naxçıvan şəhərində çadra örtənlərə rast gəldiyini təəssüf hissi ilə qeyd etmişdi [129, 1972, 12 mart].

Zənnimizcə, həmin illərdə çadra əleyhinə aparılan mübarizədə kütləvi zorakılıq və qanunsuzluq hallarına, bu mübarizənin ideoloji yükünə və siyasi məqsədlərinə baxmayaraq, o, mütərəqqi hadisə olub, Azərbaycan qadınının mənəvi azadlığa çaxmasında, onun siyasi fəallığının və mədəni səviyyəsinin artmasında mühüm rol oynadı.

Bu dövrdə Naxçıvan partiya, komsomol sıralarında qadınların sayı çox az idi. Sovet dövründə kommunist partiyası sıralarına daha çox fəhlə və kəndlilər daxil edilirdilər. Naxçıvanda isə o zaman fəhlə və kəndlilər içərisində qadın az idi. Bütün Azərbaycan üzrə 1922-ci ildə cəmi 22 partiyaçı qadın var idi. 1932-ci ildə onların sayı 2503 olmuşdu [157, s. 145]. 1926-cı ildə Azərbaycan KP tərkibində qadınlar 5,2%, 1928-ci ildə isə 5,5% təşkil edirdilər ki, bunlar arasında azərbaycanlıların sayı çox az idi [3, s. 427]. Naxçıvanda isə 1925-ci ildə cəmi 12 partiyaçı qadın var idi. Rübabə Sadıqova, Simnaz Əliyeva, Bilqeyis Əliyeva, Nuri Haqverdiyeva, Ceyran Rəhimova, Siddiqə Bağirova, Şəfiqə Rəhimova, Surə Əsgərova, Ziyət Səfəraliyeva, Leylan Mahmudquliyeva,

Güllü Ənnağıyeva, Cəfi Həşimova [128, 1925, №4, s. 50]. Baxmayaraq ki, qadınlara çadra örtməyə, dini ayinləri yerinə yetirməyə icazə verirdilər, onların partiya sıralarına cəlb edilməsi aşağı idi.

30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq qadınların siyasi fəallığının artması müşahidə olunurdu ki, bu da onların mədəni-maarif səviyyəsinin inkişafı ilə əlaqədar idi. Artıq 1934-cü ilin 12 noyabrında yerli sovetlərə keçirilən seçkilərdə ilk altı gün ərzində 6290 seçki hüququ olan vətəndaşlardan 5776 nəfər iştirak etmişdi, onun da 2025 nəfəri qadınlar idi. Şuraya seçilmiş 413 nəfərin 47-si qadın idi [129, 1934, 18 noyabr]. Lakin yuxarı orqanların seçkilərdə qadınlar üçün qoyulmuş 25% kvota haqqında direktivinə nail olunmamışdı. Buna görə də həmin ilin sonunda sovetlərə keçirilən yeni seçkilərdə artıq şura üzvlərinin 25%-ni qadınlar təşkil edirdi. Bu barədə Naxçıvan MİK sədri Ruhulla Novruzov məlumat verərək, qadınlara münasibətdə buraxılmış səhvə aradan qaldırıldığını qeyd etmişdi [129, 1935, 1 yanvar].

1935-ci ildə ÜİLKĞİ Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin bürosu komsomolun «Naxçıvan əyalət təşkilatının işi və vəziyyəti haqqında» məsələ müzakirə edərək, gənc qadınlarla işin vəziyyətinə toxunmuş və Naxçıvanda qadın gənclər arasında xüsusi iş aparılmadığı, onların mədəni-siyasi boyartımının əhəmiyyətli dərəcədə özbaşına buraxıldığı, çoxarvadlılıq və azyaşlı qızların ərə verilməsi, komsomolçu qızların çoxunun çadra altında olması, komsomolçu gənclərin öz arvadlarını döyməsi, gənc qızlar arasında məscidə getmək, oruc tutmaq, namaz qılmaq və s. halların hələ də davam etdiyi qeyd edilmişdi [129, 1935, 21 aprel].

Zaqafqaziya komsomol təşkilatının bu qərarı və ÜİLKĞİ XI plenumu Naxçıvanda komsomol təşkilatlarının gənc qızlara və qadınlara qarşı siyasətinin daha da sərtləşməsinə gətirib çıxardı. Yuxarı orqanların göstərişlərini direktiv kimi qəbul edən komsomol təşkilatları qadın məsələsi ilə bağlı bir sıra siyasi-təşkilati tədbirlərə əl atmışdılar. Təkcə 1935-ci il ərzində Naxçıvan rayon komsomol komitəsi, həmçinin digər rayon komitələri qızlar arasında siyasi və tərbiyəvi işi gücləndirmək məsələsinə baxmış, komsomol komitələri nəzdində qızlarla iş sektorları yaradılmış,

gənc qızların rayon konfransları keçirilmişdi. 15 sentyabr 1935-ci ildə gənc qadınların ilk əyalət konfransı, 9 dekabr 1935-ci ildə isə Naxçıvan şəhər gənc qadınlarının II konfransı keçirilmişdi. Bu yığıncaqlarda Naxçıvan gənc qız və qadınlarının rastlaşdığı problemlər müzakirə olunmuşdu. Bu problemlər içərisində ən ciddi qızların erkən ərə verilməsi idi. Məsələn, təkcə Ordubad rayonunda 1935-ci ilin ilk üç ayı ərzində 110 azyaşlı qız ərə verilmişdi [129, 1935, 2 iyun,]. Onların 30 nəfəri Vənənd kəndindən idi. Belə hallara daha çox Ordubad, Əbrəqunis və Naxçıvan rayonlarında rast gəlinirdi. «Şərq qapısı» qəzetinin, rayon qəzetlərinin redaktorlarına tapşırıq verilmişdi ki, qəzetlərin hər nömrəsində qız uşaqlarının ərə verilməsi hallarını geniş işıqlandırsınlar. Öz kiçik qızlarını ərə verən valideyinlərin və belə qızlarla evlənən kişilərin adları mətbuatda dərc edilir və onlara qarşı inzibati tədbirlər görülməsi tələb edilirdi. «Qızlar arasında siyasi tərbiyəvi işin genişləndirilməsi haqqında» Naxçıvan rayon komsomol komitəsi bürosunun qərarı ilə öz tələbəsini alan və təhsildən ayıran müəllimlərin məsuliyyətə alınması haqqında prokurorluq qarşısında məsələ qaldırılmışdı [129, 1935, 21 iyun].

Dini ayinləri icra edən qız və oğlanlara qarşı sərt tədbirlərə əl atılırdı. 1935-ci ilin noyabrında Naxçıvan vilayət komsomol komitəsi orucluq ayının başlanması ilə əlaqədar orucluq əleyhinə qərar qəbul etmiş, «allahsızlar» cəmiyyətinin işini gücləndirmək, allahsızlar güşəsini yaratmaq, şəhər və kəndlərdə din əleyhinə kampaniyalar keçirmək üçün tapşırıqlar vermişdi [129, 1935, 24 noyabr]. Belə kampaniyaların keçirilməsi zamanı qadınların ən elementar hüquqları pozulurdu, çünki inzibati zorakılıq yolu ilə qadınların azad olunması işi nəinki səmərə vermir, hətta əks nəticələrə gətirib çıxarırdı.

Araşdırılan dövrdə Naxçıvanda kəndli qadınlar arasında siyasi iş çox zəif idi. Bəzi kəndlərdə, bu iş ümumiyyətlə aparılmırdı. Kəndlərdə olan qadın güşələri, qiraətxanalar və digər mədəniyyət müəssisələri qadınların ora gəlməməsi səbəbindən fəaliyyət göstərmirdi. Bu isə kənd qadınlarının ictimai-mədəni həyata cəlb edilməsini ləngidirdi.

20-ci illərin sonundan başlayaraq Naxçıvanda qadınların ictimai istehsalə cəlb edilməsində yeni mərhələ başlandı. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın bu bölgəsində iri sənayenin inkişaf etdi-

rilməsi oldu. Əgər 20-ci illərdə Naxçıvan qadınları əsasən kустar müəssisələrdə, artellərdə, emalatxanalarda, sənət birlikləri və kooperativ təşkilatlarda işləyirdilərsə, 30-cu illərdə Naxçıvan qadınlarının istehsala cəlb edilməsinin əsas yeri, iri sənaye müəssisələri oldu. İlk beşillikdə hər birində 300 nəfər qadının işlədiyi Ordubadda corab-kəlağayı, trikotac, İliçdə (indiki Şərur) ağ alt paltar, döşək ağları istehsal edən fabriklər istifadəyə verildi. Həmin dövrdə Ordubad konserv zavodu və yeni tipli ipəkçilik fabriki tikilmiş, İliç rayonunda pambıq zavodu bərpa olunmuş, Naxçıvanda yeni pambıq zavodu və şərab emalı müəssisəsi tikilmişdi. 1924-40-cı illərdə Naxçıvan MSSR-də sənayenin ümumi məhsulu 21 dəfə artmışdı ki, bu da butövlükdə Azərbaycanda olan artıma nisbətən 2 dəfədən çoxdur [91, s. 20]. Həmin illərdə məktəblər, xəstəxanalar, aşxanalar, mədəniyyət ocaqları, məişət obyektləri tikilib istifadəyə verilmişdi ki, bu müəssisələrdə işləyənlər arasında qadınlar üstünlük təşkil edirdi (xüsusilə ipəkçilik və yüngül sənaye müəssisələrində). Qadınları ictimai istehsala daha geniş cəlb etmək məqsədi ilə işə qəbul edilənlər arasında qadınlar üçün kvota ayrılmışdı. Qadınların ixtisas qazanmaları üçün fabrik-zavod məktəbləri, fəhlə fakültələri açılmışdı. Bir çox qadınları Bakının sənaye müəssisələrinə praktika keçmək və ixtisas artırmaq üçün göndərirdilər.

Naxçıvanın kəndlərində qadınların istehsala cəlb edilməsi ölkədə kollektivləşmə prosesinin başlanması ilə – 1928-ci ilə təsadüf edir. Lakin kütləvi şəkildə qadınlar 1930-cu ildən kolxozlara cəlb olunurdular. İş elə gətirmişdi ki, kollektivləşmə Sovet dövlətinin milli adət-ənənələrə və dinə qarşı apardığı mübarizə ilə üst-üstə düşmüşdü. Nəzərə alaq ki, Azərbaycanda kolxoz quruculuğu kollektivləşmənin ən yüksək forması olan artel və kommunalardan başlanmışdı ki, bu zaman nəinki torpaq və heyvanlar, hətta məişət avadanlıqları da müsadirə olunurdu, bu da əhəlinin kütləvi narazılığı ilə nəticələnmişdi. Lakin bu dözülməz şəraitdə belə qadınları kolxoz istehsalına cəlb etmək çox çətin idi. Bu prosesi bir qədər yüngülləşdirmək üçün respublikanın kolxozlarında xüsusi qadın briqadaları təşkil edilir və onlara sahələr ayrılırdı. Lakin bir qədər sonra onların fəaliyyəti dayandırıldı və qadınlar ümumi kollektiv daxilində işə çıxırdılar. 1931-ci ildə 2000 qadın kolxoza cəlb edilmişdi. Qadınlar əsasən pambıqçılıqda, tə-

rəvəzçilikdə, baramaçılıqda və tütünçülükdə çalışırdılar. Artıq 1934-cü ilin pambıq yığımında pambıq rayonlarından olan qadınlar 95% iştirak edirdi [129, 1935, 1 yanvar. №1]. 1938-ci ildə qadınlardan 400 nəfəri fermalarda işləyirdi (əsasən sağıcı və emalçı kimi). Qadınları kənd təsərrüfatına cəlb etmək, onları kolxozlara rəhbər vəzifəyə irəli çəkmək, bilikli qadın kadrları hazırlamaq məqsədi ilə 1937-ci ildə Naxçıvan şəhərində 30 nəfərlik kolxoz sədrləri və 30 nəfərlik hesabdar hazırlayan 6 aylıq qadın kursu təşkil edilmişdi [129, 1937, 8 iyun]. Qadın əməyindən düzgün istifadə etmək üçün tarlalarda, kəndlərdə uşaq meydançaları, yaslilər, ümumi yeməxanalar təşkil edilirdi.

1938-ci ildə Naxçıvanda 15 qadın traktorçu var idi [129, 1938, 8 mart] (ilk naxçıvanlı traktorçu qadın Tərən Məmmədova idi).

1939-cu ildə SSRİ və FSFSR Ali Sovetləri kəndli deputatlarının 100 min traktorçu qadın hazırlamaq haqqında qərarı oldu. Vilayət partiya komitəsi bu müraciətə baxmış, Naxçıvanda qadın traktorçularının hazırlanmasını sürətləndirmək qərara almışdı [129, 1939, 10 iyul].

Azərbaycan K(b)P Naxçıvan VPK 1938-ci il 11 dekabr tarixli plenumunda Səderək, Bənəniyar və Nehrəm kolxozlarında kolxozçu qadınlar arasında kütləvi siyasi və tərbiyə işlərinin vəziyyətini müzakirə etmişdi. Plenumda qeyd edilmişdi ki, Naxçıvanın adı çəkilən və digər kolxozlarında partiya, sovet, komsomol komitələri kolxozçu qadınların fəallığının yüksəldilməsi üçün müvafiq tədbirlər görmür. Qadın hüquqlarının pozulması, məktəbli qızların təhsildən yayınmasına qarşı mübarizə aparılmır. Plenum qadınların siyasi yüksəlişinə mane olan əsas səbəblərdən biri kimi onların azsavadlı olmalarını göstərərək, kolxozçu qadınların savad kursları ilə 100% əhatə olunması və bu məqsədlə qadın fəallarının məktəblərə təhkim edilməsini, qadın deputatların, xüsusi təşviqat kollektivlərinin kəndlərə göndərilməsi, səyyar mühazirələr təşkil edilməsini təklif etdi. Plenum partiya üzvlüyünə, partiya komitələri katibliyinə, briqadirliyə, manqa başcısına, kolxoz sədri, kənd soveti sədri, müavini və katibi, mağaza müdiri və satıcı vəzifələrinə qadınları irəli çəkmək üçün əməli tədbirlər görülməsini tələb etdi [129, 1937, 21 dekabr].

1940-cı ildə Naxçıvanda 17339 qadın kənd təsərrüfatında çalışı-

şırdı [129, 1940, 28 iyul]. Artıq bu dövrdə bölgədə «əmək cəbhəsi»nin qadın qəhrəmanları da ortaya çıxmışdı: Ruqiyyə İbrahimoğlu, Bahar Talıbova, Anna Mirzoyeva, Səkinə Əliyeva, Zeynəb Məmmədova, Tovuz Kürdova, Telli İsayeva, Leylan Əhmədova, Səkinə Hümbətova və b.

Müharibə ərəfəsində qadınların istehsalatda geniş cəlb edilməsi, onların mədəni-məişət, təhsil səviyyəsinin və ictimai fəallığının artması həm də qadınların rəhbər sovet, partiya, komsomol, həmkarlar ittifaqı işinə irəli çəkilməsini sürətləndirdi.

1937-ci il SSRİ Ali Sovetinə seçkilərdə Naxçıvandan iki qadın – Zeynəb Şabanova və Zöhrə Məmmədova seçildilər (113, s.17-18,20) (əslində təyin olundular – S.A.). Azərbaycan Ali Sovetinə 1 qadın seçildi (113, s.22,24).

1938-ci ildə 35 qadın rayon icra hakimiyyətləri rəyasət heyətinin üzvü, 1 nəfər kənd sovetinin katibi, 434 nəfər isə sovet üzvü idi. Kənd təsərrüfatında 4 kolxoz sədri, 7 briqadir, 37 manqa başcısı, 3 ferma müdiri qadın idi [129, 1938, 8 mart]. Təkcə 1 il ərzində evdar qadınlardan 8-i kənd soveti sədrliyinə və RİK rəyasət heyətinə, 4-ü kolxoz sədrliyinə, 6-ı kooperasiya-mağaza müdirliyinə, 1 nəfər rayon maarif şöbəsi müdirliyinə, 1 nəfər mehmanxana müdirliyinə irəli çəkilmişdi [129, 1939, 1 may].

ÜİK(b)P-nin XVIII qurultayından sonra Naxçıvanda rəhbər vəzifələrə irəli çəkilən 859 nəfərdən 135-i qadın idi [129, 1940, 6 mart]. 1940-cı ildə artıq 12 nəfər qadın kənd sovetinin sədri, 10 qadın kolxoz sədri işləyirdi. Məsumə Nuriyeva Naxçıvan MSSR XMK müavini, Rübabə Talıbova Naxçıvan şəhər ZDS İK sədrinin müavini, Bəni Həsənova respublika prokurorunun müavini, Təyyibə Xəlilova Ordubad rayon komsomol komitəsinin katibi, Ölkə İsmayılova Culfa RXMSİ-nin müdiri, Zeynəb Məmmədova Naxçıvan corab artelinin müdiri vəzifəsində çalışırdı. Abdullayeva, sonra isə Məmmədova Şəkərbəad kənd sovetinin, X.Hüseynova Keçili kənd sovetinin sədri, T.Quliyeva, L.Əhmədova, S.Hümbətova, Z.Rüstəmovə, S.Zeynalova, H.Məsimova müxtəlif kolxozlarda sədr, Sara Mirnağızadə isə Naxçıvan şəhər ambulatoriyasının baş həkimi işləyirdi.

Təəssüf ki, o zaman yeridilən «beynəlmiləlçilik və xalqlar dostluğu» siyasəti qadın məsələsində də özünü aydın göstərirdi. Bu, Naxçıvanda ermənilər yaşayan kəndlərdə təhsil, mədəniyyət, is-

tehsal obyektlərinin daha sürətlə inkişafı, erməni əhalisinin sosial rifahına daha çox diqqət yetirməklə məhdudlaşmır, erməni qadınları respublikada bir sıra məsul vəzifələrə irəli çəkilirdilər. Məsələn, Ordubad rayonundakı erməni kəndlərində məktəb tikintisi digər kəndlərdən iki dəfə artıq idi. 1930-cu illərin ortalarında şagirdlərin sayı yetərincə olmasa da, hər bir erməni kəndi yeddiillik məktəbə malik idi. Məsələn, rayondakı Danağırt kəndinin əhalisi qonşu Dırnıs kəndindən 3 dəfə az idi. Danağırtıda yeddiillik məktəb olduğu halda, dırnışlı şagirdlər 10 km aralı Vənənd kəndinə getməyə məcbur edilirdi. Belə vəziyyət Naxçıvanın digər rayonları üçün də xarakterik idi.

Naxçıvan şəhər Ə. Bayramov adına qənnadı artelində işləyənlər azərbaycanlı qadınlar olsa da, artelin rəisi erməni qadın M. Ovanesyan təyin edilmişdi.

20-30-cu illərdə Naxçıvanda qadın hərəkatının təşəkkül tapmasında və inkişafında mətbuatın, xüsusən «Şərq qadını» curnalının müstəsna rolu var idi. Curnalın hər nömrəsində «Bizə yazırlar» rubrikasında Naxçıvan qadınlarının həyatından materiallar verilir, qadınlarımızın maarif, mədəniyyət cəbhəsindəki fəaliyyəti geniş işıqlandırılırdı.

«Şərq qadını» curnalına Naxçıvandan ilk materialı gənc müəllimə Səkinə Rəsizadə göndərmiş, burada o, naxçıvanlı qadınların curnalı necə maraqla gözlədiyini poetik ifadələrlə qələmə almışdı: «Dərsə getməyə hazırlaşırım, hər dəqiqə, hər saat qəlbimdə düşünürəm ki, görəsən nə vaxt «Şərq qadını»-ni oxuyacağam. Bu fikir ilə yola çıxıb kəndi vəzifəmə üz qoydum. Yolda Naxçıvan qadın şöbəsi müdirəsi qarşıma çıxıb dedi: «Ay gözlərin aydın olsun. Neçə vaxtdır arzuladığın «Şərq qadını» məcmuəsi budur gəlib çıxıbdır. Üçüncü və dördüncü nömrələri açıb çox şad oldum. Curnalları götürüb oxumağa başlayarkən bir çox şükürlər etdim ki, kişilərin yanında başımız uca oldu. Dilimiz açıldı. Daha bir dərdimiz olsa «Şərq qadını»-na yazaraq və geridə qalmarız. Məcmuəni oxuduqca şadlıq yaşı gözlərimizdən axırdı. Qəza müxbirlərinin təsvirlərini gördükdə və yazılarını oxuduqca insana ruh yüksəkliyi verirdi. Təəssüf ki, zavallı Naxçıvanın nə müxbirəsini, nə də ki, yazısını görmədim. Çox arzulardım ki, Naxçıvan qadınlarının da bu curnalda yazısı olaydı. Bəndə kəndimə və «Şərq qadınına» söz verdim ki, bundan sonra Naxçıvan qadınlarının həy-

atından kaç məktublar yazaram» [128, 1924, №5, s. 46]. Curnalın elə həmin nömrəsində Siddiqə Bağirovanın «Türk qadınları elm-lə-mədəniyyətə tərəf yorulmaqsızın yürükməkdədirlər. Elmi təhsili sahəsində türk qadınları da özlərinin insan varlıqları ilə həmcins və hüquqda bərabər olduqlarını düşünərək öz hüquqlarını tələb etmək vaxtı yetişdiyini anlamışlar» [128, 1924, №5, s. 46] kimi mülahizələri öz əksini tapmışdır.

S.Rəsizadə, S.Bağirovadan başqa Naxçıvan ziyalılarından Mahmud Qazizadə, Əsgərov, Məhəmməd Ağa Axundzadə, Nazlı Nəcəfova, Əkbər Fəxri, Müstəqim, Əli Qəmbərli, Dilarə Cəfərli, Rüstəm Ağayev, Sədaqət, Siddiqə Abbasova və başqaları ictimai müxbir və müxbirə kimi «Şərq qadını» curnalı ilə sıx əməkdaşlıq edir, Naxçıvan qadınlarının həyatı haqqında oxuculara məlumat verirdilər. Dövrün tələbinə uyğun olaraq Naxçıvandan bəhs edən yazılarda əsasən qadın klubları və güşələrin fəaliyyəti, qadınların ictimai və istehsal sahələrində iştirakı, azyaşlı qızların ərə verilməsi, çoxarvadlılıq, çadra məsələsi və s. mövzular daha çox üstünlük təşkil edirdi.

1938-ci ilin dekabrında Naxçıvanda «Azərbaycan qadını» (1939-cu ildən curnal belə adlanırdı) curnalının qadın oxucularının respublika konfransı da keçirilmiş, orada regionda qadın hərəkatında mövcud olan bir sıra problemlər müzakirə edilmişdi.

20-ci illərdən başlayaraq qadınların həm də ərazi qəzetlərində imzaları görünməyə başladı. Onlardan biri, Naxçıvanda qadın hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Məsudə Nuriyeva «Şərq qapısı» qəzetində müxbir, müvəqqəti məsul redaktor, 1934-1935-ci illərdə isə qəzetin məsul redaktoru olmuş, sonra isə Naxçıvan MSSR XMK-nin müavini işləmişdir.

40-60-cı illərdə Naxçıvanda ictimai-təminat naziri işləmiş Səkinə Rzayeva 20-ci illərin II yarısında «Şərq qapısı» qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, «Qızıl qələmlər» cəmiyyətinin üzvü olmuş, 1931-ci ildə Naxçıvan Pedaqoci Texnikumunu bitirdikdən sonra müxtəlif illərdə Naxçıvan XMK məktəbəqədər uşaq tərbiyə bölməsinin müdiri, məktəb direktoru, Təhsil İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Vilayət Komitəsinin sədri vəzifələrində işləmişdir.

Adı çəkilən və çəkilməyən qadınların misilsiz səyləri və görülmüş geniş işlərin nəticəsi olaraq Naxçıvanda qadın fəalları

sayı durmadan artır, qadınların ictimai-siyasi həyata cəlb edilməsi dönməz xarakter alır və beləliklə, respublikada qadın hərəkatının əsası qoyulurdu.

Təəssüf ki, 1930-cu illərdə SSRİ-də başlanmış kütləvi repressiyalar, özbaşnalıqlar Azərbaycanın və Naxçıvanın qadın hərəkatından yan keçmədi. Respublikanın qadın hərəkatının bir çox görkəmli nümayəndələri, o cümlədən Naxçıvanın ilk qadın müəllimləri N.Nəcəfova, X.Səfəraliyeva, M.Nuriyeva və b. qanunsuz repressiyalara məruz qalmış, Qazaxstana sürgün edilmişdilər. 1933-cü ildə «Şərq qadını» curnalı redaksiya heyətinin demək olar ki, bütün üzvləri qanunsuzluğun qurbanı olmuşdular. Respublika qadın hərəkatına rəhbərliyi həyata keçirən qadın şöbələri ləğv edilmiş, onlar icra hakimiyyətləri və partiya komitələri nəzdində qadın sektorları ilə əvəzlənmişdi. Nəticədə qadın hərəkatı mərkəzləşmiş rəhbərlikdən mərhum oludugna görə zəifləmişdi. Qadın hüququnun qorunması və qadınlarla yeni cəmiyyət quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin forma və metodları milli psixologiyaya uyğun gəlmirdi. Buna baxmayaraq, Naxçıvanda qadınların emansipasiyası sahəsində görülməyən bu tədbirlər onların mədəni-maarif səviyyəsinin və sosial fəallığının artmasına, kütləvi sürətdə ictimai istehsala cəlb edilməsinə gətirib çıxardı.

II FƏSİL

NAXÇIVAN QADINLARI İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

1. Qadınların arxa cəbhədə və vətənpərvərlik hərəkətində fəaliyyəti

1941-ci il iyun ayının 22-də faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ilə İkinci Dünya müharibəsində əsas mərhələ hesab edilən, sonralar Stalinin dili ilə «Böyük Vətən müharibəsi» adlandırılan sovet-alman müharibəsi başlandı. 4 ilə qədər davam etmiş bu müharibədə o zaman hamının ümumi vətən saydıqları SSRİ-nin bütün millətləri və xalqları qələbənin əldə edilməsində öz layiqli töhfələrini vermişlər. Düşmən üzərində qələbədə bütün Azərbaycan qadınları, o cümlədən onların mübariz dəstəsini təşkil edən Naxçıvan qadınlarının müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, qadınlarımızın müharibə dövründəki misilsiz xidmətləri onların xalq təsərrüfatında, ictimai-siyasi həyatda, mədəni-maarif sahələrində fəth etdikləri zirvələrin parlaq təzahürüdür.

Bu gün - ölkəmizin müqəddəs torpaqlarının vəziyyəti düşmənin ayaqları altında tapdalandığı bir zamanda, Muxtar Respublikamızın əsil müharibə, blokada şəraitində mübarizə apararaq yaşadığı bir dövrdə naxçıvanlı qadın və qızlarımızın İkinci Dünya Müharibəsindəki döyüş və əmək gücnətlərini, onların həyatın bütün sahələrində göstərdikləri heyratəmiz fədakarlıqları müasirlərimizə çatdırmaq böyük ideya-siyasi və tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Qadınlarımızın o qanlı-qadalı illərdəki qəhrəmanlıq nümunələri bugünkü gənclərimiz üçün örnək olmaqla bərabər, həm də qadın və qızlarımızın ictimai, sosial fəallığının artmasına, onların Muxtar Respublikanın mədəni, iqtisadi və siyasi həyatında, böyüməkdə olan nəslin milli vətənpərvərlik tərbiyəsində yaxından iştirak etməyə ciddi kömək göstərə bilər.

Hələ müharibədən əvvəlki dövrdə Naxçıvan qadınlarının ictimai istehsalda iştirakı geniş vüsət almış, onların maddi və məişət şəraiti müəyyən qədər yaxşılaşmış, təhsil, mədəniyyət səviyyəsi

yüksəlmiş, ictimai-siyasi fəallıq dərəcəsi artmışdı. Müharibə dövründə isə qadın faktorunun sosial və ictimai əhəmiyyətinin artması ilə qadınların respublikanın iqtisadiyyatında, mədəni-maarif sahəsində, idarəetmə strukturlarındakı rolu və yeri daha da güclənmişdi.

Müharibənin ilk iki il ərzində Azərbaycanda cəbhəyə səfərbər olunmuş 400 min adamdan 11200-ü qadın idi [166, s. 21]. Müharibənin ilk günlərindən muxtar ərazidə geniş səfərbərlik keçirilərək 5 mindən çox naxçıvanlı ordu sıralarına çağrıldı, 10 mindən çox əhali xalq qoşununa, qırıcı batalyonlara cəlb olundu [66, s. 67]. Ümumiyyətlə, müharibədə 11 mindən çox azərbaycanlı qadın silaha sarılaraq cəbhəyə getmiş, tibb bacısı, sanitar, döyüşçü kimi misilsiz qəhrəmanlıq nümunələri göstərmiş, minlərlə əsgər və zabiti ölümün pəncəsindən xilas edərək yenidən həyata qaytarmışdır. Fıruş Məmmədəliyeva, Zərifə Camalbəyova, Dilbər Təhməzova, Sura Allahverdiyeva, Səkinə Şəfiyeva, Səfiyyə Sultanova, Xeyransa Abdullayeva, Xeyransa Axundova, Zeynəb Şirəliyeva, Gültac Zülfüqarova, Asiya Hüseynoğlu, Lora Abdullaeyva 416-cı diviziyada xidmət edib və başqaları kimi cəbhədə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla Naxçıvan torpağına şan-şöhrət gətirdilər. Onların hamısı göstərdiyi xidmətə görə vətənin orden və medalları ilə təltif olundular [92, s. 79].

Ümumiyyətlə, müharibədə Naxçıvandan 127 nəfər qadın iştirak etmişdi. Onların bir çoxu Naxçıvan tibb məktəbinin yetirmələri idilər. Fıruş Məmmədəliyeva 1940-cı ildə tibb məktəbini bitirmiş, bir il ərzində tibb bacısı işləmişdir. Müharibənin ilk günlərindən o, öz rəfiqələri Zərifə Camalbəyova, Səfiyyə Sultanova və Fövqiyyə Cəfərova ilə birgə cəbhəyə yollanmışdı. O, Poltava, Belqorod, Xarkov, Stalinqrad yaxınlığındakı döyüşlərdə iştirak etmiş, yüzlərlə əsgər və zabiti yenidən həyata qaytarmaq üçün çalışmışdır. Xarkov ətrafında yaralandıqdan sonra Naxçıvana qayıdaraq müharibədən əvvəlki çalışdığı doğum evində öz işini davam etdirmişdir. Zərifə Camalbəyova da ilk dəfə Poltavada döyüşə girmiş və orada Fıruşu ölümün pəncəsindən xilas etmişdir. Stalinqrad ətrafında gedən döyüşlərdə yaralandıqdan sonra o, III dərəcəli Şöhrət ordeni, bir sıra medallarla öz doğma vətəninə qayıdıb, sevimli peşəsini davam etdirmişdir [81, s. 19-20].

Naxçıvanın yaşayış məntəqələrində keçirilən çoxsaylı mitinq və yığıncaqlarda əhali cəbhəyə getmək üçün kollektiv ərizələr verirdilər. 1941-ci ilin məlumatına görə, 6 min 491 nəfər könüllü olaraq cəbhəyə yola düşmüşdü.

Azərbaycan K(b)P MK-nın «Naxçıvan rayon komitəsinin hərbi işlər üzrə şöbə müdirinin Naxçıvan və Naxçıvan rayonu üzrə kütləvi-müdafiə işinin vəziyyəti haqqında» təlimat-məktubunda bildirilirdi ki, 1941-ci il iyulun 19-dan Naxçıvan şəhərində 15 qadın traktorçu olmaq üçün ərizə vermiş, 30 qadın isə traktorçu kursunda oxuyur, MTS-lərdə məşqələ keçirlər. Respublikada 1134 nəfəri əhatə edən 31 özünümüdafiə qrupu yaradılmışdı. Xalq drucinalarına ərizə verən 5264 nəfərdən 1755-i qadın idi. Eyni zamanda şəhərdə sanitar drucinaları kursları təşkil edilmiş, oraya 72 qız və qadın daxil edilmişdi. Drucinanın təşəbbüsü ilə cəbhəyə hədiyyələr göndərilməyə başlanmışdı. 1941-ci il iyulun 17-ə qədər Qərb və Cənub-Qərb cəbhəsində vuruşan əsgərlərə 200-dən çox naxçıvanlı qadın 700 bağlama göndərmişdi [14, s. 26, iş 43, v. 311].

22 iyul 1941-ci ilin məlumatına görə Naxçıvan üzrə xalq qoşunu sıralarına yazılmış 10485 nəfərin 3208-i qadın idi [129. 1984, 27 sentyabr].

Müharibə bu diyarın sosial strukturunda, fəhlə və kolxozçuların tərkibində ciddi dəyişikliklər yaratdı. Əmək qabiliyyətli kişilərinin əksəriyyətinin orduya səfərbər olunması ilə işçi qüvvəsinin sayı kəskin sürətdə azaldı. Belə bir şəraitdə xalq təsərrüfatını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək mühüm siyasi-təsərrüfat əhəmiyyətli məsələyə çevrildi.

SSRİ DMK «SSRİ vətəndaşlarının ümumi icbari hərbi təlim keçməsi haqqında» 17 sentyabr 1941-ci il tarixli qərarından sonra Naxçıvanın əhalisi, o cümlədən qadınları kütləvi hərbi-vətənpərvərlik təşkilatı olan «Osoaviaxim» nəzdində geniş hərbi hazırlıq keçirdilər. 1942-ci ilin martında ÜİK(b)P sovet qadınlara və qızlarına müraciətində hərbi ixtisaslara yiyələnməyə çağırırdı. Ölkənin hər yerində olduğu kimi Naxçıvanda da qızların bir çoxu könüllü olaraq snayper, minomyotçu və digər hərbi ixtisaslar üçün kurslara yazılırdılar. Müharibənin ilk günündən bölgədə 85 hava hücumundan və kimyəvi hücumdan müdafiə (PVXO) kursları və dərnəkləri təşkil edilmişdi ki, orada 6121 adam təlim

keçirdi [14, s. 26, iş 4, v. 341].

Almanların Qafqaza yaxınlaşması ilə əlaqədar Azərbaycanın bütün yaşlış məntəqələrində özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması, əhalinin hərbi təlimlərə geniş cəlb edilməsi, qadınlar arasında atıcılar və radistlər hazırlanması sürətləndirildi. 1942-ci ildə Naxçıvanda planda nəzərdə tutulmuş 145 atıcı qadın əvəzinə, 203-ü hazırlanmışdı [14, iş 89, v. 214-214«b»]. Qeyd edək ki, Naxçıvanda qadınların özünümüdafiə dəstələrinə, hərbi təlimlərə cəlb edilməsi həm də ərazinin sərhəd bölgəsi olması ilə əlaqədar idi. Bu dəstələrdə barrikada qurmaq, yanğınları söndürmək, minaları zərərsizləşdirmək, avtomat silahdan atəş açmaq, kimyəvi və hava hücumundan qorunmaq və s. ibtidai hərbi təlimlər öyrədilirdi.

«Osoaviaxim» xətti ilə respublikanın rayonlarında 1251 atıcı və 70 radist qadın hazırlanmışdı. Respublika komsomolunun təşəbbüsü ilə xüsusi qadın komsomol-gənclər məntəqəsi yaradılmışdı ki, orada qızlar hərbi ixtisaslara yiyələnirdilər [166, s. 20].

Cəbhəyə getmiş işçi qüvvəsinin yerini doldurmaq üçün bir sıra sərt inzibati tədbirlər həyata keçirildi, yeni əmək rəcimi tətbiq edildi, işçi qüvvəsinin səfərbər edilməsi və yenidən bölünməsi, əmək ehtiyatlarından planlı istifadə edilməsi üçün addımlar atıldı.

Müharibə dövrünün xarakterik cəhətlərindən biri də qadınların istehsala cəlb edilməsinin sürətləndirilməsi oldu. Öz ərlərini, atalarını, qardaşlarını, oğullarını cəbhəyə yola salmış Naxçıvan qadınları sükan arxasında, dəzgah başında, tarlada, ictimai və təsərrüfat həyatının bütün sahələrində onları layiqincə əvəz etməyə başladılar. Qadınların sənaye və kənd təsərrüfatına kütləvi axını baş verdi. Bunun nəticəsi olaraq fəhlə və qulluqçular arasında qadınların xüsusi çəkisi kəskin sürətdə artdı. Belə ki, 1940-cı ildə Azərbaycanın xalq təsərrüfatında çalışan fəhlə və qulluqçuların içərisində qadınların xüsusi çəkisi 34% idisə, 1945-ci ildə bu 43% təşkil edirdi. Həmin illərdə qadınların xüsusi çəkisi sənayedə 34%-dən 49%-ə, tikintidə 21%-dən 25%-ə, kənd təsərrüfatında 27%-dən 42%-ə, rabitədə 42%-dən 61%-ə, ictimai iaşə və ticarətdə 35%-dən 53%-ə çatmışdı [156, s. 36, 142, 186].

İstehsala gələn yeniyetmə qadınlar, üçün qısa müddətli kurs-

lar, texniki dərnəklər təşkil edildi. Qadınlar dünənə qədər ənənəvi kişi peşəsi sayılan ixtisaslara (sürücülük, mexanizatorluq, çilingərlik və s.) kütləvi sürətdə yiyələnməyə başladılar.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin «Müharibə dövründə əmək qabiliyyətli şəhər əhalisinin istehsalda və tikintidə işləmək üçün səfərbər edilməsi haqqında» 13 fevral 1942-ci il tarixli qərarına əsasən Naxçıvanın məşğul olmayan 16-55 yaşlı kişiləri və 16-46 yaşınadək qadınları səfərbərliyə alınırdılar [188, s. 64]. Həmin ilin aprelində SSRİ XKS və ÜİK(b)P MK «Şəhərlərdə və kənd yerlərində yaşayan əmək qabiliyyətli əhalinin kolxoz, sovxoz və MTS-lərə kənd təsərrüfatı işlərinə səfərbər edilməsi qaydaları haqqında» qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən Azərbaycan K(b)P MK və XKS respublikanın 14 yaşından 55 yaşınadək kişi və 14 yaşından 50 yaşınadək qadın əhalisinin kənd təsərrüfatında mövsümi işlərə səfərbər edilməsi haqqında da xüsusi qərar qəbul etdi [170, s. 78-79]. Bu qərarlar əsasında muxtar bölgənin yerli partiya və sovet orqanlarına 7-10-cu sinif şagirdlərini, şəhər və rayon mərkəzlərinin qulluqçularını, evdar və məşğul olmayan qadınları kənd təsərrüfatında əkin və məhsul yığımı zamanı cəlb edilməsi üçün müvafiq tapşırıqlar verildi. Ərləri cəbhədə vuruşan qadınların işlə təmin olunması üçün tədbirlər görülürdü.

Naxçıvanda 1942-ci ildə 509 qadın partiya, sovet, təsərrüfat işində işləmək üçün göndərilmişdir ki, onların 413-ü hərbi ailəsinin üzvləri idilər [170, s. 151].

Qadın əməyinin xalq təsərrüfatına tətbiqi və qadınların istehsala cəlb edilməsi nəticəsində müharibə dövründə respublikanın sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri işçi qüvvəsi ilə demək olar ki, tam komplektləşdirilmişdi. Yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində qadınların xüsusi çəkisi 75-80%-ə çatmışdı. 1943-cü ilin əvvəllərində Naxçıvanın rabitə orqanlarında işləyənlərin 60%-ni qadınlar təşkil edirdi [144, 1943, 14 mart]. Əmək qüvvəsinin aşağı düşməsinə, və ixtisaslı kadrların çatışmamasına baxmayaraq naxçıvanlıların fədakar əməyi nəticəsində dövlət planları vaxtında yerinə yetirmişdi.

Müharibə dövründə qadınların ictimai istehsala ən geniş cəlb olunduğu sahə kənd təsərrüfatı oldu. Kəndli qadınların ictimai faydalı əməyə cəlb olunması nəticəsində kolxoz və sovxozlarda

demək olar ki, bütün təsərrüfat işləri qadınların əli ilə yerinə yetirilirdi.

Müharibənin ilk aylarında kənd təsərrüfatında işləyən kişilərin müharibəyə səfərbər edilməsi və texnikanın cəbhənin ehtiyacları üçün müsadirə olunması nəticəsində kolxoz və sovxozların onsuz da aşağı olan maddi-texniki bazası və mexanizasiya səviyyəsi bir qədər də aşağı düşdü. 1941-ci ildə Naxçıvan MTS-də 120 traktora 56 traktorçu düşürdü [71, s. 186]. Belə şəraitdə yüksək məhsul almağın yeganə yolu, ekstensiv yol olan əkin sahələrinin genişləndirilməsi və əmək məhsuldarlığının istehsalə əlavə işçi qüvvəsini, əsasən də qadın və yeniyetmələrin cəlb edilməsi hesabına artırılması oldu. Müharibə dövründə regionda əkin sahələrinin 11 min 41 hektar artırılması nəticəsində əmək məhsuldarlığı 1945-ci ildə 1941-ci ilə nisbətən 1,5-2,5 dəfə artmışdı [97, s. 12, iş 27, v. 8; 56, 1945, 30 aprel].

1944-cü ildə dənli bitkilərin ümumi məhsulu 32663 tona çatmışdı və bu, 1940-cı ildəkindən 16037 ton artıq idi. Müharibə dövründə kolxozlarda qaramalın sayı 40%, dəvəların sayı 120% artmışdı. 1944-cü ildən sonra kolxozçuların gəliri müharibədən qabaqkı səviyyədən 203 min manat artıq olmuşdu (təqribən 80% - S.A.) [56, 1945, 30 aprel].

Lakin bu uğurlar həm də sərt inzibati idarəçilik sistemi, amansız əmək rejimi tətbiq edilməklə qazanılırdı. Əmək intizamının azacıq pozulması, işə gecikməyə və digər xırda xətalara görə ciddi cəza tədbirləri görülürdü. Bu işdə dövlətin inzibati orqanları, xüsusən siyasi şöbələr və partiya komitələri xüsusi fəallıq göstərirdilər.

1942-ci ilin fevralında sovet rəhbərliyi kolxozlarda məcburi əmək gününün 1,5 dəfə artırılması haqqında qərar qəbul etdi.

ÜİK(b)P MK 17 noyabr 1941-ci il tarixli qərarına əsasən Azərbaycan K(b)P MK Azərbaycan Xalq Torpaq, Sovxoz və Yeyinti Sənayesi Komissarlığı nəzdində siyasi bölmələr, bütün sovxoz və MTS-lərdə isə siyasi şöbələr yaradılmışdı [170, s. 79-80]. Əslində bu şöbələr əhali üzərində total nəzarət məqsədi ilə yaradılmışdı.

Naxçıvan əhalisi sərt qənaət rejimində işləyirdi. Ərzaq məhsulları, şəxsi təsərrüfatda olan heyvanlar, ev əşyaları müharibənin ehtiyacları üçün məcburi surətdə müsadirə edilirdi. Təəssüf ki, bu

haqda indiyə qədər obyektiv əsərlər yazılmayıb. Lakin müharibə dövrünü yaşamış yaşlı insanların xatirələri əhalinin əsil vəziyyəti haqqında obyektiv mənzərə yaratmağa imkan verir.

Müharibə dövründə kolxozçu kəndlilər arasında traktorçular, kombaynçılar, hesabdarlar və digər qeyri-ənənəvi ixtisaslar üzrə qadın kadrları formalaşmışdı.

MTS-dən cəbhəyə getmiş traktorçuları əvəz etmək üçün 1942-ci ilin yanvar-mart aylarında qadınlardan 54 traktorçu və 42 nəfər digər kənd təsərrüfatı maşınları sürücüsü hazırlanmışdı. 1943-cü ildə isə 60 traktorçu hazırlanmışdı ki, onun da 28 nəfəri qadın idi [96, s. 3, b. 7, iş 3, v.7].

Əsas məsələlərdən biri də kənddə qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi oldu. Qısa müddət ərzində qadınlar kolxoz və sovet sədrləri, briqadir, ferma müdiri kimi məsul işlərdə çalışmağa başladılar. Kənd təsərrüfatı üçün rəhbər kadrların hazırlanması məqsədilə Naxçıvan şəhərində qısa müddətli kurslar təşkil edilmişdi. Məhz müharibə dövründə 439 briqadir və 1259 manqa başcısı hazırlanmışdı ki, onların çoxu qadınlar idi.

Kənddə məhsul yığımı dövründə şəhərdə yaşayan evdar qadınlar, qocalar, uşaqlar, müəllimlər, həkimlər və digər qeyri-istehsal sahələrində işləyənlər məcburi sürətdə məhsul yığımına cəlb olunurdular.

Kolxozçu qadınlar öz fədakar əməkləri ilə Naxçıvanın və Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində yaxından iştirak etməklə bərabər, cəbhəyə və azad edilmiş rayonlara da maddi kömək göstərirdilər.

Elə bir fəaliyyət sahəsi yox idi ki, orada qadınlarımızın ümumi qələbənin əldə edilməsində rolu olmasın.

Qadınların ictimai istehsala fəal cəlb olunması, onların əmək və sosial fəallığının yüksəldilməsi nəticəsində ictimai istehsaldan kənarda qalan, məşğul olmayan qadınların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Onların fəhlə və qulluqçular, kolxozçular arasında ümumi sayı 1943-1944-cü ildə 1941-ci ilə nisbətən 65% artmışdı. Bu prosesin mühüm nəticələrindən biri istehsalın ənənəvi olaraq «kişi» sahələrində qadınların xüsusi çəkisinin artması oldu. Bu isə qadın əməyinin istifadə olunmasına münasibətdə sosial-psixoloji maneələrin qismən aradan qaldırılmasına kömək edirdi.

Əgər 1940-cı ildə muxtar respublikada hər kolxozçu orta hesabla 150 əmək günü qazanmışdırsa, 1943-cü ildə artıq 228 əmək günü qazanmışdı. 1945-ci ildə əmək gününün miqdarı 1943-cü ilə nisbətən 47% artmışdı [195. s. 9]. Hər qadın isə 1940-cı ildə 79 əmək günü, 1943-cü ildə isə 125 əmək günü qazanmışdı [96, s. 3, b.8, iş 36, v. 32].

Müharibəyə qədər kolxoz istehsalında çalışanların 1/3 hissəsini qadınlar təşkil edirdilər. Müharibə dövründə qadınlar, yeniyetmələr və qocalar kənd təsərrüfatı işlərinin 70%-ni görürdülər [96, s. 3, b. 8, iş 36, v. 32; 185, s. 10].

Müharibə dövründə naxçıvanlı qadınların əsas fəaliyyət istiqamtlərindən biri də cəbhəyə yardım kompaniyalarında fəal iştirak etməkdən ibarət idi. Tarixi ədəbiyyatda «vətənpərvərlik hərəkəti» adlandırılan bu yardım müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. Sovet qadınlarının ölkənin müdafiə fondunun yaranması təşəbbüsünə qoşulan Naxçıvan qadınları çoxsaylı yığıncaqlarda bunu bəyənmiş, bir günlük əmək haqlarını fonda keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdilər. Ölkənin müdafiə ehtiyacını üçün qiymətli əşya və pul vəsaitlərinin toplanması işində Azərbaycanın 74 qabaqcıl qadınının bütün respublika qadınlarına müraciəti (26 avqust 1941) mühüm rol oynadı. Müraciətdə qadınları daha məhsuldar işləməyə, cəbhəçilərin ailələrinə qayğı göstərməyə, müdafiə fondu üçün vəsait toplanmasını davam etdirməyə, cəbhəyə bağlamalar göndərməyə çağırırdılar. Naxçıvan qadınları bu müraciətə konkret işlərlə cavab verirdilər.

«Kommunist» qəzetinin 5 sentyabr 1941-ci il tarixli nömrəsində göstərilirdi ki, Naxçıvan qadınları vətənin müdafiə fondu yaratmaq haqqında Azərbaycan qadınlarının təşəbbüsünə qızgın səs verərək və deyirlər ki, vətənin başının üstünü böyük bir təhlükə aldığı bir zamanda yırtıcı hitlerçi bandit dəstələrinin məhv edilməsi işinə var qüvvəmizlə kömək edəcəyik [56, 1941, 5 sentyabr]. Vətənin müdafiə fondunun Abbasova Siddiqə 1 qızıl üzük və 300 manatlıq istiqraz, Qumru Həsənova 650 manat pul və 1000 manatlıq istiqraz, Zuleyxa Abbasova 1 qızıl üzük, Vəsilə Abbasova 1 çüt sırğa, Səkinə Rzayeva 6 qram qızıl, 300 manat pul, 500 manatlıq istiqraz, Bani Həsənova 1 cüt qızıl sırğa və 1000 manatlıq istiqraz, Səkinə Məmmədova qızıl boğazaltı və

1000 manatlıq istiqraz, Rübabə Talibova 1 qızıl saat, 300 manat pul, 800 manatlıq istiqraz, Protçenko Ancelika qızıl saat, qızıl üzük, 1000 manatlıq istiqraz, Leyla Quliyeva qızıl zəncir, 300 manatlıq istiqraz, Simuzər Qədirova qızıl üzük, iki gümüş qaşq, 900 manat pul, 1000 manatlıq istiqraz, Anna Abbasova qızıl saat, 3 gümüş qaşq, 2000 manatlıq istiqraz, Təyyubə Xəlilova qızıl gülçə, qızıl sırğa, 300 manat pul və 3 günlük əmək haqqı keçirmişdi. [56, 1941, 5 sentyabr]. Bundan başqa Səkinə Məmmədova 3 qızıl üzük, Leyla Rzayeva 9 qramlıq üzük, Şura Bektaş 3 qramlıq üzük vermişdi [129, 1984, 7 may].

Təkcə 1941-ci ilin bir neçə ayı ərzində ölkənin müdafiə fonduna 135700 manat pul, 1748000 manatlıq istiqraz, 1222 qram qızıl, 11 kq gümüş, 908 kq yağ, 60 ton (432 kq) ət, 796 kq pendir və s. toplanıb verilmişdi [129, 1941, 2 dekabr]. Bundan əlavə naxçıvanlılar cəbhədə döyüşən əsgərlərə 8161 ədəd bağlama, 76383 manat nəğd pul və 106 baş qoyun göndərmişdilər [102, s. 6, iş 16, v. 120].

Azərbaycan K(b)P Naxçıvan Vilayət PK bürosunun 9 yanvar 1942-ci il tarixli iclasında müdafiə fondu ilə əlaqədar məsələ müzakirə edilmiş və əhalinin bu işdə daha fəal iştirakı üçün partiya, sovet, yerli orqanlar qarşısında vəzifələr qoyulmuşdu. Bu qərardan sonra müdafiə fonduna isti paltar, qiymətli əşyalar, ərzaq malları keçirilməsi sürətləndirilmişdi.

1942-ci ilin fevralında Naxçıvan MSSR partiya, sovet işçilərinin, idarə və müəssisə başçılarının, kənd təsərrüfatı rəhbərlərinin müşavirəsi keçirilmiş, döyüşçülərin qayğısına qalmaq məqsədi ilə arxa cəbhədə yardım fondları təşkil edilməsi və ön cəbhədəki əsgərlərə hədiyyələr göndərilməsini mütəşəkkil qaydada təşkil etmək üçün respublika və rayonlar üzrə komissiyalar yaratmaq qərara alınmışdı [129, 1984, 27 sentyabr].

1943-cü ilin martında Naxçıvan şəhəri qadınlarının yığıncağı keçirilmiş və cəbhəyə kollektiv və fərdi bağlamaların göndərilməsi, bu məqsədlə ev əşyaları və pul toplanması qərara alınmışdı [144, 1934, 14 mart].

Cəbhəyə ümumxalq yardımın formalarından biri də döyüş texnikası üçün vəsait toplanması oldu.

Respublikanın qadınları və qızları «Azərbaycan kolxozçusu», «Azərbaycanın gənc pioneri» tank kolonnasının yaradılması

üçün vəsait toplamaqda fəal iştirak edirdilər. Naxçıvanın rabitəçi qadınları bu məqsədlə 20 min manat pul toplamışdılar [144, 1943, 14 mart].

Naxçıvan XKS sədrinin Azərbaycan XKS-inə göndərdiyi 25 dekabr 1943-cü il tarixli teleqramda Naxçıvan kolxozçularının «Azərbaycan kolxozçusu» tank kolonnasının yaradılması üçün dövlət bankına 3 mln. 40 min manat pul köçürüldüyü qeyd olunurdu [11, s. 17, iş 241, v. 8].

Ümumiyyətlə, müharibə illərində respublika əhalisi müdafiə fonduna 180 mln. 89 min manat pul, 12 kq qızıl-gümüş, 160 mindən çox isti paltar, 10 mindən çox bağlama köçürmüşdü [129, 1984, 27 sentyabr].

Cəbhəyə göstərilən ümumxalq yardımının mühüm formalarından biri də 1942-ci ildən başlayaraq tətbiq olunan pul-şey lotoreyalarının satın alınması və istiqraz vəərəqələrinə yazılmaq idi ki, burada da qadınlarımız kütləvi şəkildə iştirak edirdilər. 1943-cü ildə Naxçıvan əhalisi 6660.500 manatlıq lotoreyaya yazılmışdı [96, s. 3, iş 91]. Dörd dəfə keçirilən istiqraz yazılışında kolxozçular dövlətdən 77700000 manatlıq istiqraz almışdılar [104, s. 3, iş 99, b. 44, v. 20].

Lakin lotoreyalara və istiqrazlara yazılış könüllü olsa da, əhalini buna məcbur edirdilər. Hər şəhər, rayon, kənd, hətta ailə üçün plan qoyulmuşdu və ona əməl etməyənlər cəzalandırılırdılar. Satın alınmış istiqrazların ödənilməsinə bir neçə il sonra başlanmışdı ki, o zaman onların dəyəri tamamilə aşağı düşmüşdü.

Muxtar Respublikanın qadınları metal toplanmasında da fəal iştirak edirdilər. Tumbul kənd «8 Mart» kolxozunun üzvü Səriyyə Ağayeva 4 kq mis, Xavər Məhərrəmovə 1 gümüş qab, kolxoz sədri İbadullayeva 30 kq mis, 5 kq yun, kolxozçu Məmmədova 1 samovar, Yenkiçə kəndi «Sosializm» kolxozunun üzvü Sona İbrahimova 15 kq mis toplamışdı [129, 194, 6 sentyabr].

Naxçıvan qadınlarının vətənpərvərlik hərəkətinin ən nəcib formalarından biri də cəbhədə vuruşan döyüşçülərin ailələrinə ümumxalq köməyi idi. Onlara pulla, odunla, geyimlə, ərzaqla, məişət əşyaları ilə yardım göstərilir, döyüşçü arvadları birinci növbədə işə götürülür, uşaqları üçün yasli və uşaq bağçaları təşkil

edilirdi. Özü də bu işin əsas təşkilatçıları və iştirakçıları qadınlar idi. Bu dövrdə kolxozlarda 50-dən çox müvəqqəti körpələr evi və uşaq bağçaları açılmış və orada 967 hərbi uşağı yerləşdirilmişdi. Nəraşen rayonunda 1943-cü ilin sonu üçün hərbi ailələrinə 33200 kq taxıl, 25000 manat pul verilmişdi [183, s. 84-85]. Bu məqsədlə Naxçıvan MSSR-da yerlərdə Naxçıvan XKS və rayon ZDS İcraiyyə Komitələri yanında «Hərbi qulluqçu ailələrinin dövlət təminatı və yaşayış quruluşu şöbələri yaradılmışdı (1943-ci ilin aprelində) [129, 1974, 7 may].

Qadınlar bütün Muxtar Respublika əhalisi kimi SSRİ-nin faşistlərdən azad edilmiş bölgələrinə yardım edilməsində də yaxından iştirak edirdilər. Müharibə dövründə Stavropol ölkəsinə, Stalinqrad vilayətinə və b. yerlərə çoxlu pul, ərzaq yardımı göstərilmiş, Çerkəz MV isə hamiliyə götürülmüşdü [70, s. 256-257; 71, s. 338].

Bütün bunlar naxçıvanlı qadınların ağır sınaqlar dövründə göstərdiyi fədakarlıq və insanpərvərliyinin, vətənpərvərliyinin parlaq təzahürü idi.

Vətəni qorumaq ideyası hər bir naxçıvanlı qadının qəlbinə hakim kəsilmişdi. Əlbəttə, onların göstərdiyi əmək qələbələri heç də asan başa gəlmirdi. Bu yolda onlar çoxlu çətinliklər, mərhumiyyətlərlə üzəşirdilər. Arxa cəbhədə onların qəhrəmanlığı ön cəbhədəki qəhrəmanlığa bərabər idi. Naxçıvanda elə fəaliyyət sahəsi yox idi ki, orada qadınlarımız yaşından, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq qələbə üçün çalışmasınlar. Məhz onların yorulmaz əməyi sayəsində Naxçıvan MSSR öz üzərinə götürdüyü mühüm dövlət öhdəliklərini yerinə yetirməyə nail olmuşdu. Qadınların istehsalata fəal cəlb edilməsi, onların əmək və ictimai-siyasi fəallığının artması nəticəsində müharibə illərində işləməyən qadınların sayı kəskin sürətdə azalmış, xalq təsərrüfatı işçi qüvvəsi ilə təmin olunmuşdu.

2. Müharibə dövründə qadınların ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatda iştirakı

Müharibə dövründə Naxçıvan qadınlarının təsərrüfat həyatında olduğu kimi, ictimai-siyasi həyatda, təhsildə, mədəni quruculuqda, idarəetmədə mövqeyi və rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı.

Müharibənin ilk günlərindən kişilərin kütləvi şəkildə orduya səfərbər edilməsi nəinki maddi istehsal sahələrində, həm də qeyri-istehsal sahələrində – maarif və mədəniyyət sahələrində, səhiyyədə qadınların xüsusi çəkisinin artmasına və fəaliyyətinin nəzərə cərpacaq dərəcədə genişlənməsinə gətirib çıxardı. Müharibənin çətinlikləri maarif müəssisələrinin kadr potensialına, maddi-texniki bazasına və dərslərin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərmişdi. Əgər 1940-41-ci ilin tədris ilində regiondakı 196 ümumtəhsil məktəbində 30 mindən çox şagird təhsil alırdısa, 1941-42-ci tədris ilində ümumtəhsil məktəblərinin sayı 153-ə qədər, şagird kontingenti isə 18 min 850 nəfərə qədər azalmışdı. Bu hər şeydən əvvəl yuxarı sinif şagirdlərinin istehsala, kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi ilə əlaqədar idi. Müharibənin qanunauyğunluqları ilə əlaqədar xalq təhsilinə ayrılan vəsaitlərin kəskin sürətdə azalması, onun maliyyə təchizatı və maddi bazasının zəifləməsinə gətirib çıxardı. Bundan başqa bir sıra məktəb binaları müharibənin ehtiyacları üçün alınmışdı.

Lakin xalq təhsili sahəsində müharibə ilə əlaqədar yaranmış ən ciddi vəziyyət kişi müəllimlərin əsgərliyə çağırılması ilə pedaqoci kadrların sayının kəskin sürətdə azalması oldu. Belə vəziyyətlə qadın müəllimlərin sayını artırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Naxçıvan müəllimlər institutuna, Ordubad pedaqoci məktəbinə qızların qəbulu artırıldı. Naxçıvan şəhərində qısa müddətli qadın pedaqoci kursları təşkil edilmişdi. Müəllimlərə olan ehtiyacı nəzərə alan Naxçıvan maarif komissarlığı pedaqoci ixtisası olmayan gəncləri, hətta orta məktəbi təzə bitirmiş qızları məktəbə cəlb etmək haqqında qərar qəbul etməli olmuşdu. Müharibə illərində Naxçıvanda müəllim qıtlığının əsas səbəblərindən biri də müəllimlərin başqa ixtisas sahələrində, idarəetmə strukturlarında məşğul olmaları idi. Doğrudur, bu proses hələ

müharibədən əvvəl başlamış və ali təhsillilərin, ziyalıların əsasən pedaqoci təhsillilərdən ibarət olması ilə əlaqədar olmuşdu. Müəllimlərin məktəbə qaytarılmasının zəruriliyini başa düşən Azərbaycan KP MK və XKS 1943-cü ilin fevralında başqa sahələrdə çalışan müəllim kadrların məktəblərə qaytarılması haqqında qərar qəbul etdi. Artıq 1943-cü ildə Naxçıvanda 848 müəllim işləyirdi ki, onların da əksəriyyəti qadınlardan ibarət idi. 1944-cü ildə cəbhədəki müvəffəqiyyətlər müəllimləri ordudan tərxis etməyə imkan verdi, həm də cəbhənin qərbə tərəf çəkilməsi ilə SSRİ-nin şərq rayonlarında, o cümlədən Azərbaycanda müharibənin ehtiyacları üçün alınmış məktəb binalarını qaytarılmasına şərait yaradıldı. Bu isə öz növbəsində məktəblərin sayının artırılması ilə nəticələndi.

Müharibə mədəni-maarif müəssisələrinin işinə də mənfi təsir göstərmiş, onların sayı azalmaqla bərabər, kadr təminatı da pisləşmişdi. Lakin mədəniyyət ocaqlarının həm də əhali arasında təbliğat-təşviqat və kütləvi-izahat üçün müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alan sovet və partiya orqanları onların işini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görürdülər. Bu məsələ Naxçıvan Vilayət PK, XKS, yerli partiya, sovet və icraiyyə komitələrində dəfələrlə müzakirə edilmiş, klubların MTB-nin möhkəmləndirilməsi, onların kadrlarla təmin edilməsi, işçilərin əmək haqqının artırılması barədə qərarlar qəbul edilmişdi. Artıq 1943-cü ildə 2 rayon mərkəzində klub, 5 şəhər klubu, 50 kənd klubu, 45 qiraətxana, 14 kitabxana, 2 mədəniyyət evi və b. mədəniyyət müəssisələri tikilmişdi [56, 1945, 30 aprel].

Mədəni-maarif müəssisələri qadınlar arasında müxtəlif təbliğat və izahat işləri aparır, bu kampaniyalarda fəal qadınlar, Naxçıvanın qabaqcıl ziyalı qadınları mühazirə, məruzələrlə çıxış edir, klublarda qadınlar üçün mitinqlər, yığıncaqlar təşkil edərək onlara müharibənin gedişini, partiya və sovet hökumətinin qərarlarını çatdırırdılar. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının fəaliyyəti çox səciyyəvi idi. Teatrın kollektivi müəssisə, kolxoz və sovxozlarda əhali arasında tez-tez çıxışlar edirdi, təbliğatı və vətənpərvərlik mövzularına daha çox yer ayırırdılar. Təkcə 1942-ci ildə teatr 250-dən artıq müxtəlif tamaşa və konsertlər təşkil etmişdi [120, s. 25].

Teatr və incəsənətin müharibə dövründə əhəmiyyətini yaxşı başa düşən Naxçıvan rəhbərliyi 1944-cü ildə Ordubad şəhərində də teatrın açılması haqqında qərar qəbul etmişdi.

Ümumiyyətlə, müharibə dövründə Naxçıvan MSSR-da 180 ümumtəhsil məktəbi, 3 texnikum, müəllimlər institutu, musiqi məktəbi, 87 uşaq bağçası, pioner düşərgələri, 2 dövlət teatri, 6 kinoteatr, Azərbaycan EA mərkəzi, 101 klub müəssisəsi, 44 kütləvi kitabxana, 32 qırmızı güşə və park fəaliyyət göstərirdi ki, burada işləyənlərin çoxunu qadınlar təşkil edirdi [56, 1945, 30 aprel].

Müharibə illərində xeyli həkim və tibb işçisinin ordu sıralarına çağırılmasına baxmayaraq səhiyyənin iknişafında, əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdi. Bu dövrdə 2 xəstəxana, 12 əlavə uşaq və qadın məsləhət məntəqəsi açılmışdı [109, s. 127-128]. Müharibə ərəfəsində Naxçıvanda cəmi 319 çarpayılıq 14 xəstəxana var idisə, 1945-ci ildə artıq 510 çarpayılıq 16 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi. Əhaliyə 30 ambulatoriya, 60 feldşer-mama məntəqəsi, 55 həkim və 200 orta tibb işçisi xidmət göstərirdi. Müharibə dövründə Naxçıvan tibb mərkəzi 153 feldşer, 20 mama, 90 tibb bacısı, 39 əzcacı buraxmışdı [47, s. 151].

Tibb işçiləri çətin şəraitdə, tibb ləvazimatının və dərmanların çatışmadığı bir vaxtda xəstəliklərə- xüsusən yoluxucu xəstəliklərə: qızdırma, yatalaq, səpmə, traxomaya qarşı mübarizədə əsil fədakarlıq göstərirdilər. Bir çox qadınlar tibb müəssisələrinə rəhbərlik edirdilər: V.Səmədova dəri-zöhrəvi dispanserinin, M.İvanova traxoma dispanserinin, Q.Quliyeva sanitar-müalicə stansiyasının, N.Süleymanova Dərvişlər kənd həkim məntəqəsinin müdiri işləyirdilər [97, ş. 27, bağ. 3, v. 12; iş 28, bağ. 3, v. 6].

Müharibə dövründə Muxtar Respublika əhalisinə tibb xidmətinin yaxşılaşdırılmasında Nisəxanım və Cəmilə Mirzəyevaların da mühüm xidmətləri olmuşdur. 1943-cü ildə Cəmilə Ordubad xəstəxanasında həkim işləmişdir. Həmin ildə onun Sabirabadda işləyən bacısı Nisəxanım da Ordubada köçmüş, burada rayon xəstəxanasının baş həkimi, sonra isə Vənənd kənd xəstəxanasının baş həkimi işləmişdi və ömrünü birdəfəlik bu kəndə bağlamışdır.

Nisəxanım həkim öz fədakar əməyinə görə bir sıra dövlət mükafatlarına, o cümlədən 1947-ci ildə Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanına, 1956-cı ildə əməkdar həkim adına, 1956-cı ildə Azərbaycan SSR AS fəxri fərmanına, «Oktyabr inqilabı» ordeninə layiq görülmüşdü. 1963-cü ildə o, SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdi [129, 1972, 25 aprel].

Müharibə illərində Naxçıvan MSSR-də qadın məsələsində həlledici məqamlardan biri də qadınların xalq təsərrüfatının mühüm sahələrində, xüsusən kənd təsərrüfatında rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi oldu. Manqa başısı, briqadirlər, ferma müdirləri, kolxoz və sovxoz direktorları arasında qadınların xüsusi çəkisi müharibədən əvvəlki illərə nisbətən dəfələrlə artmışdı. Ümumiyyətlə, müharibə dövründə kolxoz sədrləri arasında qadınların xüsusi çəkisi Azərbaycan üzrə 0,9%-dən 1945-ci ildə 2,6%-ə, hesabdər və mühasiblər 0,9%-dən 34%-ə qədər artmışdı [102, s. 299]. Naxçıvanda istehsala rəhbərlik üçün ayrı-ayrı sahələr üzrə xüsusi kurslar təşkil edilmiş və oranı bitirmiş qadınlar istehsaldan cəbhəyə getmiş rəhbər kadrları əvəz etmişlər. 15 qadın kolxoz sədrləri hazırlayan kurslara qəbul edilmişdi [71, s. 1, iş 7, bağ 1, v. 300]. L.Qəhrəmanova «Kommunist» kolxozuna, T.Rəsulova «Bolşevik» kolxozuna (Qoşadizə k.), B.Məmmədova «Caparidze» adına kolxoza, S.Məmmədova «28 aprel» kolxozuna (Qaraxanbəyli k.) sədr göndərilmişdi. Şəkərabad kəndi «İşıq» kolxozunun sədri Hürzad Hüseynova SSRİ XTK-ın «Sosialist kənd təsərrüfatı əlaçısı» nişanı ilə təltif edilmişdi [129, 1944, 10 oktyabr]. 1944-cü ildə 58 qadın rəhbər təsərrüfat işinə göndərilmiş, 73 kolxoz sədri, 24 ferma müdiri, 161 mexanizator hazırlanmışdı [94, s. 3, iş 42, bağ 4, v. 94].

Müharibə dövründə qadınların istər xalq təsərrüfatının idarəedilməsində, istərsə də ictimai təşkilatlardakı fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı. Qadınların ictimai-siyasi fəallığının artmasını göstərən faktlardan biri, onların partiyaya daxil olması idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan SSR-da müharibə illərində AKP-na daxil olan 60 mindən çox adamın 21688 nəfəri qadın idi. Əgər 1940-cı ildə qadınlar Azərbaycan KP üzvlərinin 11,9% təşkil edirdilərsə, 1945-ci ildə bu rəqəm 34% olmuşdu [14, s. 280, iş 3, v.

435; 14, s. 169, iş 129, v. 2]. 1942-ci ildə Naxçıvan MSSR-da partiyaya 84, 1943-cü ildə isə 108 qadın qəbul edilmişdi [95, s. 1, iş 31, b. 4, v. 14]. Bu isə bütün Muxtar Respublika üzrə qəbul edilənlərin 17,5%-ni təşkil edirdi. [615] Bu rəqəm bütün partiya üzvlüyünə və namizədliyinə aid idi. Əslində isə 1942-ci ildə partiyaya 155 üzv, 1943-cü ildə 216 nəfər qəbul edilmişdi ki, bu zaman qadınlar artıq 50%-dən çox təşkil edirdilər. Komsomola girenlər arasında 1942-ci ildə 102 nəfərdən 64-ü, 1943-cü ildə 192-dən 108-i, 1944-cü ildə 220-dən 164-ü, 1945-ci ildə isə 189-dan 144 nəfəri qız idi [99, s. 9, b. 21, v. 1]. Bununla belə bu dövrdə də ərazidə qadınların partiya üzvləri arasında xüsusi çəkisi çox az olub, ümumrespublika göstəricilərindən geridə qalırdı.

Naxçıvanda qadınların partiya və sovet sistemində təlimatçı, təbliğatçı, təşviqatçı, şöbə müdirləri vəzifəsinə irəli çəkilməsi kütləvi xarakter almışdı. Bir çox qadınlar ilk partiya təşkilatlarına rəhbərlik edirdilər.

Qabaqcıl qadınlardan olan Səkinə Əliyeva vilayət partiya komitəsinin təbliğat və təşviqat şöbəsinin təlimatçısı, Zeynəb Əsgərova Şahbuz Rayon Partiya Komitəsinin kadrlar şöbəsinin təlimatçısı, Sabirə Acıqətova Vilayət Partiya Komitəsinin təşkilat şöbəsinin partiya-komsomol kadrları bölməsinin müdiri idi (əvvəllər vilayət qadınlar şöbəsinə rəhbərlik edirdi – S.A.) [127, s. 1, iş 31, bağ. 4, v. 14]. S.Əsədova Baş Noraxen, M.Cəfərova Düdəngə, D.Əhmədova Şıxmahmud, S.Baxşəliyeva Qaraxanbəyli, T.İmamquliyeva Xəlilli ilk partiya təşkilatlarının katibləri idilər [95, s. 1, iş 8, b. 1, v. 33, iş 5, b. 1, v. 145, v. 13, v.360].

Müharibə dövründə partiya orqanları ilə yanaşı sovetlərin də arxa cəbhədəki fəaliyyəti güclənmiş, təsərrüfat, mədəni-maarif məsələlərində qüvvə və ehtiyacların səfərbər edilməsində onların rolu artmışdı.

Qadınların şəhər, kənd, qəsəbə sovetlərində iştirakının artması, həm də onların sovet deputatları arasında əksəriyyət təşkil etmələri ilə bağlı idi. Əgər 1939-cü ildə qadınlar bütün sovet deputatlarının 33,1%-ni təşkil edirdilərsə, 1944-cü ildə 53,8% təşkil edirdilər [Azərbaycan tarixi, III cild, II hissə, B., 1964, s. 8]. Qadın deputatlar yaşayış məntəqələrində müxtəlif təşkilatı işlərin

həyata keçirilməsində, ordu üçün isti paltar toplanmasında, lotoreya və istiqrazlara yazılmasında, müharibə əlillərinə və cəbhəçi ailələrinə kömək göstərməsində, qadınların istehsala cəlb edilməsində, onlar arasında təbliğat-izahat işlərinin aparılmasında yaxından iştirak edirdilər. Müharibə dövründə qadınların sovet və yerli icra aparatında işə cəlb edilməsi, onların müxtəlif səviyyəli sovetlərə rəhbərlik etmələri artmışdı. Zəhmətkeş Deputatları Soveti (ZDS) icraiyyə komitələri katiblərinin bir qayda olaraq qadınlardan ibarət olması ənənəsi müharibə illərində daha da möhkəmlənmişdi. Ş.Dadaşova Naxçıvan şəhər ZDS İK-nin, G.Həsənova Şahbuz rayon, G.Allahverdiyeva Əbrəqunis rayon ZDS İK-nin ilk katibləri idilər [95, s. 1, iş 42, bağ. 4, v. 9; v. 199, iş 36, b. 4, v. 9]. Bir çox kənd sovetləri icraiyyə komitələrinə (Nəhcir, Daşarx və s.) qadınlar rəhbərlik edirdilər.

Müharibə dövründə Naxçıvanda ilk dəfə olaraq nazir vəzifəsinə qadın da təyin olundu. Bu, Naxçıvanın qabaqcıl ziyalı qadını Səkinə xanım Rzalı oldu. S.Rzalı 20-ci illərin ortalarından başlayaraq respublikanın qız və qadınları arasında izahat işləri aparmış, 1926-cı ildə «Qızıl qələmlər» cəmiyyətinə qəbul edilmişdi. 1932-ci ildə Naxçıvan Pedaqoci Texnikumunu bitirdikdən sonra Bənəniyarda müəllim işləmiş, müxtəlif illərdə maarif komissarlığında məktəbə qədər uşaq tərbiyə bölməsinin müdiri, şəhər nümunəvi orta məktəbinin direktoru, təhsil işçiləri Həmkarlar İttifaqı Vilayət Komitəsinin sədri işləmişdi. 1942-ci ilin fevralında Naxçıvanda ictimai təminat nazirliyi təşkil olunanda Səkinə Rzalı nazir təyin edilmiş, 30 ilə yaxın bu vəzifədə çalışmışdır. Müharibə dövründə onun təşəbbüsü ilə Muxtar Respublikada protez emalatxanası, 90 yerlik əlillər evi, şikəstlər üçün klublar təşkil edilmişdi [129, 1967, 21 fevral; 34, s. 12-13].

Bu dövrdə Naxçıvanda komsomol təşkilatının sıralarında qadınların artması, onların bu təşkilatda və onun rəhbər orqanlarında xüsusi çəkisinin artması ilə müşahidə olunurdu. Bir çox rayon komsomol komitələrinin katibləri qızlar idilər: F.Rzaquliyeva Culfa, B.Məmmədova Noraşen, Ə.Nəzərova Şahbuz rayon komitəsi katibi idi [95, s. 2, iş 2, bağ. 3, v. 73; 96, s. 1, iş 12, bağ. 12, v. 8, v. 15]. 1944-cü ildə Muxtar Respublikada 125

qız ilk komsomol komitəsinin katibi işləyirdi [96, s. 1, iş 16, b. 2, v. 50]. Naxçıvan rayonunda 15, Ordubadda 14, Nəraşəndə 13 qız ilk komsomol təşkilat katibləri idi [96, s. 1, iş 12, b. 2, v. 115]. Onlar gənclərin, qızların istehsal və təsərrüfata cəlb edilməsində, cəbhəyə yardımların toplanmasında, gənclər arasında mədəni-maarif işinin aparılmasında mühüm rol oynamışlar.

Bu dövrdə qadınların ictimai təşkilatlara, xüsusən həmkarlar ittifaqlarına rəhbər vəzifələrə çəkilməsi geniş vüsət aldı. Həmkarlar ittifaqları rəhbərləri arasında qadınların xüsusi çəkisi qadın işçi qüvvəsinin əksəriyyət təşkil etdiyi sahələrdə, xüsusən kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində artmışdı. Qeyd edək ki, gələcəkdə Naxçıvanın ictimai həyatında mühüm rol oynayacaq, bir sıra yüksək vəzifə tutacaq qadınlar məhz həmkarlar ittifaqlarında ilk təşkilatçılıq təcrübəsi qazanmışdılar. Həm idarə və müəssisə, həm rayon, həm də respublika səviyyəsində Hİ sədrləri məhz qadınlar idilər. Məsələn, Səkinə Rzayeva Muxtar Respublika maarif işçiləri Hİ sədri [96, s. 1, iş 5, b. 60, v. 24], Bağdagül Maniyeva ticarət işçiləri HİK sədri [96, iş 25, qov. 3, v. 113], Siddiqə Abbasova sənaye işçiləri HİK təşkilat şöbəsinin müdiri işləyirdi [96, iş 21, b. 2, v. 94].

Onlar qadınlara sosial yardım göstərilməsində, istehsala cəlb edilməsində, ixtisasartırma kurslarının və dərnlərinin təşkil edilməsində, eləcə də vətənpərvərlik hərəkətində mühüm rol oynayırdılar. Bu sahədə xüsusi xidmətləri olan ictimai təşkilatlardan biri də Qızıl Əhmər (Qızıl Aypara) cəmiyyəti idi ki, onun fəaliyyətində naxçıvanlı qızlar yaxından iştirak edirdilər. Cəmiyyətin bilavasitə iştirakı ilə yaralı əsgərlərə, əlil və xəstələrə qulluq göstərilir, hərbi qəspitallarda, xəstəxanalarda işləmək üçün tibb bacıları və sanitariya drucinaları kursları təşkil edilirdi. Cəmiyyətin gördüyü xeyirxah işlərdən biri də donorluq hərəkətinin inkişafı idi. Qeyd edək ki, Naxçıvan Qızıl Əhmər cəmiyyətinə R.Yusifova rəhbərlik edirdi [12, s. 2, iş 16, v. 2].

Lakin müharibə illərində qadın və qızlar arasında aparılan siyasi-tərbiyə, kütləvi-izahat və mədəni-maarif işinin təşkilatı mərkəzi qadın şuraları və şöbələri idi. Rayon partiya və komso-mol komitələrində qadınlarla iş üzrə xüsusi instruktor ştatları, rayon icrayyə komitələri yanında isə qadın komissiyaları mövcud

idi ki, onların da əsas vəzifəsi qadınları ictimai istehsala cəlb etmək, müdafiə fonduna vəsait toplanması və vətənpərvərlik hərəkatının digər formalarında fəal iştirak etmək üçün qadın və qızları səfərbər etməkdən, onlar arasında təbliğat, izahat işləri aparmaqdan ibarət idi. Naxçıvan şəhər və rayon PK-da qadınlarla iş aparan şöbəyə əvvəlcə Sabirə Açıqətova, sonra isə Törə Quliyeva, Culfa rayon PK eyni adlı şöbəyə Zeynəb Ramazanova, Nəraşəndə isə Sona Qasımova rəhbərlik edirdi [95, s. 1, iş 42, bağ. 42, bağ. 4, v. 157].

Əlbəttə, qadınların bu tipli ictimai təşkilatlarda iştirakını nəzərdən keçirərkən unutmamalıyıq ki, bu təşkilatlar inzibati amirlik şəraitində, sərt partiya diktəsi altında işləyirdilər və yalnız partiya rəhbərliyinin göstərişi və sərəncamlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə qadınların müxtəlif ictimai təşkilatlarda, partiya, sovet orqanlarında iştirakı onların sosial və siyasi fəallığının artmasına, Naxçıvanın və Azərbaycanın ictimai həyatında və dövlətin idarə edilməsində yaxından iştirak etməsinə şərait yaradırdı.

Naxçıvanlı qadınların İkinci Dünya müharibəsi dövründə xalq təsərrüfatında, ictimai-siyasi həyatda coşğun fəaliyyəti bir daha sübut edir ki, cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü olan qadınlarımız xalqımızın ən ağır günlərində öz atalarına, oğullarına, qardaşlarına, ərlərinə etibarlı dayaq ola biləcək mənəvi bir qüvvədir. Bu gün də bütün Azərbaycan qadınları kimi Naxçıvan qadınları da bütün maddi və mənəvi mərhümiyyətlərə sinə gərərək öz ana və nənələrinin şərəfli ənənələrini ləyaqətlə davam etdirir, vətənə sədaqətli oğul və qızlar tərbiyə etməklə bərabər, onun çiçəklənib daha da inkişaf etməsi üçün var qüvvələrini əsirgəmirlər.

III FƏSİL

QADINLARIN NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ İNKİŞAFINDA ROLU (XX ƏSRİN 50-80-ci illəri)

1. Naxçıvan qadınlarının ictimai istehsalda iştirakı

İkinci Dünya müharibəsinin ağır illərində cəbhədə və arxada böyük mətanət və fədakarlıq göstərən Naxçıvan qadınları müharibədən sonrakı illərdə də xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edərək muxtar bölgənin və Azərbaycanın inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı rolunun xeyli artması məhz XX əsrin 50-80-ci illərinə təsadüf edir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1960-cı ildə Azərbaycanda xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan bütün fəhlə və qulluqçuların 38%-ni qadınlar təşkil edirdilərsə, 1980-ci ildə bu rəqəm artaraq 43%-ə çatmışdı [176, s. 157].

Naxçıvan MSSR-də isə iqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin arasında qadınların xüsusi çəkisi 1940-cı ildə 33,3%-dən 1980-ci ildə 42,0%-ə çatmışdı [112, s. 61].

1950-80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-in sosial-iqtisadi inkişafında, onun ictimai-siyasi həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdi. 1940-cı ilə nisbətən 1950-ci ildə sənaye məhsulu istehsalı 44% (Azərbaycanda 39%) artmışdı. 1950-60-cı illərdə sənayenin yerləşməsində xeyli irəliləyişlər baş verdi. Yeni sənaye müəssisələri Naxçıvan və Ordubad şəhərləri ilə yanaşı Şərur, Culfa, Şahbuz rayonlarında da tikilirdi. Nəticədə sənayenin yeni sahələri-mineral sular, ət-süd, çörək, əlvan metallar istehsalı meydana gəldi və onların hesabına sənaye məhsulunun istehsalı 1951-55-ci illərdə 87% artdı (Azərbaycanda 45%). 60-cı illərin sonunda Naxçıvanın iqtisadiyyatında tənəzzül baş versə də, 1970-ci ildən başlayaraq ərazidə sosial-iqtisadi inkişaf yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1970-85-ci illərdə 21 yeni sənaye müəssisələri tikildi, digərləri əsaslı surətdə yenidən quruldu. Nəticədə 1985-ci ildə sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1970-ci ilə nisbətən 4.6 dəfə artdı (Azərbaycanda 2,9 dəfə) [91, s. 59]. Bu Azərbaycanın digər iqtisadi zonalarının inkişaf göstəricilə-

rindən artıq idi. Regionda ənənəvi sənaye sahələri ilə yanaşı yeni sənaye sahələri-energetika, dağ-mədən, maşınqayırma, elektrotexnika sahələri də inkişaf etdirilirdi. Lakin iqtisadiyyatın və sənayenin əsas sahələri olaraq yüngül və yeyinti sahələri qalmaqda idi. 1970-ci ildə bu iki sahə ümumi məhsulun 92,9%-ni, 1975-ci ildə 90,9%-ni, 1980-ci ildə isə 90%-ni təşkil edirdi.

Sənayenin, kənd təsərrüfatının, qeyri-istehsal sahələrinin inkişafı, yeni sənaye sahələrinin yaranması, istehsal prosesində mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma nəticəsində 1950-80-ci illərdə Naxçıvanda fəhlə, qulluqçu və kolxozçuların sayı artmış, onların tərkibində mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdi. Bu dövrdə onların sayı müəyyən mənada qadınların ictimai istehsala geniş cəlb olunması hesabına artmışdı. Düzdür, müharibə dövrü ilə müqayisədə sonrakı illərdə xalq təsərrüfatında çalışan qadınların xüsusi çəkisi aşağı enmişdi (1945-ci ilə xalq təsərrüfatında çalışan qadınlar Azərbaycan üzrə bütün işçilərin 48%-ni təşkil edirdisə, 1960-cı ildə bu rəqəm 38%-ə enmişdi [173, s. 185]. Buna səbəb müharibənin qurtarması ilə kişilərin istehsala qayıtması idi. Lakin buna baxmayaraq Naxçıvanın iqtisadiyyatında qadınların xüsusi çəkisi artmaqda idi. Artıq 1970-ci ildə qadınlar bütün müzdla işləyənlərin 39,8%-ni təşkil edirdi. 1940-1988-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında müzdla işləyənlərin sayı 8,1 dəfə artaraq 8,7 min nəfərdən 70,2 min nəfərə, qadınların sayı isə 11,5 dəfə artaraq 2,9 min nəfərdən 33,5 min nəfərə, bütün işləyənlər arasında onların xüsusi çəkisi isə 14,4% artaraq 33,3%-dən 47,7%-ə qalxmışdı [112, s. 61].

Qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi ictimai-iqtisadi tərəqqinin sürətləndirməsində və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qadınların istehsala cəlb edilməsi və qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi həm də qadınların öz maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri idi.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, bu bölgədə də qadınların maddi istehsala cəlb edilməsi işində onların mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi və təhsilinin inkişafı mühüm rol oynamış oldu. Bu, əvvəllər qadınların başdan-başa savadsız olduğu bir bölgə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Rəsmi statistik göstəricilərə görə, əgər 1939-cu ildə Naxçıvanda qadınların savadlılıq dərəcə-

si 78,1% idisə, 1979-cu ildə Naxçıvanda qadınların artıq 100%-ə qədəri (Azərbaycanda isə 99,5 %) savadlı idi [160;162; 177, s. 32]. Düzdür bu rəqəmlər real vəziyyəti tam əks etdirməsə də, müəyyən mənada qadınların savad dərəcəsinin yüksəldiyini, onların mütləq əksəriyyətinin təhsilə cəlb edildiyini təsdiqləyirdi.

Naxçıvanda qadınların istehsala cəlb edilməsinin ən mühüm keyfiyyət dəyişikliklərindən biri də xalq təsərrüfatında məşğul olan ali və orta təhsilli mütəxəssislər arasında qadınların sayının sürətlə artmasıdır. Artıq 1970-ci ildə Muxtar Respublikada 28,359 çalışan qadınlardan 62-si ali, 269-u natamam ali, 1789-u orta ixtisas, 4101-i orta, 8452-si natamam orta, 6955-i ibtidai təhsilə malik idi [160, s. 275]. Əgər 1959-cu ildə hər işləyən 1000 qadının 10-u ali təhsilli, 8-i natamam ali, 33-ü orta ixtisas, 47-si ümumi orta, 254-ü natamam orta, 187-si ibtidai təhsilli idisə, 1970-ci ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 22, 9, 63, 145, 292, 245 təşkil edirdi [160, s. 281]. 1959-cu ildə hər 1000 nəfər qadına 7 ali təhsilli (kişiyə – 24), 295 orta təhsilli qadın düşürdüsə (kişiyə – 255), 1970-ci ildə bu rəqəm 10 və 254 təşkil edirdi (kişilərdə 46 və 490). 1979-cu ildə bu rəqəmlər aşağıdakı kimi idi: hər 1000 nəfər qadına 24 ali təhsilli qadın (kişilərdə 74), 152 orta təhsilli qadın (kişilərdə 624) 1979-cu ildə isə məşğul olan əhali arasında hər 1000 nəfər qadına 42 ali təhsilli (kişilərdə 125), 717 (kişilərdə 733) orta təhsilli qadın düşürdü [181, s. 3].

1959-cu ildə Naxçıvanda məşğul olan qadınlar arasında hər 1000 nəfər qadınlardan 332 nəfərinin ali və orta təhsili var idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm 531-ə, 1979-cu ildə 725 nəfərə çatmışdı [181, s. 24]. Lakin bunlara baxmayaraq, Naxçıvanda işləyən əhali arasında qadınların ümumtəhsil səviyyəsi Azərbaycanın xalq təsərrüfatında çalışan qadınlardan (1959-cu ildə hər 1000 nəfərə 408, 1970-ci ildə 605, 1979-cu ildə 785) və Azərbaycanda işləyən qadınların səviyyəsi isə SSRİ-də çalışan qadınların ümumtəhsil səviyyəsidən (1959-cu ildə 431; 1970-ci ildə 651, 1979-cu ildə 801 nəfər) aşağı idi [198, s. 54; 180, s. 20].

Göründüyü kimi, XX əsrin sonlarına yaxın Naxçıvanda müxtəlif əmək sahələrində çalışan əhali arasında ali təhsilli kişilər üstünlük təşkil etsələr də, orta təhsillilər sırasında belə bir üstünlük yox idi.

1963-cü ilin göstəricilərinə görə, Naxçıvan MSSR-də qadınlar

ali təhsillilərin 23%-ni (2512 ali təhsillidən 539-u qadın idi), mühəndislərin 10%-ni (134 – 14), kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin 7%-ni (163 – 12), həkimlərin 39% -ni (169 – 66), iqtisadçıların 5%-ni (101 – 15), mədəni-maarif işçilərinin 25%-ni (1682 – 425) təşkil edirdilər. Orta ixtisas təhsilli mütəxəssislər arasında qadınlar 28% (2511 – 739), kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri arasında 3% (417 – 13), tibb işçiləri arasında 57% (804 – 462), mədəni-maarif mütəxəssisləri arasında 24% (832-203) təşkil edirdilər [109, s. 29].

Lakin bununla belə həmin dövrdə kənd qadınları ilə şəhər qadınları arasında təhsilin səviyyəsinə görə kəskin fərq var idi. Məsələn, 1970-ci il siyahıyaalınmasına görə, Naxçıvan MSSR-də şəhərlərdə 540 ali, 251 natamam ali, 1287 orta ixtisas, 3078 orta, 3369 natamam orta, 4548 ibtidai təhsilli qadın yaşayırdısa, həmin ildə kəndlərdə 137 ali, 122 natamam ali, 905 orta ixtisas, 3539 orta, 11930 natamam orta, 16278 ibtidai təhsilli qadın yaşayırdı. Hər 1000 nəfər qadına şəhərdə 31 ali (kənddə 3), 452 orta (kəndə 321), 258 ibtidai (kənddə 317) təhsilli qadın düşürdü [162, s. 258].

Göstərilən dövrdə qadın məsələsinin həlli sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də Naxçıvanda qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi və qadınların məşğulluq probleminin həll edilməsi idi.

Respublikada xalq təsərrüfatı sahələrinə qadınların cəlb olunması sahəsindəki uğurlara baxmayaraq, ümumiyyətlə fəhlə və qulluqçular arasında onların xüsusi çəkisi Azərbaycan və SSSR-i üzrə orta göstəricilərdən aşağı idi. 1980-ci illərdə qadınların xüsusi çəkisi ittifaq üzrə 51%, Azərbaycanda isə 43% təşkil etdiyi halda [150, s. 53], Naxçıvanda bu göstərici 1970-ci ildə 39,8%, 1980-ci ildə isə 42% idi. 80-ci ilin ortalarında iqtisadiyyatda mizdlə işləyənlər arasında qadınların xüsusi çəkisi bir qədər artsa da (1985-ci ildə 44,9%), 1990-cı ildə bu rəqəm yenidən düşərək 42,2% təşkil etmişdi [112, s. 61]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1980-ci ildə fəhlə və qulluqçular arasında qadınların xüsusi çəkisinə görə Azərbaycan yalnız Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistandan irəlində idi.

1959-cu ildə Naxçıvan MSSR-da qadınlar əhalinin 52,6%-ni (141 min əhalinin 74337 nəfəri qadın idi), 1970-ci ildə isə 51,3%-ni (202187 əhalinin 103707 qadın idi), (hazırda 50,7%-dir-S.A.) təşkil etdiklərinə baxmayaraq, məşğul əhali arasında onlar 39,8% (36,7

minin 14,6 mini qadınlar idi) təşkil edirdilər [112, s. 61].

Ş.Muradovun hesablamalarına görə, 1960-cı illərin sonunda Naxçıvanda əmək ehtiyatlarının ictimai istehsala və təhsilə cəlb edilmə dərəcəsi 77%, kişilərinki 91,3%, qadınlarkı isə 63,8% təşkil edirdi. İstehsala cəlb edilməyən əhali arasında qadınlar 81,9% təşkil edirdi. (Azərbaycanda 90%), 1980-cı ildə bu rəqəm Naxçıvanda 89,4%-ə bərabər idi, [82, s. 100-101]. Ev və şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda məşğul olanların 82,7%-i qadınlar idi [82, s. 71].

Qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsinin sosial-iqtisadi və demoqrafik göstəriciləri ilə yanaşı, bir sıra başqa xüsusiyyətlər, o cümlədən mənəvi-etik aspektləri də mövcud idi. Belə ki, qadın əməyindən istifadənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də onların ictimai istehsalda iştirakı ilə yanaşı, analıq vəzifələrini yerinə yetirməsi idi. Bu səbəbdən də qadın əmək ehtiyatlarının yeri və rolu təkcə onların sayı ilə deyil, həm də əhalinin təkrar istehsal prosesindəki iştirakı ilə müəyyən edilir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, sovet dövründə qadınların istehsala cəlb edilməsi və məşğulluq problemi ön plana çəkilmiş, onların analıq vəzifəsi isə arxa planda qalmışdır. Nəticədə SSRİ-nin bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da əmək ehtiyatlarının artımının qadınların hesabına baş verməsi cəmiyyətdə qadının rolunun artmasının əsas göstəricisi kimi qələmə verilmişdir.

Bu dövr qadınların maddi istehsala cəlb edilməsinin get-gedə artması, qadın əməyinin tətbiqinin xarakterinin dəyişilməsi, onların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, bərabər əmək üçün bərabər əmək haqqı verilməsi, ana və uşaqların mühafizəsinin və sosial yardımların və s. tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Bu məqsədlə Naxçıvan MSSR-də qadınların ictimai istehsalda iştirakının artırılmasına kömək edən müəssisələrin tikilməsi və inkişafı üçün tədbirlər görülmüşdü. Qadın əməyinin tətbiq edilmədiyi və nisbətən az tətbiq edildiyi yerlərdə, onun geniş surətdə tətbiqi üçün əl əməyinin həlledici yer tutduğu əsas köməkçi sahələrdə mexanikləşdirmə səviyyəsinə geniş fikir verilirdi.

1959-cu ilin siyahıyaalma məlumatlarına görə, Naxçıvan MSSR-də ictimai istehsala cəlb edilmiş qadınların 89,2% maddi istehsal sahələrində işləyirdi. Maddi istehsalda çalışanların 84,2%-i

kənd təsərrüfatında, 3,6%-i sənayedə, 1,4% isə ticarət, ictimai-iaşə, tədarük, satış, maddi-texniki təchizat sahələrində çalışırdı. Qeyri-istehsal sahələrində çalışanların yalnız 8,2% maarif, elm, mədəniyyət, incəsənət sahələrində fəaliyyət göstərirdi [161, s. 71].

1960-cı illərin sonunda Naxçıvanda ictimai istehsala cəlb olunmuş qadınların sahələr üzrə bölünməsi aşağıdakı kimi idi: kənd təsərrüfatı – 70,7%, maarif 8,2%, səhiyyə 8,4%, sənaye – 5,6%, tikiliş – 0,6%, nəqliyyat – 3,7%, ticarət və ictimai iaşə – 1,9%, məişət xidməti – 0,4%, mənzil təsərrüfatı – 0,7% [89, s. 41].

1959-cu ildə Naxçıvan MSSR-də məşğul qadınların 8%-i fəhlə, 8,3% qulluqçu, 83,7%-i kolxozçu idisə, 1979-cu ildə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 34,6%, 16,4%, 47,8% təşkil edirdi. Göründüyü kimi, 20 il ərzində Muxtar Respublikada fəhlə qadınların xüsusi çəkisi 26,6%, qulluqçu qadınların xüsusi çəkisi 8,1% artmış, kolxozçu qadınlarını sayı isə 35,9% azalmışdı.

Göstərilən dövrdə qadın əməyinin istehsala tətbiqinə görə kənd təsərrüfatı birinci yeri tuturdu. Kənd təsərrüfatında qadın əməyinin sənayeyə nisbətən daha geniş olmasının bir çox səbəbləri var idi. Burada birinci növbədə 50-80-ci illərdə Muxtar Respublika əhalisinin əksəriyyətinin (1970-ci illərdə 75%) kəndlərdə yaşaması, kənd təsərrüfatında ixtisaslı kadrlara tələbin olması, kənd təsərrüfatı işlərinin mövsümü xarakter daşması və başqa bu kimi obyektiv amillərlə yanaşı, bir sıra subyektiv amillər də az rol oynamırdı. Kənd təsərrüfatında əmək haqqının aşağı olması Naxçıvanın kəndlərində yaşayan kişilərin iş dalınca başqa respublikalara, Azərbaycanın digər şəhərlərinə getməsinə, eyni zamanda Muxtar Respublikanın daxilindəki şəhər və rayon mərkəzlərində yerləşən sənaye müəssisələrində işləməsinə gətirib çıxarırdı. Nəticədə kəndlərdə ağır fiziki işlərin (pambıq, üzüm, tütün, meyvə yığım, ələq etmək, suvarma, budama və s.) 90%-ini qadınlar görməli olurdular.

Ümumiyyətlə, 60-80-ci illərdə Azərbaycanda kolxozçular arasında qadınların xüsusi çəkisi artmaqda idi. 1965-ci ildə qadınlar kolxozçuların ümumi sayının 47%-ni, 1975-ci ildə 48%-ni, 1980-ci ildə 50%-ni təşkil edirdilər [150, s. 71]. Azərbaycan kolxozçuları arasında qadınların xüsusi çəkisi başqa keçmiş SSRİ respublikalarına nisbətən (Özbəkistan, Gürcüstan və Moldaviya istisna edilməklə) üstün olmuşdur. 1980-ci ildə qadınların xüsusi çəkisi ittifaq

üzrə 47%, Naxçıvan MSSR-də 51% idi. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı Naxçıvanda ümumi məhsulun həcminə görə ikinci, işçilərin sayına görə birinci yeri tutmuşdu.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı ilk illərdə kişilərin ordudan tərxis olunması nəticəsində kolxoz və sovxozlarda qadınların sayı bir qədər azalsa da, onlar kənd təsərrüfatında yenə əsas qüvvə olaraq qalırdılar, çünki kişilərin çox hissəsi kənd təsərrüfatında deyil, sənaye müəssisələrində işləməyə üstünlük verirdilər.

Bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatında məşğul olan qadınların sayı azalmaqda idi (1959-cu ildə 83,7%-dən 1979-cu ildə 47,8%). Əslində bu təbii və mütərəqqi proses olub, kənd təsərrüfatında texniki tərəqqi və respublikada sənayenin inkişafı ilə əlaqədar idi. Lakin buna baxmayaraq, bütün dövrlərdə Naxçıvanda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların xüsusi çəkisi Azərbaycan üzrə göstəricilərdən çox olmuşdu (1980-ci ildə 12,1%).

1970-ci ildə Naxçıvan MSSR-də kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar 48,5%, 1980-ci ildə isə 45,1% təşkil edirdi (10, s. 87). 1985-ci ildə bu rəqəm 42,8% idi. İstehsala cəlb olunmayanların 58%-i kənddə yaşayırdı [82, s. 43].

Göstərilən dövrdə kolxozçu qadınların xüsusi çəkisinin azalması həm də volyuntarist siyasətin nəticəsi sayılan kolxozların sovxozlara çevrilməsi baxımından izah edilməlidir. 1960-cı ildə Naxçıvanda 96 kolxoz, 4 sovxoz var idisə, 1970-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 68-12; 1988-ci ildə isə 25-65 olmuşdu [167, s. 364; 145, s. 259].

Kolxozçu qadınların istehsala cəlb edilməsi Naxçıvan MSSR üzrə 1965-ci ildə 87%, 1980-ci ildə isə 86,8% təşkil edirdi. 1980-ci ildə kolxozçu qadınların istehsala cəlb edilməsi dərəcəsinə görə İliç (98,1%) və Culfa (94,6%) rayonları irəlində gedirdi. Babək rayonunda bu rəqəm 61,3%, Ordubadda 66,1%, Şahbuzda 70,9% təşkil edirdi [82, s. 62]. İctimai istehsala cəlb edilməyən qadınlar əsasən şəxsi təsərrüfatda çalışanlar, uşaqların tərbiyyəsi ilə məşğul olanlar idilər.

Əgər 50-60-cı illərdə keçmiş SSRİ-də kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət siyasətinin əsasında şəxsi təsərrüfatları tamamilə aradan qaldırmaq, kolxoz və sovxozları möhkəmləndirmək kursu durur-

dusa, 60-cı illərin sonunda bu siyasətin iflasa uğraması sonrakı dövrdə şəxsi təsərrüfatların dirçəlməsinə və deməli orada məşğul olanların sayının artmasına gətirib çıxardı. Xüsusən Sov. İKP MK (may 1982-ci il) plenumunda qəbul edilmiş «SSRİ-də ərzaq proqramının» həyata keçirilməsində şəxsi təsərrüfatlara da xüsusi yer ayrılmışdı. 1979-cu ildə Muxtar Respublikada istehsal edilən meyvənin 70,4%-i, yunun 45,4%-i, ətin 24,1%-i, üzümün 17,2%-i şəxsi təsərrüfatların payına düşürdü [82, s. 67]. Bu zaman şəxsi təsərrüfatlarda işləyənlərin 82,7%-i qadınlar idi.

Ayrı-ayrı rayonlar üzrə ev və şəxsi təsərrüfatlarda məşğul olan kişilər əmək ehtiyatlarının 0,8-26,8 faizini, qadınlar əmək ehtiyatlarının 7,2-29,3 faizini təşkil etmişlər [82, s. 35].

Kənd təsərrüfatında qadınların xüsusi çəkisi kişilərdən artıq olsa da, mütəxəssislər, kolxoz, sovxoz rəhbərləri arasında qadınların sayı çox az idi. Ümumiyyətlə, 1970-ci illərin sonunda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri arasında qadınların xüsusi çəkisi 3,5% olmuşdur [65, s. 93].

Bu həmçinin kənd təsərrüfatının idarəetmə strukturuna da aiddir. 1985-ci ildə Azərbaycanda qadınlar kolxoz sədrələrinin 33,1%-ni, sovxoz direktorlarının 18,7%-ni, aqronomların 8,7%-ni, zootexniklərin 2,4%-ni, baytarların 3,7%-ni, ferma müdirlərinin 1,4%-ni təşkil edirdi. Naxçıvanda 1980-ci ilin ortalarında ali təhsilli kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri-aqronomlar, zootexniklər, veterinarlar, mühəndis-texnoloqlar, briqadirlər, ferma müdirləri arasınca birçə nəfər də qadın yox idi [181, s. 58]. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Muxtar Respublikada bu dövrdə mövcud olan 96 kənd təsərrüfatı müəssisəsi rəhbərlərindən yalnız 3 nəfəri qadın idi [95, s. 33, iş 13, s. 48]. 31 sənaye müəssisəsindən heç birinin rəhbəri qadın deyildi. Bu disbalans ixtisaslı kadrların hazırlanması, o cümlədən kənd təsərrüfatı və sənaye üçün mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində də özünü göstərirdi. Məsələn, 1986-87-ci tədris ilində ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyanlar arasında qızlar SSRİ üzrə 56%, Azərbaycan SSR-də 47% təşkil edirdisə, Naxçıvanda bu rəqəm 27% təşkil edirdi. Hərçənd ki, bu dövrdə orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdləri arasında qızlar 1970-71-ci tədris ilində 43,6%, 1980-81-ci ildə isə 46,3% idi [95, s. 95, iş 26, v. 2-6]. Naxçıvanlı qızlar xüsusən iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, rabitə sahəsində təhsil almağa az meyl edirdilər. Lakin həmin illərdə ixtisas qazanmış qız və

qadınların işlə təmin olunması problem olaraq qalırdı. 1980-ci ildə fəaliyyət göstərən 10 orta texniki peşə məktəbində 32 ixtisas üzrə təhsil alan şagirdin 104-ü qadın idi [123, 1986, 25 fevral]. 1985-ci ildə texniki peşə məktəblərinin – 3270 məzunundan 2807 nəfəri müəssisələrə göndərilərsə də, onların yalnız 456 nəfəri müvafiq işlə təmin olunmuşdu.

Naxçıvanda istehsal sahələri arasında işləyən qadınların sayına görə ikinci yeri sənaye tuturdu. Sənayedə qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi daha dərin olub ki, bu da 50-ci illərdən başlayaraq, xüsusən 70-80-ci illərin 1 yarısında sənaye müəssisələrin gücünün artması və qadın əməyinin tətbiq ediləcəyi yeni müəssisələrin gücünün artması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə götürdükdə bu dövrdə kişilərə nisbətən qadın əməyinin geniş sürətdə tətbiqi tikiş, toxuculuq sənayesinin, yeyinti və yerli sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar idi.

60-cı illərin sonunda SSRİ-də sənaye sahələri üzrə qadınların xüsusi çəkisi 47%, Azərbaycanda 41%, Naxçıvanda 30,9% təşkil edirdi. Qeyd edildiyi kimi, qadınların çalışdıqları əsas sənaye sahələri yüngül və yeyinti sənayesi sahələri idi ki, onlar 1980-ci illərdə Muxtar Respublikanın ümumi məhsulunun 90%-ni verirdi.

İpəkçilik isə yüngül sənayenin ən ənənəvi sahəsi idi. 1969-cu ildə Ordubad baramaaçan fabrikinin yenindən qurulması nəticəsində onun istehsal gücü artırılmış, orada işləyənlərin sayı çoxalmışdı. 1980-ci ildə o, sovetlər məkanındakı Muxtar Respublikanın yüngül sənayesinin ən iri müəssisəsi olub, yüngül sənaye məhsulunun 65%-ni, ümumi sənaye istehsalının isə 8,2%-ni özündə cəmləşdirirdi. 1982-ci ildə yüngül sənayedə işləyənlərin 27%, ümumi sənayedə işləyənlərin isə 13,1%-i bu müəssisənin payına düşürdü [91, s. 39; 113, s. 46].

1981-ci ildə istifadəyə verilmiş Naxçıvan alt trikotag fabrikində bütün yüngül sənaye müəssisələri işçilərinin 25%-dən çoxu çalışırdı. XI beşillikdə alt trikotac fabriki və xalçaçılıq fabriki istifadəyə verildikdən sonra yüngül sənayedə işləyənlərin sayı 2,5 dəfə artdı.

Ən sürətli inkişafı 70-80-ci illərə təsadüf edən Muxtar respublikanın tikiş sənayesinin müəssisələrinin bütün rayon və şəhərlərdə məişət xidməti kombinatları fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan ən böyükləri Naxçıvan tikiş fabriki (yüngül sənaye işçilərinin 36,8%, o

cümlədən məhsulun 24%), Naxçıvan istehsal kombinatı və Naxçıvan fərdi tikiş fabriki idi ki, burada çalışanların əksəriyyətini qadınlar təşkil edirdi. Naxçıvan Respublikasının ictimai əmək bölgüsündə yerini daha çox yeyinti sənayesi sahələri müəyyən edirdi. 1970-1985-ci illərdə Naxçıvan MR sənayesində tikilib istifadəyə verilmiş 21 müəssisədən 11-i (53%) yeyinti sənayesinin payına düşmüşdür. Bu dövrdə 5 ilkin şərab zavodu, quşçuluq fabriki, pivə zavodları, süd zavodu, pendir zavodu, dəyirman kombinatı, mineral su zavodu, çörək bişirmə müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, nəticədə Naxçıvanda çoxsahəli sənaye istehsal kompleksi formalaşmışdı. 1980-ci ildə MR sənaye məhsulunun 77,5%-i yeyinti sənayesinin payına düşmüşdür [91, s. 39-40].

Bu sənaye sahələrində işləyənlərin çoxusunu qadınlar təşkil etsə də, onların əksəriyyəti əl ilə yerinə yetirilən, maşın və mexanizmlərin az tətbiq edildiyi işlərdə çalışırdılar (qablaşdırıcı, çeşidləyici, toxucu, baramadüycülər və s.).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qadınların istehsala cəlb edilməsinin başlıca göstəricilərdən biri də ticarət, ictimai iaşə, satış, texniki təchizat, rabitə, nəqliyyat və digər yardımçı sahələrdə qadınların sayının artmasıdır. Artıq 1970-ci illərin əvvəllərində naxçıvanlı qadınların 1,9%-i ticarət və ictimai iaşədə, 0,4%-i məişət xidmətində, 0,7%-i mənzil kommunal xidmətində; 37%-i nəqliyyatda çalışırdı. Lakin bununla belə, Azərbaycan üçün xarakterik olan mənfi tendensiya Naxçıvanda da özünü büruzə verirdi. Adı çəkilən sahələrdə qadın əməyinin tətbiqi üçün daha optimal şərait olsa da, burada işləyən qadınların sayı kişilərə nisbətən dəfələrlə az idi. Qadınların bu sahələrdə xüsusi çəkisi nəinki ümumittifaq göstəricilərindən, hətta Azərbaycan SSR və respublikanın digər iqtisadi rayonlarının göstəricilərindən aşağı idi. Məsələn, ticarət və ictimai iaşədə işləyən qadınların çəkisi SSRİ üzrə 75%, Azərbaycan SSR üzrə 43% təşkil edirdisə, Naxçıvan MSSR-də bu rəqəm cəmi 25,8% idi [193, s. 64], (pərakəndə satışda isə cəmi 28,9%). Bu göstəriciyə görə Naxçıvan Azərbaycan SSR bölgələri içərisində yalnız Lənkərandan (19,4%) irəlində idi. Keçmiş DQMV-də qadınlar ticarət və ictimai-iaşə işçilərinin 60,5%-ni təşkil etdikləri halda, Naxçıvan MSSR-də qadınların ticarətdə ümumi çəkisi 25%-ə bərabər idi [193, s. 64]. Baxmayaraq ki, Naxçıvanda maddi istehsal sahələri arasında qadın əməyinin tətbiqi dərəcəsinə görə ictimai iaşə və ti-

carət, maddi-texniki təchizat, satış və tədarük sahələri II yeri tuturdü (bu rəqəm Azərbaycan üzrə 1985-ci ildə 10,6% təşkil edirdi) və 1970-ci illə müqayisədə 1983-cü ildə bu sahələrdə qadın əməyinin miqyası genişlənmişdi (1983-cü ildə Naxçıvan MSSR-də bütün ticarət və ictimai iaşədə işləyənlərin 30,9%-i, pərakəndə ticarətdə 30,8%-i, ictimai iaşədə isə işləyənlərin 48,9%-i qadınlar idi). Həmin illərdə qadınların bu sahələrdə məşğulluğu ümumi Azərbaycan göstəricilərindən (müvafiq olaraq 51,6%; 52,6%, 49,8%) və keçmiş DQMV göstəricilərindən (58,7%; 61,6%; 80,3%) çox aşağı idi [90, s. 159].

Göründüyü kimi, 80-cı illərin ortalarında bu sahədə qadınların sayının artması müşahidə olunsa da, Naxçıvan MSSR-də ticarət, ictimai iaşədə qadınların xüsusi çəkisi respublikamızın digər rayonlarına nisbətən ən aşağı göstərici idi. Naxçıvan şəhərində də bu sahələrdə qadınlar azlıq təşkil edirdi. Baxmayaraq ki, bu sahədə işləyən kişilərin əksəriyyətinin xüsusi ticarət təhsili yox idi, onlar həm də bu sahənin rəhbərliklərində mütləq üstünlüyə malik idilər.

Rabitə sahəsində də vəziyyət eyni idi. SSRİ-də rabitədə işləyənlərin 68%-ni, Azərbaycanda 39%-ni, Naxçıvanda isə cəmi 20%-ni qadınlar təşkil edirdi.

Muxtar Respublikanın şəhər və kəndlərində qəzet-curnal köşklərində, poçtlarda, ATS-də işləyənlərin mütləq əksəriyyəti kişi idi, halbuki, bu bölgədə qadınların istehsala cəlb edilməsi səviyyəsinin Azərbaycan SSR və SSRİ-yə nisbətən aşağı olması, istehsal sahələrində çalışan qadınların çoxunun ağır əl əməyinə əsaslanan işlərdə işlədiyi bir dövrdə qadın əməyinin tətbiqi üçün münasib sayılan sahələrdən olan ticarətdə, ictimai-iaşədə kişilərin üstünlük təşkil etməsi qeyri-mütərəqqi hal hesab edilməli idi. Qadınların 80-90%-ni təşkil etdiy bir sıra sənaye müəssisələrində (Ordubad baramaaçan, konserv zavodları, Naxçıvan tikiş və trikotac fabrikləri, xalça kombinatı və s.) xidmət və iaşə sahələrində işləyənlərin əksəriyyəti kişilər idi. Düzdür, belə vəziyyətin əsas səbəbləri kişi əməyinin cəlb edilməsi üçün zəruri olan sənaye sahələrinin olmaması və ya zəif inkişaf etməsi idisə, digər tərəfdən ixtisaslı ticarət işçiləri arasında qadınların az olması, ticarətin əvvəlcədən milli mentalitetimizdə «kişi peşəsi» olması haqqında stereotiplər, əmək ehtiyatlarının düzgün yerləşdirilməməsi və s. olmuşdur.

Naxçıvanda 1940-cı ilə nisbətən 1960-cı ildə ticarət və ictimai-iaşə müəssisələrinin sayı 19,1%, 1970-ci ilə nisbətən 1980-ci ildə isə 16,9% artsa da, Azərbaycanla müqayisədə Naxçıvan MSSR çox geridə qalırdı. Məsələn, əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayı 1940-cı ilə nisbətən Azərbaycanda 1980-ci ildə 2,4 dəfə, Naxçıvanda isə 1,8 dəfə artmışdı. Hər 10 min nəfərə düşən işçilərin sayına görə Naxçıvan həm Azərbaycan, həm də keçmiş SSRİ üzrə göstəricilərdən geri qalırdı (SSRİ-də hər 10 min nəfərə 274 ticarət işçisi, Azərbaycanda 174, Naxçıvanda 173) [175, s. 95]. Qeyd edək ki, Naxçıvanda həmin dövrdə ticarət, xidmət sahələrində qadın əməyindən az istifadə, qadınların bu sahələrə qeyri-mütəşəkkil cəlbi müasir dövrdə Muxtar Respublika qadınları arasında bizneslə məşğul olanların cüzi olmasına da az təsir göstərməmişdir.

Lakin 50-60-cı illərdə, müəyyən mənada 70-80-cı illərdə Naxçıvanda qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmayan və deməli qadınların az cəlb olunduğu sahələrdən biri də ictimai xidmət sahələri, əhaliyə məişət xidməti və mənzil kommunal sahələri idi ki, bunun da bir sıra sosial iqtisadi, demoqrafik, milli-psixoloji səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl Naxçıvan MSSR-də haqqında danışılan xidmət sahəsinin az inkişaf etməsi ilə əlaqədar idi. 1970-1985-ci illərdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mədəni-məişət, təhsil və səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlərin baş verməsi, həm də göstərilən sahəyə əmək ehtiyatlarının, o cümlədən qadınların cəlb edilməsinə ciddi təkan verirdi. Bununla belə, bu qeyri-istehsal sahəsində qadınların məşğulluğu iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən geridə qalırdı. Mədəni-məişət və mənzil-kommunal xidməti sahələrində qadınların yerinə yetirə biləcəkləri işlərin kişilərə tapşırılması son nəticədə respublikada məşğul olmayan qadınların sayının artmasına gətirib çıxarırdı. Bu, əhalinin 75%-nin kənddə yaşadığı bir bölgə üçün xüsusi əhəmiyyətli məsələ idi və bütün Azərbaycan üçün xarakterik problem idi. Azərbaycan SSR-də əhalinin 46%-i kənddə yaşasa da, onların payına məişət xidməti müəssisələrinin cəmi 35,6%-i düşürdü [179, s. 501-502]. Buna görə də qadın şuraları konfranslarının gündəliyində qadınların məişət xidməti müəssisələri ilə təmin olunması həmişə birinci sırada dururdu. Maraqlıdır ki, totalitarizm şəraitində belə qadınların məşğuliyyəti probleminin

həllindən daha çox, onlara göstərilən məişət xidmətinin aşağı səviyyədə olması bütün yığıncaqlarda, partiya-dövlət sənədlərində əks olunurdu. Buna görə də həmin dövrdə qadınlara münasibətdə yeridilən dövlət siyasətinin əsasında ictimai xidmət sahələrinin, ilk növbədə əhaliyə məişət xidməti sahələrinin inkişaf etdirilməsi dururdu. Məsələn, 1975-ci ildə Naxçıvan ərazisində cəmi 2 kimyəvi-təmizləmə və rəngləmə məntəqəsi (1985-ci ildə 3-S.A) və 2 camaşırxana məntəqəsi mövcud idi ki, bu, təbii ki, əhalinin sayı 300 minə çatan bir bölgə üçün çox az idi [181, s. 59]. Qeyd edək ki, bu xidmət müəssisələrinin demək olar ki, hamısı respublikanın mərkəzində yerləşirdi və Naxçıvan şəhərindən uzaqda yaşayan əhali onların xidmətdən istifadə etmək üçün on kilometrə yol və xeyli vaxt sərf etməli olurdu. İctimai xidmət sahələrinin inkişafı qadına ev işlərinə daha çox qüvvə və vaxt sərf etməyə və onların ictimai istehsaldan kənarda qalmalarına gətirib çıxarırdı.

İctimai xidmət sahələrindən biri olan məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin inkişaf səviyyəsi Azərbaycana nisbətən Naxçıvanda aşağı idi. Baxmayaraq ki, 1970-ci ildə uşaq bağçalarının sayı 1960-cı ilə nisbətən 2,4 dəfə, körpələr evlərinin sayı isə 21,5% artmışdı. 1980-ci ilə qədər onların sayı sabit qalmış, həmin ildə Naxçıvanda 66 məktəbəqədər uşaq bağçası var idisə, 1990-cı ildə onların sayı 88-ə çatmışdır. Maraqlıdır ki, sonrakı illərdə bu artım davam etsə də (1995 – 100, 1998 – 105), onlarda uşaqların sayı azalmaqla idi (1980-ci ildə 2629, 1990 – 6075, 1993 – 5568, 1995 – 5500 min uşaq) [112, s. 49].

Naxçıvan MR əhalisinin səhiyyə xidməti ilə bu dövrdə səhiyyə işçiləri arasında qadınların xüsusi çəkisi yüksələn şkala üzrə inkişaf etməkdə idi. Bunu aşağıdakı rəqəmlər də sübut edir. Xəstəxana müəssisələrinin sayı: 1940 – ci ildə 14, 1973-cü ildə 53, 1980-ci ildə 48, 1990-cı ildə 50, 1998-ci ildə 55, qadın məsləhətxanaları, uşaq poliklinikaları və ambulatoriyaların sayı müvafiq olaraq 5, 15, 34, 72, 87 idi [112, s. 50].

İqtisadiyyatında məşğul olan əhalinin sahəvi quruluşunda 1960-1980-ci illərdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində maddi-istehsalda məşğul olanların sayı 1960-cı ilə nisbətən 1970-ci ildə 25,8%, qeyri-istehsal sahələrində isə 2 dəfədən çox artmışdı. Əgər 1960-cı ildə Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatında məşğul olan işçilər ümumi məşğul olanların 67,4%-ni, sənayedə işləyənlər

isə 6,1%-ni təşkil edirdilərsə, 1970-ci ildə kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı azalaraq 42,8%-ə, sənayedə isə artaraq 9,3%-ə çatmışdı. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlar 14,5% azalmış, sənayedə məşğul olanların sayı isə 72,5% artmışdı. Bu zaman Azərbaycanda ictimai istehsalda məşğul olanların 72,6%-i maddi istehsalda, 27,4%-i qeyri-istehsal sahələrində çalışırdısa, Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu göstəricilər müvafiq olaraq 75,7% və 24,3% təşkil edirdi [82, s. 36].

Qeyri-istehsal sahələrində çalışanların sayının maddi-istehsal sahələrinə nisbətən artmasına baxmayaraq, qadınların əksəriyyəti istehsal sahələrində, əsasən də fiziki işin üstünlük təşkil etdiyi, yüksək ixtisas tələb etməyən sahələrdə çalışırdılar.

Muxtar Respublikanın istehsala cəlb edilmiş qadın əmək ehtiyatlarının tərkibində kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı, keyfiyyət dəyişiklikləri də baş verməkdə idi. 1970-ci ildə iqtisadiyyatda çalışan ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislər arasında qadınlar müvafiq olaraq 25,8% və 30,4% təşkil edirdilər [82, s. 39].

Muxtar Respublikada 20-30-40-cı illərdə baş verən siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər qadınlar arasında işsizliyi qismən ləğv etməyə (rəsmi təbliğat o vaxt SSRİ-də işsizliyin tamamilə ləğv edilməsini desə də, əslində ictimai istehsala cəlb olunmamış qadınlar işsiz sayılmalıdırlar – S.A.) və onların ictimai istehsala cəlb edilmə səviyyəsini yüksəltməyə şərait yaratsa da, Naxçıvanda qadınların istehsala cəlb edilmə səviyyəsi kişilərə nisbətən aşağı (ayrı-ayrı rayonlarda bu fərq 12,5-6,4% təşkil edirdi) [82, s. 35] idi. Düzdür, bu əmsala görə, Naxçıvan Azərbaycan göstəricilərindən irəli olsa da, SSRİ-də muzzla işləyənlər arasında qadınların xüsusi çəkisindən aşağı idi. 1985-ci ildə fəhlə və qulluqçular içərisində qadınların xüsusi çəkisi Naxçıvanda 44,9%, Azərbayanda 43%, SSRİ-də 51% təşkil edirdi [112, s. 61; 150, s. 53].

Beləliklə, 1940-1998-ci illərdə Naxçıvanda muzzla işləyən qadınların sayı 11,5 dəfə artaraq 2,9 min nəfərdən 33,5 min nəfərə, bütün işləyənlər arasında onların xüsusi çəkisi isə 33,3%-dən 47,7%-ə çatmışdı. Bu müddət ərzində qadınlar arasında məşğulluq səviyyəsinin ən çox artdığı dövr 70-80-ci illərdir ki, bu dövrdə muzzla işləyən qadınların sayı 1,8 dəfə artaraq 14,6 min nəfərdən (1970-ci il) 26,4 min nəfərə (1980) çatmışdı. 1980-90-cı illərdə isə

qadınların sayı 41,3% artaraq 26,4 mindən (1980) 37,3 min nəfərə (1990) çatmışdı. 90-cı illərdən başlayaraq iqtisadiyyatda mizdlə işləyən qadınların sayı 16,1% azalaraq 31,3 min nəfərə düşmüşdü [112, s. 25-24].

Bununla belə sovet dövründə qadınların ictimai istehsalda cəlb edilməsi mütləqləşdirilir, eyni zamanda qadınlar üçün müxtəlif kvota və güzəştlər, kişi və qadın bərabərliyini əks etdirən qanun və qərarlar qadınların tam bərabərliyi və rifahı illüziyasını yaradırdı. Əslində isə bütün sahələrdə və qərarların qəbul edilməsində hakim və həlledici rol kişilərə məxsus idi. Bütün xalq təsərrüfatı işçilərinin yarısına qədərini, kənd təsərrüfatı işçilərinin, maarif, mədəniyyət və səhiyyədə işləyənlərin yarıdan çoxunu qadınlar təşkil etməsinə baxmayaraq, rəhbər vəzifədə onlar beş faizdən də aşağı təşkil olunurdular. Onlar əsasən ixtisas və fiziki qüvvə tələb edən işlərdə (xüsusən kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində) çalışır, qadınların işləyə biləcəyi sahələrdə, o cümlədən ticarət və ictimai iaşədə, xidmət sahələrində, inzibati və karguzarlıq işlərində ənənəvi olaraq kişilər üstünlük təşkil edirdi.

Naxçıvanda əmək ehtiyatlarından istifadə edilməsindəki bu uyğunsuzluq qadınların məşğulluq probleminin həllini ləngidirdi. Buna baxmayaraq, Naxçıvan Respublikasının 1950-1980-ci illərdə müxtəlif sahələrdə əldə etdiyi uğurlarda, sosial-iqtisadi inkişafda qadınların da böyük əməyi var idi.

2. Qadınların respublikasının sosial-mədəni və ictimai-siyasi həyatında yeri və rolu

1920-1930, qismən də 1940-cı illərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklər qadınlara respublikanın iqtisadi və sosial-mədəni həyatında daha yaxından iştirak etməyə şərait yaratdı, onların təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə, sosial-siyasi fəallağının artmasına gətirib çıxardı. Sonrakı dövrdə Naxçıvan qadınları ictimai-siyasi həyatda və mədəni quruculuqda ən fəal qüvvə kimi fəaliyyət göstərirdilər. Naxçıvanda bu dövrlərdə ictimai-iqtisadi həyatın elə bir sahəsi yox idi ki, orada qadın əlinin hərarəti, onun zəkasının işığı hissə edilməsin. Naxçıvan qadınlarının vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq onlar nəinki ictimai istehsalda, həmçinin respublikanın mədəni həyatında geniş təmsil olunmağa başladılar. Qeyd edək ki, bu proses artıq Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı ilk illərdə geniş vüsət tapmışdı. Müharibədən sonra mədəni-maarif müəssisələrinin üzərində rəhbərliyi gücləndirmək, əhalinin durmadan artan mədəni tələbatını ödəmək məqsədi ilə 1945-ci ilin ikinci yarısında bütün müttəfiq və muxtar respublikaların nazirlər sovetləri yanında nazirlik hüququna malik mədəni-maarif müəssisələri komitəsi yarandı. Naxçıvanda Muxtar Respublikanın müvafiq komitəsi (ilk sədr Nəcəf Tağızadə – S.A.), rayon icrayyə komitələri yanında isə mədəni-maarif şöbələri fəaliyyətə başladı.

Müharibədən sonra Azərbaycan rəhbərliyi səviyyəsində qadınların xalq təsərrüfat sahələrinə, habelə mədəni quruculuq işlərinə daha geniş cəlb olunması, qadın məsələlərinə diqqət yetirilməsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlər görüldü. 1945-ci ilin iyul ayında 16 sərhəd rayonunda, o cümlədən Naxçıvanın 6 rayonunda partiya komitələri yanında qadınlar arasında iş aparan şöbə təşkil edildi. 1950-ci ildə Naxçıvan vilayət qadınlar şöbəsinin müdiri Əsgərova idi. 1951-ci ildə onu Hacıyeva əvəz etdi [95, s. 1, iş 2058, bağlama 162]. Ümumiyyətlə, 1950-ci illər Naxçıvanda qadın şöbələrinin müdirlərinin tez-tez dəyişilməsi adi hal almışdı. Bir müddətdən sonra Hacıyevanı S.Əliyeva əvəz etmişdi. 1953-cü ildə isə vilayət qadınlar şöbəsinin müdiri F.Rzayeva idi. 1946-cı ilin iyulunda qadın şöbələri müdirlərinin respublika müşavirəsi keçirildi. Müşavirənin

yekunlarına görə, Azərbaycan KP rəhbərliyinin xüsusi qərarı [56, 1945, 5 iyul №133] respublika qadınları arasında siyasi-mədəni işlərin daha da sürətləndirilməsinə, onların təhsilə və mədəni quruculuğa daha geniş cəlb olunmasına, sosial fəallığının artmasına səbəb oldu.

1946-1947-ci illərdə respublikanın şəhər və rayonlarında gənc qadınların konfransları keçirilmiş, bu konfranslarda gənc qadınlar və qızlar arasında siyasi işin vəziyyəti, onların fəallığını artırmaq barədə qərarlar qəbul edilmişdi. 1947-ci ilin oktyabrında Bakıda keçirilmiş gənc qadınların III respublika qurultayı gənc qız və qadınların respublikanın təsərrüfat, mədəni və ictimai-siyasi həyatında rolunun artırılmasına böyük təkan verdi [2, 1947, 10 oktyabr].

Qadınlarının mədəniyyət sahələrinə cəlb edilməsinə o dövrdə Azərbaycan və Naxçıvan rəhbərliyinin bu məsələyə aid qəbul etdikləri qərar və sərəncamlarının böyük təsiri oldu. Xüsusən, AK(b)P MK-nın 1947-ci il sentyabrın 9-da «Respublikanın mədəni-maarif müəssisələrinin kadrlarla təminatı» haqqında məsələni müzakirə edərək, xüsusi qərar qəbul etməsi, 1948-ci ilin noyabrında «Respublikada mədəni-maarif işçilərinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» məsələyə xüsusi plenum həsr edilməsi mədəni-maarif müəssisələri üçün qadın kadrların hazırlanmasına, onlardan ən bacarıqlılarını mədəni-maarif müəssisələrində rəhbərliyə irəli çəkilməsinə rəvac verdi, yerli partiya, sovet orqanları, həmkarlar komitələrinin bu məsələlərlə müntəzəm məşğul olmalarını sürətləndirdi. Naxçıvan rəhbərliyinin müvafiq məsələlərə dair qəbul etdikləri qərarlardan sonra Naxçıvan MSSR-də mədəni-maarif işləri getdikcə qüvvətləndi. 1948-ci ilin sonunda respublikada 7 mədəniyyət evi, 37 klub, 19 kitabxana, 44 qiraət koması var idi. Müharibədən sonrakı ilk üç ildə kolxozlarda 35 yeni klub və qiraət koması tikilmişdi. Lakin onların ixtisaslı kadrlarla təmin olunması problem olaraq qalırdı. Naxçıvanın 136 mədəniyyət işçisindən cəmi 2-nin ali təhsili, 22-nin natamam ali, 62-nin orta təhsili var idi [56, 1948, 20 noyabr]. 1951-ci ildə Naxçıvanda dövlət hesabına saxlanılan mədəni-maarif müəssisələrində 136 adam, o cümlədən 90-na yaxın qadın çalışırdı [14, s.260, iş 332, v.64]. Təkcə Ordubad rayon mədəni-maarif müəssisələrində çalışan 33 işçinin 20-si qadın idi [14, s.260, iş 305, v.8].

Mədəni-maarif sistemində fəal işləyən bir çox qadınlar bu sahədə yüksək vəzifələrə irəli çəkilməmişdilər. Məsələn, Lətifə Məmmədova Naxçıvan şəhər mərkəzi kitabxanasına, Rəfiqə Bağirova isə Ordubad rayon kitabxanasına müdir təyin edilmişdir [14, s.260, iş 332, v.64]. 1940-cı illərin sonunda Naxçıvanda şəhər mədəniyyət sarayı, dövlət kitabxanası, 62 klub, 22 kütləvi kitabxana (130 min nüsxə kitab fondu ilə), dövlət teatri, filormoniya, 5 qəzet, 24 kino qurğusu mövcud idi. Bu müəssisələrdə 35 dram, 25 xor, 28 musiqi dərnəyi fəaliyyət göstərirdi [131]. Bu dərnəklərdə iştirak edənlərin, kitabxanaya abunə yazılanların çoxu qadın idi. Qeyd edək ki, 40-50-ci illərdə qadınların mədəni-maarif müəssisələrinə cəlb edilməsi nəticəsində 1957-ci ildə onlar bu sahədə işləyən işçilərin 55%-ni, kitabxanaçıların isə 85%-ni təşkil edirdilər [56, 1957, 29 mart]. Bu isə əslində çox mütərəqqi proses olub, qadınlarımızın qeyri-istehsal sahələrinə daha geniş cəlb edilməsinin göstəricisi idi.

Müharibənin qurtarmasından sonra respublikada qadınların təhsilə cəlb edilməsində bir sıra irəliləyişlər baş vermişdi. 1945-ci ildə Naxçıvanda 180 məktəb, 3 texnikum, musiqi məktəbi, müəllimlər institutu fəaliyyət göstərirdi. Təhsil alan 25478 şagirddən 11.500 nəfəri (təqribən 47,8%) qız idi [56, 1945, 30 aprel]. 1949-cu ildə isə Naxçıvanda 29.000 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 1.115 müəllim məşğul olurdu ki, onların 70%-i Ordubad Redaqoci Məktəbinin və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun yetirmələri idi [131, 1949, №4]. 50-ci illərin sonlarında 1773 müəllimdən 528-i qadın idi [34, s.39]. Naxçıvanda qadın təhsilinin inkişafında 1955-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş 2 №-li qız məktəbinin və onun direktoru Pəri İbrahimovanın mühüm xidmətləri olmuşdur. Müəllimlərdən Səmənnaz Sadıqova SSRİ Ali Sovetinə, Məsmə Talibova Azərbaycan Ali Sovetinə, Pəri İbrahimova və Tovuz Sadıqzadə isə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə deputat seçilmişdilər.

1950-ci il martın 10-da Naxçıvanın fəal qadınlarının respublika müşavirəsində «Naxçıvan MSSR-da qadınlar arasında işin vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması haqqında» məsələ müzakirə edilmiş və belə bir fakta diqqət yetirilmişdi ki, bu bölgədə hələ də qadınlara münasibətdə köhnə baxışlar, stereotiplər qalmaqdadır. Onların hüquqları tez-tez pozulur. Hüquq mühafizə orqanları, xüsusən prokurorluq və məhkəmələr nigah-ailə haqqında sovet qanun-

larını pozan şəxslərə qarşı zəif mübarizə aparırlar. Öz hüquqlarını qorumaq üçün müvafiq orqanlara müraciət edən qadınların şikayət və ərizələrinə baxılmasındakı lənglik onlara qarşı mühafizəkar münasibətin göstəricisi idi.

1950-51-ci illərdə qadınların hüquqlarının pozulmasına dair 52 şikayət ərizəsi prokurorluq və məhkəmə orqanlarına daxil olmuşdu ki, bunlar içərisində 2 qətl, 5 zorlama, 11 təhqiretmə hadisəsi, 6 ikiarvadlılıq məsələsi və digər məsələlər var idi [95, s.1. iş. 2058, bağlama 162, v.1, 51].

Naxçıvanda qadınlar arasında işin ən mühüm formalarından biri də vilayət, rayon, şəhər partiya komitələri, icraiyyə komitələri nəzdində, həmçinin idarə və müəssisələrdə, kolxoz və sovxozlarda yaradılan qadın şuraları oldu.

Qadın şuraları qadın fəalları arxalanaraq qadın və qızların ictimai istehsalə daha geniş cəlb edilməsi, əmək, məişət və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılması, ana və uşaq mühafizəsi, çoxuşaqlı analara kömək məsələləri ilə məşğul olurdu. Şuraların əsas fəaliyyət istiqamtlərindən biri də qadınların hüquqlarının və sosial müdafiəsinin qorunmasından ibarət idi.

«Respublikada qadınlar arasında işin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» Azərbaycan K(b)P MK-nın 1950-ci il 12 avqust tarixli qərarından sonra Naxçıvanda qadın məsələsinin həlli istiqamətində bir sıra addımlar atıldı. Demək olar ki, bütün müəssisə və təşkilatlarında qadın şuralarının yaradılması sür'ətləndirildi. Təkcə Naxçıvan rayonunun 16 kolxozunda, 4 idarəsində, 5 məhəllədə qadın şuraları təşkil edilmiş, oraya 7000 qadın cəlb edilmişdi [95, s.1, iş 2057, bağlama 162, v.2]. 1950-ci ildə respublikada 42 qadın rəhbər vəzifəyə irəli çəkilmiş (onun 17-si Naxçıvan rayonunun payına düşürdü), 4 qadın SSRİ Ali Sovetinə, 5-i Azərbaycan, 24-ü Naxçıvan Ali Sovetlərinə, 405 qadın isə yerli sovetlərə deputat seçilmişdi [95, s.1, iş 2063, bağlama 162, v.3]. Lakin kişilərlə müqayisədə qadınların rəhbər orqanlarda təmsil olunması qənaətbəxş deyildi. Respublikada mövcud olan 12 nazirlikdən 1-nə (ictimai-təminat naziri S.Rzayeva- S.A.), 22 komitə və idarədən 1-nə, 74 kolxozdan 3-nə, 59 sovetlikdən isə 8-nə qadınlar başçılıq edirdi. Qadın şöbələrinə rəhbərlik edənlərin hamısının ali təhsili var idi (təkcə Noraxen qadınlar şöbəsinin müdiri orta təhsilli idi - S.A.) [95, s.1, iş 2089].

1953-cü ilin noyabrında Naxçıvan vilayət partiya komitəsinin plenumunda qadınlar arasında işin vəziyyəti yenidən müzakirə edilərək, qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi tövsiyə olundu. Z.Məmmədova Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsində təlimatçı, X.İbrahimova Naxçıvan şəhər sovetinin katibi, K.Ələkbərova Noraxen prokurorunun müavini, T.Xəlilova 2№-li qızlar məktəbinin direktoru, T.Sadiqzadə – Ordubad rayon XMS müdiri vəzifəsinə irəli çəkilmişdi. Lakin kənd təsərrüfatında qadınlar çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, onlar rəhbərlikdə zəif təmsil olunmuşdular. Əgər 1950-ci ildə Naxçıvanda 3 qadın kolxoz sədri, 2 qadın işə briqadir işləyirdisə, 1953-cü ildə onlar vəzifədən azad edilmişdilər. Maraqlıdır ki, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı F.İmanquliyeva Noraxen rayon Kirov adına kolxoza sədr təyin olunmuş, lakin bir ildən sonra savadsız olduğu üçün işdən götürülmüşdü [95, s.1, iş 2089, bağlama 163, v.37].

Azərbaycan və Naxçıvan rəhbərliyi səviyyəsində qadınlar arasında işin vəziyyətinə dair 50-ci illərin I yarısında bir sıra qərarlar qəbul edilsə də, (Azərbaycan KP MK-nin 1953-cü il 15 oktyabr tarixli «Qadınlar arasında siyasi tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» və Naxçıvan VPK 14 noyabr tarixli müvafiq məsələyə dair qərarları və s. – S.A.) bu qərarlar kağız üzərində qalırdı. Sov. İKP-nin XIX, XX qurultayları arasında Naxçıvan MSSR-da qadınlar arasında işə dair məsələ vilayət partiya komitəsinin 1 plenumunda, 6 büro iclasında, rayon komitələri plenumlarında müzakirə edilsə də, respublikada qadınların siyasi fəallığı aşağı idi. Baxmayaraq ki, XIX qurultaydan sonra 70 nəfər qadın irəli çəkilmiş, 181 məktəbdən 11-nə qadınlar rəhbərlik edirdi. Bu dövrdən etibarən bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da rayon partiya komitələrinin katibləri vəzifəsinə qadınların təyin edilməsi praktikası yaranmışdı. Səkinə Sadiqova Naxçıvan, Tovuz Əsgərova Şahbuz, Məhbubə Həsənova Ordubad, Zeynəb Ramazanova Culfa, Zeynəb Məmmədova Noraxen rayon PK katibləri təyin edilmişdilər [95, s.1, iş 2089, v.14-15].

Naxçıvan VPK nomenklaturasına daxil olan 305 vəzifədən yalnız 26-sını qadınlar təşkil edirdi. Respublikanın 6 maarif və səhiyyə şöbəsinin heç birinə qadın rəhbərlik etmirdi, baxmayaraq ki, bu sahələrdə qadınlar artıq kifayət qədər təmsil olunmuşdular.

Bölgədəki 84 kolxoz sədrinin hamısı kişi idi. 60 müavindən 2-si, 522 briqadirdən 4-ü, ferma müdirlərindən 1-i qadın idi. Kolxoz və sovxozlarda 1 aqronom, 2 zootexnik, 5 mal həkimi qadın idi. Sənaye müəssisələrində isə direktor, mühasib, sex müdirləri vəzifələrində yalnız kişilər işləyirdilər. Ordubad ipək fabrikində işləyənlərdən 100-ə yaxını qadın olsa da, orta pillədə onlar zəif təmsil olunmuşdular. Bu vəziyyət Naxçıvan sənət artelində də eyni idi [95, s.1, iş 2089, s.10-15].

Qadın şöbələri, qadın şuraları partiya orqanlarının təzyiqi altında qadınlar arasında siyasi iş apararkən, onların hüquqlarını qorumaq əvəzinə, bir çox hallarda qadın ləyaqətini alçaqdan hərəkətlərə yol verir, qadınların milli və dini hisslərinə hörmətsizlik edirdilər. Qadınlar arasında dini hissləri aradan qaldırmaq cəhdləri və çadraya qarşı sərt inizibatçılıq tədbirləri müharibədən sonra xüsusilə amansız şəkil almışdı. İslam dini ilə bağlı müqəddəs günlərdə fəal qadınlar kənd və qəsəbələrə yollanır, qadınları dini ayinləri yerinə yetirməməyə çağırırdılar. Bu məqsədlə onlar dövlətin, partiyanın əlində olan bütün təsir vasitələrindən- qəzet və curnallardan, radiodan istifadə edir, geniş təbliğat, təşviqat işləri, mühazirə və söhbətlər aparırdılar. 1980-ci illərin sonuna qədər respublikada qadın problemlərinə həsr edilmiş bütün tədbirlərin, yığıncaq, iclas, müşavirə, seminar, konfrans və plenumların diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdən biri o vaxtın dili ilə desək «qadınlar arasında dini qalıqların aradan qaldırılması, onların ateizm tərbiyəsi» idi. Çadra əleyhinə mübarizə də məhz bu kontekstdən aparılırdı. Lakin bu mübarizənin sərtliyinə baxmayaraq, Naxçıvan əhalisi, qadınları hətta belə qorxu və təzyiqlər şəraitində öz dini inanclarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Respublikanın partiya rəhbərliyi, mədəniyyətdə, təhsildə, qadın məsələsində qazanılan uğurlardan danışarkən, yubiley günlərində təbliğatda adətən Nehrəm kəndini misal gətirir, sanki bununla da sovet dövrü Nehrəminin C.Məmmədquluzadənin vaxtilə qələmə aldığı Danabaş kəndindən tamamilə fərqləndiyini sübuta yetirmək istəyirdi. Lakin bu dövrün partiya sənədlərində belə Nehrəm kəndində dini mərasimlərin icra olunduğu, hətta fəal qadınların belə məscidə getmələri və çadra örtmələri göstərilir [95, s.1, bağlama 162, 2060, s.15]. (C.Məmmədquluzadənin yazdığı Danabaş kəndi bir kəndə deyil, geniş mə'nada ümumiləşmiş Azərbaycan

kəndinə aid olan bir klassik ifadədir- S.A.).

50-ci illərin ortalarından başlayaraq Naxçıvanda qadınların səhiyyə sahəsinə cəlb edilməsi sür'ətlənirdi. Artıq 1949-cu ildə Respublikada 19 xəstəxana və 24 müalicəxanada işləyən 116 həkimdən 35-i, orta tibbi işçilərindən 283-ü qadın idi [131, 1949, №4]. Burada qadın məsləhətxanaları, uşaq ambulatoriyası, respublika uşaq xəstəxanası fəaliyyət göstərirdi. İndi əsas məsələ qadınları bu səhiyyə ocaqlarının fəaliyyətindən səmərəli istifadə etməyə sövq etməkdən, qadınların sağlamlığını qorumaq üçün əməli tədbirlər görməkdən ibarət idi. Lakin Naxçıvanda hələ də qadınların kişi həkimlərə müraciət etməkdən boyun qaçırması, profilaktiki tədbirlərə qarşı etinasızlıq halları mövcud idi. Bu sahədə ən mürəkkəb məsələ qadınların evdə uşaq doğması və arzuolunmaz hamiləlikdən qeyri-təbii yolla azad olmaq (uşaq salma-abortion – S.A.) hallarının kütləvi hal alması idi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1953-cü ildə respublikada 2834 doğuşdan 1538-i evdə olmuşdu [95, s.1, iş 2088, bağ.163, v.16]. Bu isə uşaq ölümünün səviyyəsinin yüksək olmasına gətirib çıxarırdı. Bunun qarşısını almaq məqsədilə bir sıra inzibati və təşkilati tədbirlər görüldü. Qadınlar arasında izahat işi aparılır, çox uşaq doğan analara dövlət yardımı göstərilirdi. Qadınları doğum evlərinə cəlb etmək üçün kənd yerlərində onların tikintisi sür'ətləndirilmiş (50-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanın 84 kolxozundan heç birində doğum evi yox idi), qızların xüsusən mamalıq üzrə ixtisas alması üçün Naxçıvanda tibb məktəbində qəbul artırılmışdı. Bununla yanaşı inzibati tədbirlər görülmüş, gizli yolla abort etmək qadağan edilmişdi.

1950-ci ildə mühakimə edilmiş 64 qadıdan 18-i uşaq salmağa görə mühakimə edilmişdi [95, s.1, iş 2063, bağlama 162, v.10].

Naxçıvanda 1950-ci illərdə artıq qızların demək olar ki, əksəriyyəti təhsilə cəlb edilmişdi. 1958-ci ildə 187 məktəbdə (onun 43-ü orta, 72-si yeddillik, 72-i ibtidai məktəb idi) oxuyan 21900 şagirdin 40%-i qız idi. 1713 müəllimdən isə 528-i qadın idi. Məktəb direktorlarının isə yalnız 6%-i qadın idi [95, s.1, iş 2089, v.15; iş 2063, v.12].

Bununla belə məktəbə cəlb edilmiş qızların yalnız bir hissəsi orta məktəblərdə təhsillərini başa vururdular. Xüsusən kənd yerlərində qızların məktəbdən yayınma halları ən'ənəvi hal almışdı. Qadınlar arasında savadsızlar da kifayət qədər idi (1953-cü ildə

2132 nəfər). [95, s.1, iş 2063, s.12]. Lakin Naxçıvan qadınlarının təhsil sahəsindəki uğurları inkar edilməzdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, 1959-cu ilin siyahıya alınması nəticələrinə görə qadınların 97,2%-i savadlı idi.

Qadınlar arasında aparılan işin yaxşılaşdırılmasında, xalq təsərrüfatı və mədəni quruculuq işlərində, ictimai-siyasi həyatda qadınların fəallığının artırılmasında Azərbaycan qadınlarının qurultayları (II qurultay – 1957-ci ildə, III qurultay – 1967, IV qurultay – 1972-ci ildə olmuşdu) mühüm rol oynadı. Qurultaylar ərəfəsində ənənəvi olaraq Naxçıvanda və rayon qadınlarının konfransları keçirilmiş, qadın məsələsində qarşıda duran problemlər və onların həlli yolları müzakirə edilmişdi. Bütün bunlar qadınların ictimai fəallığına təsir göstərmiş, onları cəmiyyətin böyük qüvvəsinə çevirmişdi. 60-cı illərdən başlayaraq Naxçıvan MR-da elə bir sahə yox idi ki, orada qadınların rolu və əməyi hiss olunmasın. Qadınların sosial və istehsal fəaliyyətini gücləndirmək üçün dövrün ruhuna, quruluşun ideologiyasına uyğun olaraq tədbirlər görülürdü. Artıq bu zaman respublikada qadın şöbələri ləğv edilsə də, partiya komitələri yanında ştatdankənar qadın şöbələri təşkil edilmiş, qadın şuralarının işi gücləndirilmişdi.

Kənd təsərrüfatı, sənaye, maarif, mədəniyyət, səhiyyə sahələrində əldə edilmiş uğurlarda Naxçıvan qadınlarının da böyük əməyi var idi. 1964-cü ildə respublikada 198 ümumi təhsil məktəbində 40 min 202 şagird təhsil alırdı ki, bunlardan 19 min 600 nəfəri qız idi. 95 nəfər qadın müəllimə əməkdar müəllim adına layiq görülmüş, 218 nəfəri isə orden və medallarla təltif edilmişdi [39, s.4-5]. 1970-ci ildə isə 196 ümumi təhsil müəssisəsində 26292 qız təhsil alır, 985 qadın dərs deyirdi ki, bu da bütün müəllimlərin 35%-ni təşkil edirdi.

Naxçıvanda qadın təhsilinin əsasını qoymuş sələflərinin ənənələrini layiqincə davam etdirən qadın müəllimləri xalq maarif sistemində artıq xüsusi rol oynayırdılar. 60-70-ci illərdə bir çox qadınlar maarif sistemində rəhbər vəzifələrdə çalışırdılar. Ş.Əliyeva Naxçıvan şəhər XMS-nin müdiri, A.Ağayeva 1№-li orta məktəbin direktoru, H.Xudatova 9№-li orta məktəbin direktoru, M.Həsənquliyeva 3№-li orta məktəbin direktoru, F.Ağalarova Ordubad rayon Vənənd kənd məktəbinin direktoru idi. Bir çox

məktəblərdə onlar dərs hissə müdirləri vəzifəsində çalışırdılar [114, s.6-7].

60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq respublikada səhiyyə xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bir sıra ciddi tədbirlərin görülməsi geniş müalicə-profilaktik, sanitar epidimoloci və uşaq müəssisələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. 1964-cü ildə Naxçıvan MSSR-də 18 şəhər xəstəxanası və dispanseri, 146 feldşer-mama məntəqəsi, təcili yardım stansiyası və məntəqələri, körpələr evi, 12 kolxoz doğum evi, tibb məktəbi, respublika sanitar-maarif evi fəaliyyət göstərirdi [39, s.4-5]. Respublikada 1960-cı ildə 178 həkim, 968 orta tibb işçisi var idisə, 1970-ci ildə onların sayı müvafiq olaraq 262 və 1435 olmuşdur. Qadınlara səhiyyə xidmətlərinin göstəricilərindən biri olan hamilə qadınlar üçün çarpayı 1960-cı ildə 115-dən 1970-ci ildə 275-ə çatmışdı [177]. 1970-ci ildə respublikanın səhiyyə işçilərindən 1228-i qadın idi [177; 54]. Qeyd edək ki, orta tibb bacılarının əksəriyyəti Naxçıvan tibb məktəbinin yetirmələri idilər. 1970-ci ildə respublikada 1855 çarpayısı olan 53 xəstəxana və dispanser, 158 feldşer-mama məntəqəsi, 350 yerlik 12 körpələr evi, 22 aptek, 6 sanitar epidimoloci stansiya, 100 çarpayılıq müasir doğum evi var idi. Bu səhiyyə ocaqlarında işləyən qadın həkimlər öz peşələrinin dərin bilicisi olmaqla, böyük hörmət və nüfuz sahibi idilər. Bu həkimlər arasında Naxçıvan şəhər doğum evinin baş həkimi S.Əliyeva, Gulfa rayon göz xəstəxanasının baş həkimi Ş.Məmmədəliyeva (Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı), İliç rayon göz xəstəxanasının baş həkimi S.Qədimova, Vənənd kənd xəstəxanasının baş həkimi N.Mirzəyeva (SSRİ Ali Sovetinin deputatı), Çəhri kənd sahə xəstəxanasının baş həkimi R.Bayramova, uşaq sanatoriyasının baş həkimi A.Suslova, eləcə də pediatr həkimlər Z.Nəsibova, M.Bağirova, L.Zeynalova, F.Vəliyeva, göz həkimi Z.Həsənova, diş həkimləri S.Allahverdiyeva, K.Yusifova və başqaları var idi.

Mədəni-maarif müəssisələrində bu dövrdə qadınların xüsusi çəkisi digər qeyri-istehsal müəssisələrinə nisbətən daha yüksək idi. 1964-cü ildə Naxçıvanda respublika kitabxanası, 4 rayon kitabxanası, 2 şəhər, 3 uşaq, 61 kənd, 34 ictimai əsaslarla işləyən kitabxana, 5 mədəniyyət evi, 2 şəhər, 53 kənd klubu, ölkəşünaslıq muzeyi, musiqi məktəbi, dövlət dram teatri, respublika xalq yaradıcılıq evi, mədəniyyət və istirahət parkları var idi [109, s.131]. 1924-cü ilə qə-

dər Naxçıvanın mədəniyyət müəssisələrində 3 nəfər qadın işləyirdisə, 1964-cü ildə 136 qadın işləyirdi ki, onların 12-si ali, 12-si isə orta ixtisas təhsilinə malik idi [114, s.6-7].

1974-cü ildə is respublikada 3 muzey, 2 respublika kitabxanası, 174 klub, 203 rayon və kənd kitabxanası, 5 musiqi məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, orada işləyənlərin çoxu qadın idi. Bu qadınların bir çoxu fəxri adlara layiq görülmüş, orden və medallarla təltif olunmuşdular. Onların arasında Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının artistləri Zəroş Həmzəyeva (Azərbaycanın xalq artisti), əməkdar artistlər Firuzə Əlixanova, Zemfira Əliyeva, Sofiya Hüseynova, Xədicə Qaziyeva, Roza Cəfərxanova, Ordubad rayon kitabxanasının müdiri Rəfiqə Bağirova və b. var idi.

60-70-ci illərdə qadınlar respublikanın maarif, mədəniyyət, səhiyyə sahələrində işləməklə yanaşı, ictimai-siyasi sahədə, dövlət orqanlarında da təmsil olunmuşdular. 1964-cü ildə SSRİ Ali Sovetinə seçilmiş deputatlardan 4 nəfəri, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçilmiş 13 deputatdan 5 nəfəri, Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçilmiş 71 deputatdan isə 30 nəfəri qadın idi [109, s.29]. 1970-ci ilin əvvəllərində isə SSRİ Ali Sevetinə seçilmiş 13 deputatdan 4, Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçilmiş 15 deputatdan 6 nəfəri qadın idi [36, s.8]. 1980-cı ildə seçilmiş deputatlar içərisində Naxçıvan qadınları da təmsil olunmuşdu. SSRİ Ali Sovetinə seçilmiş 13 deputatdan 2-si, Azərbaycan Ali Soveninə seçilmiş 18 deputatdan 7-si, Naxçıvan MR Ali Sovetinə seçilmiş 110 deputatdan 52-si qadın idi [181, s.24]. 1974-cü ildə rayon sovetlərinə seçilmiş 375 deputatdan 176-sı, kənd sovetinə seçilmiş 1825 deputatdan 855-i qadın idi. Həmin dövrdə 66 sovetin 19-nun sədri və ya katibi qadın idi. 1970-ci ilin əvvəllərində 2558 yerli sovet deputatlarından 1991 nəfəri [36, s.7], 1980-ci illərin əvvəllərində isə 2904 deputatdan 1411-i qadın idi [181, s.24].

Əlbəttə, bu rəqəmlər qadınların o dövrdə siyasi fəallığının və dövlətin idarə olunmasında iştirakının tam göstəriciləri deyildir. Çünki o zaman sovetlər hakimiyyət orqanları hesab edilsələr də, əslində bütün hakimiyyət və səlahiyyətlər partiya orqanlarının əlində idi. Çoxusu fəhlə və kəndli olan bu «deputat qadınların» sovetlərdəki və digər hakimiyyət orqanlarındakı əsas rolu partiya qərarlarının yekdil qəbul edilməsinə əl qadırmaqdan və qadınların «sovet demokratiyasının» sayəsində dövlət və hakimiyyət siste-

mində guya kişilərlə bərabər iştirak etməsi haqqında illüziyalar yaradılmasına xidmət etməkdən ibarət idi. Hətta onların seçkili orqanlara seçilməsi də formal xarakter daşıyır, yuxarı orqanların tərtib etdiyi direktivlərə və siyahılara görə təyinin olunurdular. Qadınların partiya, sovet, yerli icra orqanlarına, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəni-maarif, təhsil müəssisələrinə rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi də bu məqsədlərə xidmət edirdi. Buna baxmayaraq, Naxçıvan qadınlarının bu vəzifələrə irəli çəkilməsi mütləqəq hadisə olub, bütün respublika qadınlarının ictimai-siyasi fəallığının artmasına müəyyən qədər təsir göstərirdi. Təsədüfi deyildir ki, həmin dövrdə müxtəlif rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmiş qadınların bir çoxu Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Muxtar Respublikada qadın hərəkatının öncüllərindən oldular.

XX əsrin 60-cı illərində Naxçıvan MSSR-də qadınların irəli çəkilməsi sahəsində müəyyən addımlar atılsa və 50-ci illərə nisbətən irəliləyiş olsa da, partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları, komsomol və təsərrüfat rəhbərləri sırasında qadınlar azlıq təşkil edirdi. Qadınlar 60-cı illərin ortalarınaqk əsasən partiya təşkilat katiblərinin müavinləri, rayon partiya komitələrinin III katibləri və sahə həmkarlar ittifaqı səviyyəsində təmsil olunmuşdular.

Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədrinin müavini işləyən Firuzə Rzayeva VPK-yə təlimatçı vəzifəsinə keçirilmiş, Qiymət Tağıyeva isə Naxçıvan tikis fabrikinin direktoru vəzifəsinə təyini edilmişdi (Gələcəyət qız və qadınlardan ibarət olan tikis fabriki 1960-cı ildə istifadəyə verilmişdi – S.A.).

1961-ci ildə Azərbaycan KP MK-da təbliğatçı qadınların və qadın şuraları sədrlərinin respublika seminar-müşavirəsində belə bir fakt vurğulanmışdı ki, hələ də respublikada qadın kadrların hazırlanmasına və irəli çəkilməsinə zəif diqqət yetirilir, onları ictimai-siyasi həyata, təsərrüfat sahələrinə, dövlət aparatına, mədəni-maarif ocaqlarına, elmi idarələrə, yaradıcılıq təşkilatlarına daha geniş cəlb etmək üçün lazımi iş aparılmır. Müşavirədə çıxış edən Naxçıvan Vilayət Qadınlar Şurasının üzvü Yəmən Cəfərli respublikada qadınların irəli çəkilməsi məsələsindən danışarkən qeyd etmişdi ki, Naxçıvanda rayon icraiyyə komitələri sədrləri və müavinləri arasında cəmi 1 qadın (Kubra Ələkbərova, İliç rayon ZDS İK-sədrinin müavini – S.A.), İcraiyyə Komitəsinin 40 şöbə müdirlərindən cəmi 3-ü, işçilərin 51%-ni təşkil etdiyi kənd təsərrüfat müəss-

sisələrində isə kolxoz sədrilərindən 2-si, briqadirlərdən 2-si, ferma müdirlərindən yalnız 6-sı qadındır. [«Azərbaycan qadını», 1961, №4, s.23]. Respublikada, xüsusən kənd yerlərində qadınları ictimai yerlərə buraxmamaq, çadra örtməyə məcbur etmək, dərstdən yayındırmaq hallarının daha çox olduğu üçün bu məsələ Naxçıvan rəhbərlərinin nəzərinə çatdırılmış, partiya komitələrinə, qadın şuralarına bu hallara qarşı mübarizə aparmaq təklif edilmişdi.

Azərbaycan qadınlarının III qurultayı (1967) ərəfəsində və qurultaydan sonra Naxçıvanda qadın hərəkətində bir qədər canlama baş vermiş, qadınların problemlərinə diqqət artmışdı. Qurultay ərəfəsində respublikanın 5 rayonunda qadın konfransları, apreldə isə ümumnaxçıvan qadınlar konfransı keçirilmişdi. Konfranslarda çıxış edənlərin əksəriyyəti qadın hərəkətində uğurlardan danışmaqla yanaşı, qadınların rastlaşdığı bir sıra sosial-iqtisadi problemlərdən də yan ötməmişdilər. Bu problemlər sırasında qadınların işsizliyi problemi, onların səbəbsiz olaraq işdən çıxarılması, onların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, səhiyyə, ictimai-iaşə, xidmət, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin azlığı, qızların kiçik yaşlarında kəbinsizərə verilməsi, ikiarvadlılıq, çadra gəzdirmək hallarının davam etməsi, doğuşların çoxunun evlərdə, həkim nəzarətindən kənarda baş verməsi və s. problemlər qadınları xüsusi narahat edirdi. Naxçıvan VPK katibi F.Musayeva şəhərdə 14 qadın şurasının hamısının işinin formalı xarakter daşdığını qeyd etmiş və göstərmişdi ki, yaxşı olardı ki, Naxçıvan şəhərində ticarət və ictimai iaşə müəssisələrində işləyənlər əsasən qadınlardan idarət olsun [129, 1967, 29 aprel]. Ordubad qadınlar şurasının sədri M.Həsənəliyevanın çıxışında isə etiraf olunmuşdu ki, rayonda yaşayan qadınların yalnız 10%-i işləyir.

Konfransda, həmçinin həmin ilin may ayının 25-də Naxçıvan VPK «Qadınların kommunizm quruculuğunda fəal iştirakını təmin etmək, onların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması sahəsində partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında» məsələyə həsr edilmiş plenumda qadınlar arasında mədəni-maarif işinin, tibb xidmətinin zəif olması göstərilmiş, xüsusən dağ kəndlərində qadın müəllimlərə və tibb işçilərinə böyük ehtiyac olduğu qeyd edilmişdi [129, 1967, 2 may]. Plenumda xüsusi vurğulanmışdır ki, respublikada kolxozçuların 51,5%-ni qadınlar təşkil etməsinə; sənayedə,

nəqliyyatda, rabitədə 3000 qadının işləməsinə baxmayaraq, onların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi qənaətbəxs deyildir. 68 kolxoz sədrindən 1-i qadın idisə, 290 briqadir arasında isə qadın yox idi [129, 1967, 2 may].

Bütün bu problemlər 70-ci illər üçün də xarakterik olaraq qalırdı. Bunu Azərbaycan qadınlarının IV qurultayından (1972-ci il) əvvəl Muxtar Respublikada keçirilmiş qadın konfranslarının, qadın fəallar yığıncaqlarının materialları, sonrakı illərdə aid partiya iclaslarının qərarları da təsdiq edir. Bu yığıncaqlarda qadınların ictimai istehsal, təsərrüfat işlərinə cəlb edilməsi, onlara mədəni-məişət xidmətinin yaxşılaşdırılması və digər sosial-iqtisadi xarakterli məsələlər müzakirə edilir, rəhbər orqanlardan qadınların problemlərinə diqqət yetirilməsi tələb olunurdu. Bu dövrdə qadınların irəli çəkilməsi 60-cı illərin I yarısı ilə müqayisədə artmışdı. Naxçıvan qadın hərəkatının lideri və Azərbaycanın görkəmli ictimai, dövlət xadimi Səkinə Əliyeva əvvəlcə Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini, sonra isə sədri seçilmiş, F.Musayeva Naxçıvan VPK katibi, Sitarə Bayramova Respublika Ali Məhkəməsinin sədr müavini, sonra isə sədri işləyirdi. Naxçıvan vilayət qadınlar şurasının sədri Zəroş Həmzəyeva, onun müavini isə Lətifə Qafarova idi (hər iki vəzifə ictimai vəzifə idi – S.A.).

Respublikanın maarif, mədəniyyət və tibb orqanlarında 1739 qadın çalışırdı ki, onlardan 300 nəfəri ali təhsilli idi [129, 1967, 8 mart]. 46 min şagirddən 22.112-i qız idi [129, 1967, 8 mart, 20 oktyabr].

1970-ci illərdə Naxçıvanda rəhbər vəzifələrdə işləyən qadınların xüsusi çəkisinin artması, onların mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan rəhbərliyinin bu bölgəyə diqqətinin artmasının nəticəsi idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə Naxçıvanda iqtisadiyyatın, elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişafı güclənmiş, Azərbaycan EA Elm Mərkəzi, Naxçıvan Dövlət Pedaqoci İnstitutu, politexnik, kənd təsərrüfatı, musiqi, tibb texnikumları və digər müəssisələr fəaliyyətə başlamışdı. Naxçıvan MSSR bu illərdə əsl mə'nada quruculuq və yüksəliş dövrü yaşayırdı. Həmin illərdə S.Əliyeva Naxçıvan MSSR Ali Soveti Rəyasət Hey'ətinin sədri, G.Rzayeva sədrin müavini, L.İ.Əkbərova ic-

ictimai təminat naziri (o, bu vəzifədə S.Rzayevanı əvəz etmişdi – S.A.). V.Hüseynova Naxçıvan vilayət komsomol komitəsinin birinci katibi, sonra Naxçıvan şəhər PK katibi və Ali Sovetinin plan-büdcə komissiyasının sədri, Ş.Əliyeva Naxçıvan şəhər XMS müdiri, L.Zeynalova səhiyyə nazirinin müavini, S.Bayramova Ali Məhkəmənin sədri, F.Musayeva Naxçıvan VPK siyasi-maarif evinin müdiri, L.Quliyeva Naxçıvan tikiş fabrikinin direktoru, A.Məmmədova Naxçıvan VPK ümumi şöbənin müdiri, Ş.Tarvediyeva Muxtar Respublika Nazirlər Sovetinin ümumi şöbəsinin müdiri, S.Əliyeva İliç rayon MŞ müdiri, C.Abdullayeva İliç rayon Lenin adına sovxozun direktoru, S.Kərimova «Şərq qapısı» qəzetinin şöbə müdiri, sonra isə redaktoru, S.Fərəcova İliç rayon komsomol komitəsinin birinci katibi işləyirdi. Həmin dövrdə Naxçıvan qadınlar şurasının sədri Zeynəb Məmmədova, katibi isə Sənubər Kərimova idi, Ordubad rayon Qadınlar Surasına Ş.Ələkbərova, Naxçıvan şəhər Qadınlar Şurasına A.İsmayılova, İliç rayon Qadınlar Şurasına Sosialist Əməyi Qəhrəmanı B.Talıbova rəhbərlik edirdi.

Qadınların ictimai-siyasi fəaliyyətə cəlb edilməsində, cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında, istehsal həyatında onların rolunun artırılmasında qadın şuraları mühüm rol oynayırdılar.

70-ci illərin sonu - 80-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də qadınların rolunun artması həm ictimai-siyasi həyatda, mədəniyyətdə, həm də sosial-iqtisadi sahələrdə özünü göstərirdi. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində qadınlar kişilərlə çiyin-çiyinə çalışırdılar. Respublikanın sənaye müəssisələrində qadınların ümumi sayı artmaqda idi. Alt trikotac, tikiş fabriklərində, Ordubad baramaaçan və konserv zavodlarında çalışanların 90-95%-i qadınlar idi. Qadınların rəhbər vəzifələrdə təmsil olunması üçün də müəyyən işlər görülürdü. Dövlət xadimləri, rəhbər işçilər, incəsənət ustaları, yaradıcı insanlar arasında onların sayı artmaqda idi. S.Əliyeva 1990-cı ilə qədər Muxtar Respublikanın Ali hakimiyyət orqanına rəhbərlik edirdi. Sitarə Bayramova – Ədliyyə Naziri, Lətifə Ələkbərova ictimai təminat naziri, sonra isə alt trikotac paltarları fabrikinin direktoru, Dilarə Ələkbərova Naxçıvan VPK katibi, E.Qasımova Naxçıvan şəhər PK katibi, Sənubər Kərimova «Şərq qapısı» qəzetinin redaktoru, Zeynəb Məmmədova Respublika Xalq Nəzarət Komitəsinin sədrinin müavini, V.Vəliyeva tikiş fabrikinin direktoru,

L.Zeynalova Səhiyyə Nazirinin müavini, Ş.Fərəcova Culfa rayon PK katibi işləyirdi. S.Mikayılova Naxçıvan şəhər PK katibi, Q.Qasımova Maliyyə nazirinin müavini, Z.Vəkilova İliç rayon PK katibi, S.Hüseynova Naxçıvan göz xəstəxanasının baş həkimi, Ə.Urmiyeva Babək rayon PK II katibi, K.Cəfərova Naxçıvan tibb məktəbinin direktoru, N.Vəliyeva Naxçıvan şəhər XMS müdiri vəzifələrində çalışırdı. 2 naxçıvanlı qadın SSRİ Ali Sovetinə, 7-si Azərbaycan SSR Ali Sovetinə, 51-i Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə, 1369 yerli sovetlərə deputat seçilmişdi [36, s.14-15].

Lakin qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsinə baxmayaraq, onların bu vəzifələrdə çəkisi kişilərdən dəfələrlə aşağı idi. Məsələn, partiya üzvləri arasında 31,9%, ilk partiya təşkilat sədrləri arasında 31,3%, nomenklaturaya götürənlər arasında isə qadınlar 12,3% təşkil edirdi [123, 1981, 27 aprel]. Naxçıvan VPK kadrlarla iş haqqında plenumda (1981, aprel) göstərilmişdi ki, son iki ildə şəhər və rayonlarda irəli çəkilməmiş 290 kadrda cəmi 26-sı qadın idi [95, s.13, iş 5, v.13]. Mütəxəssis qadınların əksəriyyət təşkil etdiyi səhiyyə, maarif, mədəniyyət sahələrində, eləcə də ticarət, ictimai-iaşə, məişət xidməti sahələrində rəhbər işçilər arasında qadınların azlıq təşkil etməsi xüsusi vurğulanmışdı [95, s.13, iş 5, v.13]. Rəhbər kadrlar arasında qadınlar cəmi 11% təşkil edirdi. Kolxoz sədrləri, sovxoz direktorları, sənaye müəssisələri rəhbərləri arasında qadın yox idi. Respublikanın 25 nazirlik, komitə və digər idarələrinə rəhbərlik edənlər arasında cəmi 1 nəfər qadın var idi [129, 1984, 15 yanvar]. Respublika şəhər, rayon, sovet, partiya, həmkarlar ittifaqları, təsərrüfat kadrları arasında isə qadınların xüsusi çəkisi 29,4% [95, s.13, iş 5, v.39] təşkil edirdi.

Ədəbi yaradıcılığı ilə respublikadan uzaqlarda da oxucuların rəğbətini qazanmış, əsərləri başqa dillərə tərcümə edilmiş Naxçıvanın şair və yazıçıları içərisində Kəmalə Ağayeva, Rahilə İbrahimli, Validə Hüseynova, Sənubər Kərimova, Güllü Məmmədova, Lətifə Əhmədova, Elmira Qasımova və b. var idi.

Naxçıvan Dram Teatrının adlı-sanlı artistləri Z.Həmzəyeva, Ə.Əlixanova, S.Hüsenova, R.Cəfərxanova, X.Qazıyeva ilə yanaşı gənc artistlər Z.Əliyeva, M.Əliyeva, S.Lətifova, Q.Məmmədova, P.Məmmədova və başqaları respublikanın mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdilər. Musiqi və incəsənət sahəsində çalışan Z.Cavadova, M.Ələkbərova,

C.Şuşinskaya, B.İsayeva, H.Seyidova, Y.Əsədova, S.Məmmədova, Z.Rzayeva, M.Orucova, T.Nəbiyeva, S.Əliyeva və başqalarının yaradıcılığı Naxçıvan mədəniyyətinin gözəl səhifələridir.

1970-ci ildə respublikada 252 kitabxana, 166 klub, 2 muzey, 2 teatr, 131 kinoqurğusu mövcud idi. 1980-ci ildə bu rəqəmlər 244, 229, 4, 1, 189 idi. 1990-cı ildə isə artıq 288 kitabxana, 267 klub, 12 muzey, 185 kino qurğusu fəaliyyət göstərirdi. Kitabxanaların və klubların 90%-ə qədər kənd yerlərinin payına düşürdü [112, s.28]. Bu faktlar əhalinin, o cümlədən qadınların maddi və mədəni-məişət şəraitinin müəyyən qədər yaxşılaşmasının göstəricisi idi.

Qabaqcıl müəllimlərdən T.Tağıyeva, M.Abbasova, L.Kələntərli, S.Məmmədova, S.Talıbova, V.Novruzova, N.Vəliyeva, Ş.Ələkbərova, F.Ağalarova, X.Muradova, M.Həşimova, F.Ələkbərova, M.Mollayeva, Z.Sultanova, V.Məmmədova və b. gənc nəslin təlim-tərbiyəsində yaxından iştirak etməklə yanaşı, Muxtar respublikanın ictimai həyatında da fəallıq göstərirdilər. Onlardan biri – 6 №-li şəhər orta məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimi Tamilla Tağıyeva Naxçıvan şəhər qadınlar şurasının sədri, Sovet Qadınlar Komitəsinin üzvü, 1987-ci ildə Ümumdünya Qadınlar Konqresinin iştirakçısı, eyni zamanda Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin müavini idi [59, s.77].

1967-ci ildə Naxçıvanda Azərbaycan Dövlət Pedaqoci İnstitutunun filialının açılması ilə respublikada ali təhsilin əsası qoyuldu. 1972-ci ildə müstəqil instituta çevrilən Naxçıvan Dövlət Pedaqoci İnstitutu respublikanın müəllim kadrları ilə, o cümlədən qadın müəllimlərlə təmin edilməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu gün Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bir çox tanınmış qadınlar məhz bu ali məktəbin yetirmələridir. Naxçıvan Dövlət Universitetində, Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsində, digər təhsil və elm müəssisələrində işləmiş və hazırda da işləyən onlarla qadın vaxtilə bu ali məktəbdə təhsil alıblar (elmlər namizədləri Səkinə Səmədova, Ləzifə Qasımova, Həqiqət Abdullayeva, Səadət Həsənova, Səkinə Hüseynova, Tahirə Məmmədova və başqaları).

1970-ci ildə Naxçıvanda 210, 1980-ci ildə 209, 1990-cı ildə isə 217 ümumi təhsil məktəbində müvafiq olaraq 53,1; 65,4; 63,6 min şagird oxuyurdu. Bu məktəblərdə dərs deyən müəllimlərin sayı isə 1970-ci ildə 3210, 1990-cı ildə 7200 nəfər olmuşdur [112, s.26]. Bu dövrdə artıq bütün məktəbyaşlı qız uşaqları təhsilə cəlb edilsə də,

yuxarı siniflərdən onların təhsildən yayınması halları hələ də mövcud idi. Bu dövrdə artıq respublikada, xüsusən onun paytaxtında müəllimlər hazırlanmasında baş verən uyğunsuzluqlar nəticəsində 600-dən çox müəllim işlə təmin olunmamışdı və növbədə gözləyirdi [96, s.1, iş 2421, v.54].

Qadınların yaşayış səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri də səhiyyənin inkişafıdır. 1970-ci ildə Naxçıvanda 262 həkim, 1435 orta tibb işçisi var idisə, 1980-ci ildə bu rəqəmlər 591 və 1900, 1990-cı ildə isə müvafiq olaraq 844 və 2686 –ya çatmışdı. Əhalinin hər 10000 nəfərinə 1970-ci ildə 12,6%, 1980-ci ildə 24,1%, 1990-cı ildə isə 28,2% həkim, müvafiq olaraq 69,2%, 74,6%, 89,8% orta tibb işçisi düşürdü. Muxtar Respublikada 1970-ci ildə 53 xəstəxana müəssisəsi, 15 qadın məsləhətxanası, uşaq poliklinikası və ambulatoriyası, 1980-ci ildə müvafiq olaraq 48,34, 1990-cı ildə isə 50 və 72-yə çatmışdı [112, s.72]. Səhiyyə sahəsində işləyənlərin əksəriyyəti qadınlardan ibarət idi. Onlar arasında respublikanın tanınmış həkimləri Ş.Məmmədəliyeva, N.Əliyeva, T.Dadaşova, S.Hüseynova (göz xəstəxanasının baş həkimi), R.Bayramova, S.Əliyeva, V.Qazıbəyova, M.Sadıqova əhalinin sağlamlığı keşiyinə layiqincə durmuşdular.

Lakin bununla belə, qadınların sağlamlığının mühafizəsi sahəsində bir sıra ciddi problemlər mövcud idi ki, bunlar arasında birinci növbədə respublikada, xüsusən kənd yerlərində genekoloq, mama, pediatr ixtisasından olan həkimlərə olan böyük tələbat, doğum evlərinin, körpələr evlərinin çatışmaması, dərmanların tapılmaması və bu amillərin nəticəsi olaraq respublikada uşaq ölümü səviyyəsinin yüksək olması idi.

1984-cü ilə qədər Naxçıvanda 1429 qadın «Qəhrəman ana» ordeninə, 1954 qadın «Analıq şərəfi» ordeninə, 31091 qadın isə «Analıq medalına» layiq görülmüşdü [37, s.14-15].

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, Naxçıvanda əhalinin ən sürətli orta illik artımı 60-70-ci illərə təsadüf etmişdir. Bu dövrdə respublikada əhalinin sayı 43% (Azərbaycan SSR-də 38,4%, SSRİ-də 15,8%) artmışdı. Həmin dövrdə bütünlüklə keçmiş SSRİ-də əhalinin orta illik artım sürəti 1,4%, Azərbaycanda 3,5% olduğu halda, Naxçıvan MSSR-də 3,9% təşkil edirdi [112, s.19]. 1985-ci ildə Azərbaycanda ən yüksək doğum Naxçıvanda (31,3 nəfər), ən aşağısı isə Abşeronda (21,5) qeydə alınmışdı [90, s.63]. Respubli-

kada əhalinin sür'ətlə artımını tə'min edən amillər arasında ailədə çoxuşaqlıq ən'ənəsinin qorunub saxlanması da mühüm rol oynayırdı. Lakin bununla belə, dünyanın bütün regionlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da 60-cı illərdən başlayaraq doğumun səviyyəsi sür'ətlə azalaraq 1960-cı ildəki 50,6 nəfərdən 1998-ci ildə 19,5 nəfərə düşmüş və 38,5% azalmışdı [112, s.20]. Buna tə'sir göstərən amillər arasında bölgədə baş verən urbanizasiya prosesi, əhalinin tərkibində fertil yaşlı qadınların xüsusi çəkisinin azalması, onların maddi və mədəni həyat səviyyəsinin dəyişilməsi, ailədə uşaqların şüurlu surətdə nizamlanması, nigah və boşanmaların sayındakı dəyişikliklər xüsusi qeyd edilməlidir. Statistik təhlil göstərir ki, Respublikada işləyən ixtisaslı qadınların ailələrində uşaqların sayı daha az idi. Azərbaycanın orta göstəriciləri ilə müqayisədə Naxçıvanda boşanmaların sayı da çox aşağı idi ki, bu da bölgədə tarixən ailəyə münasibətdə formalaşmış sabit baxışların nəticəsidir.

Araşdırılan dövrdə Naxçıvan qadınlarının ictimai vəziyyətində baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də qeyri-istehsal və zehni əməyin üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə, xüsusən maarif, mədəniyyət və səhiyyə sahələrində qadınların xüsusi çəkisinin artmasıdır. Bu gün Muxtar Respublika əhalisinin 51%-dən çoxunu, mədəniyyət sahəsində çalışanların 75%, səhiyyədə çalışanların isə 81%-ni qadınlar təşkil edir [129, 1997, 12 mart].

Dövrün qadın hərəkətinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də əməkdə fərqlənən qadınlara müxtəlif fəxri adların, dövlət mükafatlarının, orden və medalların verilməsi, onların ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunması idi ki, bu da recimin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Adətən müxtəlif səviyyəli sovetlərə (SSRİ, Azərbaycan, Naxçıvan Ali Sovetlərinə, yerli sovetlərə), partiya orqanlarına seçkilərdə qadınlara kvotalar ayrılır, bu zaman adətən «fəhlə və kolxozçuların nümayəndələrinə» üstünlük verilirdi. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvanda Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı almış şəxslərin yarıdan çoxunu qadınlar təşkil edirdi /Xasa Vəliyeva, Tamam Əliyeva, Növrəstə Quliyeva (ilk qadın Sosialist Əməyi Qəhrəmanları – S.A.), Fatma İmamquliyeva, Bahar Talıbova, Münəvvər Əskərova, Rəvayət Qurbanova, Raziyyə Rüstəмова və b./.

1985-ci ildə SSRİ-də «yenidənqurma» siyasətinin başlanması ilə, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda və Naxçıvanda da

qadın hərəkətində müəyyən canlanma hiss olunmağa başladı. Respublikanın kəndlərin də ən aktual məsələlərə dair qadın konfransları, seminarlar, müşavirələr keçirilirdi. Qadın təşkilatları haqqında Azərbaycan hökumətinin qərarında (may 1985-ci il) və 1986-cı il may ayının 16-da keçirilmiş Azərbaycan qadın şuraları konfransında qadın şuralarının qarşısında duran vəzifələr konkretləşdirildi. Konfrans ərəfəsində respublikada şəhər, rayon qadın şuralarının konfransları keçirilmiş, şuralara yeni fəal qadın qüvvələri gəlmiş, onların tərkibi yaxşılaşmışdı. Naxçıvanda 279 qadın şurasında 1635 qadın birləşmişdi ki, onların 2/3 hissəsi ali və orta ixtisas təhsilli, 30% sənaye və kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri idilər [28, 1986, №7]. Naxçıvan Qadınlar Şurasının sədri Muxtar Respublikanın ictimai təminat naziri Sənubər Kərimova idi (1986-cı ildə bu vəzifəyə təyin edilmişdi – S.A.). Qadınların cəmiyyət həyatındakı roluna geniş yer vermək, onların sosial və siyasi fəallığını artırmaq, qadın hüquqlarını daha geniş müdafiə etmək qadın şuralarının əsas vəzifəsi idi. Bununla belə sosial-siyasi fəallığın daha çox tələb olunduğu sahələrdə, xüsusən hüquq sahəsində respublikada vəziyyət qənaətbəxş deyildi. Hakim və xalq icraçıları, vəkllər və digər hüquq peşələri qadınların az olması onların hüquqlarının səmərəli qorunmasına mənfi təsir göstərirdi. Ümumiyyətlə hüquqşünaslar arasında qadınların xüsusi çəkisi digər keçmiş SSRİ respublikalarına nisbətə çox aşağı idi [63, s.1-2]. Təəssüf ki, o dövrdə yaranmış bu vəziyyət indi də davam etməkdədir. Statistik məlumatlar sübut edir ki, Azərbaycanda nəinki hüquq mühafizəsi orqanlarında, həm də hüquq ixtisası verən fakültələrdə qızlar azlıq təşkil edirlər.

İctimai həyatın bir çox sahələrində - elmi idarə və müəssisələrdə işləyənlər, aspiranturada oxuyanlar arasında Naxçıvanda qadınlarla kişilər arasında yaranmış disbalans xüsusi ilə acınacaqlı idi. Bu sözləri idman və bədən tərbiyəsi sahəsinə də aid etmək olardı. Qadınların idmanla onsuz da az məşğul olduğu bölgədə 80-ci illərin ortalarından başlayaraq idman yarışlarının keçirilməsi kəskin sürətdə azalmışdı.

Bu dövrdə keçmiş SSRİ-də baş verən siyasi, iqtisadi proseslər istehsalın aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı. Bu isə ən çox qadınlara təsir edirdi. Çünki kütləvi işsizlik şəraitində birinci növbədə qadınları, uşaqlı anaları ixtisara salırdılar. 80-ci illərin sonları isə

qadınların ictimai istehsaldan kənarda qalmaları ilə əlamətdar oldu. Bu isə gələcəkdə qadınlar arasında bir sıra sosial xarakterli problemlərin yaranmasına gətirib çıxardı.

80-ci illərin sonunda Azərbaycanda başlanan milli azadlıq hərəkatında qəhrəman qadınlarımız xüsusi rol oynadılar. Bu dövrdə Naxçıvanda milli azadlıq hərəkatının inkişafına bilavasitə imperiya tərəfindən törədilmiş Qarabağ münaqişəsi, Ermənistandan kütləvi şəkildə azərbaycanlıların çıxarılması, Azərbaycanın, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın ərazi bütövlüyünə silahlı qəsdlər təkan verdi. Mitinqlər, yürüşlər, tətillər formasında gedən bu hərəkatın ən fəal, siyasi qüvvələrindən biri də Naxçıvan qadınları idi. Bu hərəkat həm də demokratiya uğrunda, azadlıq uğrunda xalq hərəkatı olduğundan, onun tərkibində əhalinin ən müxtəlif təbəqələri iştirak edirdi. İlk mitinq və tətilərdə, Azərbaycan azadlıq hərəkatının parlaq səlnaməsi olan sərhəd hərəkatında Naxçıvanlı qadınlar həm özləri bilavasitə fəal iştirak edirdilər, həm də öz mənəvi və maddi yardımları ilə hərəkatın öncüllərini ruhlandırırdılar.

Qadınlarımızın bir qismi torpaqlarımızın müdafiəçiləri sırasında olmuş, döyüşmüş, igidlərimizin yarasına məlhəm qoymuşlar. Onlar Sədərəkdə, Şadada, Buzqovda, Kərməçataqda, Ordubadda və digər sərhəd torpaqlarımızın sərhədlərimizin keşiyində dayanan əsgərlərə yüzlərlə cüt yun corab, isti paltar, ləziz yeməklər, ən zəruri tələbat malları çatdırmışlar.

1989-1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda milli azadlıq hərəkatı özünün ən yüksək mərhələsinə qalxdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, ermənilərin Naxçıvana bütün sərhəd boyu hücumu keçməsi, İttifaq rəhbərliyinin isə ermənilərlə əlbirliyi Naxçıvan camaatını ən radikal tədbirlərə əl atmağa məcbur etdi. 1990-cı ilin 19 yanvarında Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin növbədənəkənar sessiyası Naxçıvanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi [129, 1990, 20 yanvar]. Əlamətdar idi ki, bu qərara imza atan Naxçıvanın görkəmli ictimai və dövlət xadimi, böyük nüfuz və hörmətə malik Səkinə xanım Əliyeva oldu. Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev sonralar bu cəsarətli addım haqqında demişdir ki, bu naxçıvanlıların nə qədər cəsarətli, nə qədər azadlıqsevər və müstəqilliyə nə qədər bağlı olduqlarını dünyaya nümayiş etdirdi. İl yarımından sonra – 1991-ci ilin

oktyabrında Azərbaycanın müstəqillik qazanmasında Naxçıvan əhalisinin, onun qəhrəman qadınlarının da xüsusi rolu oldu. Mübarizə ilə dolu bu illərdə, Azərbaycan xalqının azadlıq qazanmasında naxçıvanlıların rolunu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev sonralar göstərirdi ki, «müstəqillik yolunda mübarizə aparan adamlar Naxçıvan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirdi. Məhz bunların nəticəsində Naxçıvan bir çox ciddi addımlar atdı və nəhayət Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsində Naxçıvan Muxtar Respublikası öz xidmətlərini göstərdi [116, s.45].

Göründüyü kimi, XX əsrin 50-80-ci illərində naxçıvanlı qadınlar ictimai istehsalda olduğu kimi, Muxtar respublikanın sosial-mədəni və ictimai-siyasi həyatında da fəal iştirak etmişlər.

IV FƏSİL

MÜASİR DÖVRDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA QADIN HƏRƏKATININ ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

1. Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti

XX əsrin sonlarında sovet imperiyasına daxil olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsi nəticəsində SSRİ müstəqil dövlətlərə parçalandı. Uzun onilliklər ərzində öz dövlətçiliyindən məhrum olmuş Azərbaycan xalqı siyasi müstəqillik əldə edərək yeni milli dövlət quruculuğuna başladı.

Bu dövrdən etibarən Azərbaycanda qadın hərəkatının yeni, mühüm mərhələsi başladı. Bu zaman qadın hərəkatı cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələri özündə güzgü kimi əks etdirirdi. Müstəqillikdən sonra qadın hərəkatını mahiyyət etibarilə iki mərhələyə bölmək olar: 1991-1993-cü illər və 1993-cü ildən sonrakı dövr.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti Naxçıvanın mövcudluğu üçün, bütün Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixin parlaq səhifələrindəndir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Muxtar Respublikada dövlət quruculuğu, hakimiyyət və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm işlər görüldü, mövcud siyasi böhran aradan qaldırıldı, iqtisadi islahatlar həyata keçirildi. Ən başlıcası, bölgəni Ermənistanın təcavüzündən qorumaq mümkün oldu. Bu istiqamətdə mühüm addım Türkiyə və İranla siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulması idi. Bu dövrdə bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsi Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin qorunub inkişaf etdirilməsinə güclü təkan verdi.

Belə ağır şəraitdə fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Muxtar Respublikanın mədəniyyətinə, təhsilinə əsl atalıq qayğısı göstərir, sosial problemlərin həlli üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Naxçıvan əhalisinin tam əksəriyyəti Heydər Əliyevin siyasətini

dəstəkləyir və ona yaxından kömək göstərirdi. Bunun ən bariz nümunəsi 1992-ci ilin oktyabrın 24-də Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələrinin Muxtar Respublikada qiyam qaldıraraq çevriliş etməsinə qarşı xalqın kütləvi e'tirazi və müqaviməti oldu. Əlamətdar hal idi ki, çevriliş etmək cəhdinə qarşı fəal mübarizəyə qalxanların ön sırasında məhz qadınlar gedirdi.

Təəssüf ki, 1991-ci ildən 1993-cü ilin iyun ayınadək Azərbaycana rəhbərlik edənlərin səriştəsiz siyasəti nəticəsində ölkə bir dövlət kimi məhv olmaq, parçalanmaq dərəcəsinə gəlib çatmışdı.

Belə bir vəziyyətdə xalqın tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev Azərbaycanı real məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi. Vətəndaş müharibəsi, ölkəni parçalamaq cəhdlərinə son qoyuldu. Ordu quruculuğuna başlandı. Uğurlu xarici siyasət nəticəsində ölkəyə investisiya axını başladı, informasiya blokadası yarıldı. Ölkədə sivil, demokratik cəmiyyət, bazar iqtisadiyyatı yaradılmağa başlandı.

Həyatın bütün sahələrində aydın hiss olunan canlanma ictimai-siyasi həyatın bir çox sahələrində olduğu kimi, Azərbaycanın qadın hərəkatında da müşahidə olunmağa başladı.

Heydər Əliyevin qadın hərəkatına münasibətini ifadə edən faktlardan biri 1995-ci ilin iyun ayında verdiyi fərmanla Azərbaycan dövlətinin BMT-nin "Qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" konvensiyasına qoşulmasıdır. Prezidentin bilavasitə dəstəyi ilə 1995-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Azərbaycan qadınlarının böyük bir qrupu Pekində keçirilmiş Qadınların IV Beynəlxalq Konfransında fəal iştirak etmişdir. Qadınlarımızın bu məclisdə yüksək təmsil olunması üçün Milli Hazırlıq Komitəsi yaradılmışdır.

Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi dövr Azərbaycanın bütün regionlarının tarazlaşdırılmış və bərabər inkişafı ilə xarakterizə olunur.

1995-ci ildən başlayaraq bütün ölkədə olduğu kimi Naxçıvan MR-da sosial-iqtisadi böhran dayandırılmış, iqtisadiyyatda sabitləşdirmə və maddi istehsalın bərpası prosesi başlanmışdır.

Sosial obyektlərin tikilib istifadəyə verilməsi, torpaq islahatının başa çatdırılması, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, xarici ticarətin və iqtisadi əlaqələrin yaxşılaşdırılması Muxtar Respublikanın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Muxtar Respublika Ali Məclisinə iki dəfə seçkilər keçirilmiş, yerli özünüidarə orqanları – bələdiyyələr formalaşmış, 1998-ci ildə Muxtar Respublikanın konstitusiyası qəbul edilmişdir. Nəticədə Naxçıvanın Muxtar Respublika statusu gücləndirilmiş, muxtariyyətin hüquqi və siyasi bazası möhkəmləndirilmişdir. 1999-cu ildə MR-ın 75 illiyinin bayram edilməsi Naxçıvanın həyatında mühüm hadisə olmuşdur.

Bu dövrdə əhalinin, o cümlədən qadınların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində bir sıra işlər görülmüş, sosial infrastruktur xeyli inkişaf etmişdir. Mədəni-maarif müəssisələrinin tikilib istifadəyə verilməsi, köhnələrin isə bərpa edilməsi, o cümlədən Hüseyn Cavid məqbərəsinin tikilməsi və digər mühüm işlər buna sübutdur.

Qadınların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində atılan ən mühüm addım bir sıra sənaye müəssisələrinin – alt trikotac, tikiş və mebel fabriklərinin, e'mal müəssisələrinin, mineral sular və b. fəaliyyətinin bərpa edilməsidir ki, bunların nəticəsində yüzlərlə qadın iş yerləri ilə təmin edilmişdir.

Son illərdə əhalinin sosial mühafizəsi sahəsində görülmüş işlərin nəticəsi olaraq əhalinin inkişaf göstəriciləri (təbii artım, ana və uşaq ölümünün azalması və s.) xeyli yaxşılaşmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı, müstəqil Azərbaycan və onun əzəli torpağı olan Naxçıvan da həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi sahələrdə olduqca ciddi problemlərlə üzləşmişdi. Ölkəmizdə demokratiqləşdirmə, iqtisadi, sosial islahatlar Ermənistanın təcavüzkarlığı nəticəsində yaranmış müharibə şəraitində gedirdi. Bu təcavüz nəticəsində torpaqlarımızın 20% işğal edilmiş, milyona yaxın soydaşımız qaçqın düşmüş, sosial infrastruktur dağıdılmış, işğal olunmuş ərazilərdə iqtisadi potensial, mədəni sərvətlər məhv edilmiş, qadın və uşaqların hüquqları kütləvi surətdə pozulmuşdur. Naxçıvan isə blokadaya alınaraq, hər an hərbi təcavüz təhlükəsi ilə yaşayır və normal inkişaf üçün zəruri olan bütün həyat vasitələrindən demək olar ki, məhrum olmuşdu.

Bütün bunlar isə öz növbəsində qadınlarımızın sosial vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Əlbəttə, Azərbaycan hökuməti və Muxtar Respublika rəhbərliyi öz imkanları çərçivəsində respublikada və bölgədə qadınların vəziyyətinin tənzimlənməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi.

Lakin bir tərəfdən keçid dövrünün xüsusiyyətləri, digər tərəfdən isə Ermənistanın təcavüzü qadın hüquqlarının reallaşdırılması ilə bağlı bir sıra məsələlərin həllini çətinləşdirirdi. Muxtar Respublikada qadınların hüquqi və həqiqi vəziyyətləri arasında kəskin fərqlərin mövcudluğu qadın məsələsini xarakterizə edən əsas cəhətlərdəndir.

1999-cu ilin 27 yanvarında keçirilmiş müstəqil Azərbaycanın ilk əhali siyahıyaalınmasının məlumatlarına əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin sayı 354.1 min nəfər təşkil etmişdir (hazırda 361.5 mindir). Əhalinin 179.6 min nəfəri, yəni 50,7%-i qadınlardan ibarətdir [112, s.118]. Qadınlar içərisində 26522 nəfər təqaüdçü, 6154 əlil, 35756 işləyən qadınlar vardır [5, s.41].

Hazırda keçid dövrünün və sosial-iqtisadi böhranın çətinlikləri birinci növbədə cəmiyyətin ən zəif qruplarına- uşaqlara, qadınlara və qocalara təsir göstərir.

Bu gün keçid dövrünün yaratdığı ən mürəkkəb sosial problemi – işsizlik və yoxsulluq problemini qadınlar bilavasitə öz üzərində hiss etməkdədir. Sovet dövründə qadınlar Muxtar Respublikanın ən çətin sahələri də daxil olmaqla əmək fəaliyyətinin bütün sferalarında iştirak edirdilər. Lakin əvvəlki siyasi-iqtisadi quruluşun dəyişməsi, iqtisadi əlaqələrin pozulması, Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri nəticəsində Muxtar Respublikanın əsil blokadaya alınması – bütün bunlar qadınların iqtisadi vəziyyətinə həlledici təsir göstərmişdir. İqtisadi keçid müddətində əmək bazarında qadınların vəziyyəti kəskin sürətdə dəyişmişdir. Rəsmi statistikaya görə, bütün işləyənlər arasında onların xüsusi çəkisi 1998-ci il göstəricilərinə görə 47,7%-ə yaxındır. Əgər 1980-1990-cı illərdə işləyən qadınların sayı 41,3% artaraq 26,4 mindən 37,3 minə qalxmışdırsa, üç il ərzində (1990-1993-cü illərdə) onların sayı 6 min (16,1%) azalaraq 37,3 mindən 31,3 minə düşmüşdür. 1993-cü ildən sonra qadınların sayı 30,6-33,5 min nəfər arasında tərəddüd edir və 9,4% azalmışdır [112, s.61]. Nəzərə alaq ki, bu rəqəm əsasən qeyri-istehsal sahələrində işləyən qadınlar hesabına əmələ gəlmişdir, deməli onların sayı sovet dövründən sonra sabit qalmalı idi.

İqtisadiyyatın digər sahələri, xüsusən qadınların ənənəvi olaraq çalışdıqları yüngül, yeyinti sənayeləri böhran vəziyyətindədir.

Orada işləyən qadınlar isə faktiki olaraq işsizdilər. Məsələn, vaxtilə əsasən qadınların cəmləşdiyi Ordubad baramaaçan fabriki, konserv zavodu öz fəaliyyətlərini dayandırdığından rayonda olan qadınların əksər hissəsi işsizdir.

Rəsmi göstəricilərə görə, Muxtar Respublikada işsiz qadınların sayı 6329 nəfər təşkil edir(5, s.41). İşsiz kimi rəsmi qeydiyyatda olanlar arasında (1998-ci ildə 5533 nəfər idi) [20, s.81] qadınlar 2985 nəfər təşkil edirdi [5, s.41]. Qeyd edək ki, 2001-ci ilin məlumatlarına görə, Muxtar Respublikada 5812 nəfər işsiz qeydə alınmışdır.

Keçid dövründə işsizlik qadınlar üçün ciddi problem olsa da, onun nəticələri kişilər üçün daha faciəvi xarakter daşıyır. Çünki ənənəvi olaraq çörək qazanan, ailənin pənahı olan kişilər inersiya ilə özlərini ictimai istehsalın əsas subyektləri kimi dərk etməkdə davam edirlər. İqtisadi problemlərin ağırlığı isə sosial və psixoloji vəziyyəti daha da dərinləşdirir. Vəziyyətə uyğunlaşa bilməyən kişilərdə «artıqlıq», «gərəksizlik» duyğusu formalaşır və onlarda stresə düşmək imkanı kəskin sürətdə artır. Kişilərin və cavanların çörək pulu qazanmaq üçün Türkiyəyə, Rusiyaya və başqa yerlərə getmələri isə öz növbəsində Respublikada digər demoqrafik və sosial-mənəvi problemlər yaradır ki, bu da özünü kənd yerlərində xüsusi biruzə verir. Söhbət işsizlik ucbatından kişilərin kəndləri tərk etməsindən və orada yaşayan qızların ailə qurmaqda üzləşdiyi problemlərdən gedir.

1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadi böhranın qabağının alınması, təsərrüfatın bütün sahələrində, təhsildə, elmdə, mədəniyyətdə, səhiyyədə radikal islahatların və inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsi yaxın gələcəkdə bir çox məsələlərin həll olunmasına ümid yaradır.

Məlumdur ki, əhəlinin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının, yoxsulluğa qarşı mübarizənin əsas şərtlərindən biri özəl mülkiyyət fəaliyyətinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Ancaq bu, özəlləşdirmənin sosial ədalət prinsiplərinə ciddi əməl edilməsi əsasında aparılması şərtlə mümkündür. Mülkiyyət məsələsində qadın və kişilərin hüquqlarının bərabər olmasına baxmayaraq, rəsmi statistika sistemində gender amili nəzərə alınmır. Xüsusi tədqiqatın nəticələri təsdiq edir ki, özəlləşdirmə nəticəsin-

də mülkiyyət sahiblərinin 90%-ni kişilər təşkil edir. (Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş özəl kiçik müəssisələrində işləyənlərin cəmi 7%-i qadınlardır – S.A.).

Müşahidələr göstərir ki, qadınların mütləq əksəriyyəti şəxsi iş (biznes) yaratmaq istəmir. Bunun səbəbləri içərisində qadınlar arasında «bizneslə məşğul olmaq yalnız kişi işidir» kimi stereotiplər, münasib fəaliyyət sferasının tapılmaması, özünə inamsızlıq, kifayət qədər biliklərin və təsəvvürlərin olmaması, başlanğıc kapitalın yoxluğu, ictimaiyyət və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Ölkədə aparılan özəlləşdirmə cinsi əlamətlərə görə heç bir qanunverici məhdudiyyətlər qoymasa da, özəlləşdirmə nəticəsində iş yerlərini itirənlər birinci qadınlardır. Bütün ölkədə olduğu kimi, Naxçıvanda da özəlləşdirmənin birinci mərhələsində məişət xidməti və ticarət, yeyinti müəssisələri özəlləşdirildiyindən, burada məşğul olan qadınların çoxu bəzi hallarda öz iş yerlərini itirməli olmuşlar.

Ümumiyyətlə, qadın və kişilərin mülkiyyət hüququnun bərabər olmasına baxmayaraq, özəlləşdirmə nəticəsində onların həm də bərabər iştirakına nail olunmayıb, bu isə özəlləşdirmə prosesində gender uyğunsuzluğunun kəskin şəkildə güclənməsinə səbəb olub. Nəticədə Muxtar Respublikada yoxsulların arasında qadınlar, uşaqlar və qocalar üstünlük təşkil etmişdir.

Muxtar Respublikada qadınların sosial-iqtisadi vəziyyətini təhlil edərkən kənd yerlərində yaşayan qadınların vəziyyətini nəzərə almamaq olmaz. Məlumdur ki, hələ sovet dövründə Muxtar Respublikada ictimai istehsala cəlb olunmamış qadın əmək ehtiyatlarının əksər hissəsi kənddə yaşayırdı (Bu barədə bax; dissertasiyanın III fəslinin I paragrafı). Baş vermiş global siyasi-iqtisadi dəyişikliklər onların vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Onsuz da rentabelli olmayan kənd təsərrüfatında özəlləşdirmə zamanı gender amilinin nəzərə alınmaması nəticəsində qadınların məşğulluq problemi daha da kəskinləşmişdir.

Naxçıvanın on ilə yaxın davam edən blokadası, iqtisadi əlaqələrin qırılması, e'mal müəssisələrinin iflic vəziyyətdə olması səbəbindən kənd təsərrüfatında məşğul olan, öz ailəvi fermer təsərrüfatına malik qadınların da maddi vəziyyəti digər kənd qadınlardan heç də yaxşı deyildi. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Muxtar Respublikada münbit torpaqların həcmi çox da böyük

deyil (cəmi – 166,7 min ha), özəlləşdirmə nəticəsində isə onlar daha kiçik sahələrə parçalanıb ki, bu torpaqlar onların sahiblərinin maddi ehtiyaclarını tam ödəmir.

Kənddə yaşayan qadınların xüsusi qrupu – heç bir zaman nigahda olmayan tək-tənha qadınlar əhalinin ən yoxsul təbəqələrinə daxil edilməlidir.

Muxtar Respublikanın iqtisadiyyat sahələri üzrə qadınların ən fəal cəlb olunduqları sahələr əvvəlki kimi qeyri-istehsal sahələri-dir.

Azərbaycan qadınlarının təhsil və professional sahələrindəki inkişafı Sovet hakimiyyətindən əvvəl başlansa da, məhz sovet dövründə kişilər və qadınlar üçün ibtidai, orta təhsil, qadınların kişilərlə birgə təhsil alması qanuniiləşdirilmişdir. Təhsil sahəsində hüquq bərabərliyi bu gün də öz qüvvəsində qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusiyaları və digər qanunlar bütün vətəndaşlara pulsuz orta təhsil almaq təminatı verir.

Ümumiyyətlə, Muxtar Respublika təhsilin inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanın ən qabaqcıl bölgələrindən biridir. 1998-ci ilin məlumatlarına görə burada 252 ümumtəhsil məktəbləri, o cümlədən 13 ibtidai, 25 əsas, 197 orta təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu təhsil ocaqlarında oxuyan şagirdlərin sayı 71,8 min nəfəri ötüb keçir [112, s.63]. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin təqribən yarısını - 33258 nəfərini qızlar təşkil edirdi.

Yaşayışın çətinləşməsi və haqqı ödənilməyən ev işlərinin artması ilk növbədə qızların təhsilinə mənfi təsir göstərir. Çünki bir tərəfdən onları paltar və dərs ləvazimatları ilə təmin etmək valideynlər üçün problemə çevrilir, digər tərəfdən qızlar çox vaxt məktəbə getmək əvəzinə ev işlərində və ya tarlada analarına kömək etməli olurlar. Eyni zamanda təhsili davam etdirmək perspektivlərinin olmaması bir çox qızların və onların valideynlərinin təhsil almaq həvəsini azaldır. Bu tendensiya xüsusilə kənd yerlərində daha aydın müşahidə olunmaqdadır.

1997-ci ilin oktyabr ayında Naxçıvan şəhərində keçirilmiş «Azərbaycan qadını XXI əsrin astanasında» beynəlxalq konfransda Muxtar Respublikanın bəzi dağ rayonlarında bəzi qızların məktəbdən uzaqlaşdırılması hallarının mövcudluğu qeyd edilmiş

və arzu olunmuşdur ki, əgər 1920-30-cü illərdə hamı elliklə savadsızlığa qarşı mübarizəyə qalxmışdırsa, bu gün biz azyaşlı qızların vaxtından əvvəl məktəblərdən uzaqlaşmasının qarşısını almalıyıq [129, 1997, 15 oktyabr].

Qızların təhsil almaq imkanlarının azalması həm də qadınlar arasında savadlılıq əmsalının aşağı düşməsinə dəlalət edir. Əgər 1989-cu ildə Azərbaycan üzrə bu əmsal 99,9% təşkil edirdisə, 1996-cı ildə 0, 96,86-ə düşmüşdür [Bax: 23, s.87].

Lakin respublikamızda təhsil sahəsində son dövrlərdə baş vermiş müsbət dəyişikliklər əhalinin savadlılıq dərəcəsinə təsir göstərmiş, 2001-ci ildə bu göstərici ümumilikdə 98,8%, kişilərdə 99,5%, qadınlarda isə 98,2% təşkil etmişdir [23, s.131].

İqtisadiyyat üzrə gender bölgüsünün ümumi mənzərəsi göstərir ki, Muxtar Respublikada qadınların ən yüksək iştirak etdikləri sahələr səhiyyə [ümumi işçilərin 81%-i], təhsil və mədəniyyətdir [75%]. [129, 1997, 12 mart]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan üzrə bu göstəricilər müvafiq olaraq 70,2% və 67,9% təşkil edir. Əqli qabiliyyət və bilik tələb edən sahələrdə qadınların üstün təmsil olunması bir tərəfdən onların bilik və mədəni səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərsə, digər tərəfdən bu, həmin sahələrdə mövcud olan böhranlı vəziyyətlə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, bu sahələrdə əmək haqqının az olması kişilərin həmin sahələrdən, xüsusən təhsildən uzaqlaşmasına gətirib çıxardır. Bu tendensiya bütün Azərbaycan üçün səciyyəvidir. Məsələn, 1980-ci ildə müəllimlərin 54,4%-ni, 1996-cı ildə isə 65%-ni qadınlar təşkil edib. Doğrudur, təhsil və səhiyyədə kişilərə nisbətən qadınların daha çox iştirakının səbəbi bu sahələrdə iş qrafikinə daha dinamik və iş gününün daha qısa olmasıdır. Şübhəsiz ki, buna cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılanan, uşaqları və gənc nəslin qayğısı və tərbiyəsi sahəsindəki məsuliyyəti qadına həvalə edən stereotiplər də kömək edir. Lakin qeyd etmək olar ki, bazar münasibətləri gender bölgüsünün elə bir vəziyyətinə gətirib çıxarmışdır ki, qadınlar əmək haqqının daha aşağı olduğu sahələrdə cəmləşirlər. Belə ki, 1998-ci ilin göstəricilərinə görə, muzzla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı ən çox tikintidə (301096.5 manat), rabitədə (220156.3 manat), kredit və sığortada (250219.6 manat), sənayedə (221036.5 manat), ən aşağı isə kənd təsərrüfatında (35601.4 manat), səhiyyədə (46353.2 manat), mədəniyyətdə (56146.0 manat) və təh-

sildə (105312.9 manat) idi [112, s.58]. Göründüyü kimi, əmək haqqı aşağı olan sahələrdə əsasən qadınlar işləyirdilər.

Bununla belə, heç bir fəaliyyət sahəsində qadınların əmək haqqı real ödənişlər baxımından kişilərin əmək haqqına bərabər deyil. Hətta qadınların çoxluqda olduqları sahələrdə (səhiyyə və təhsil) onların əmək haqları kişilərin əmək haqqının səhiyyədə 64,8%-ni, təhsildə isə 70,1%-ni təşkil edir [43, s.15].

Gəlir indeksinin ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi göstərir ki, qadınların məvacibi kişilərin əmək haqlarının 90%-i qədər olmuşdur [23, s.110].

Naxçıvan MR-də tarif stavkalarının bütün Azərbaycan üzrə eyni olduğunu nəzərə alsaq, bu göstərici həm də Muxtar Respublikaya aid edilə bilər.

Təhsil sahəsində çalışan 8189 nəfər müəllimdən [112, s.63] 5000-dən çoxunu [12, s.41] qadınlar təşkil etməsinə baxmayaraq, təhsilin inzibati idarə olunması sahəsində qadınlara nisbətən kişilər daha çox təmsil olunurlar.

Muxtar Respublikada 7 rayon və şəhər təhsil şöbəsi müdürünün hamısı kişidir. 253 orta məktəbdən cəmi 22-nə qadın başçılıq edir. 41 məktəbdə isə direktorun müavini qadındır. Naxçıvan şəhərində 14 məktəbdən 4-nün, Babək rayonunda 45 orta məktəbdən 4-nün, Ordubadda 40-dan 4-nün, Culfada 29-dan 1-nin, Şərurdə 70-dən 9-nun direktoru qadın idi. Şahbuzda 26-dan, Sədərəkdə isə 4-dən heç birinə qadınlar başçılıq etmirdi [5, s.41-44].

Rəhbərlik səviyyəsində qadınların sayının az olması, heç şübhəsiz ki, təhsilin idarə olunmasında onların azalmış fəallığının nəticəsi deyildir. Təhsildə kişilərin azlıq təşkil etməsi, bizcə, təhsilin keyfiyyətində, o cümlədən oğlan uşaqlarının tərbiyəsində mühüm amil olan kişi təsirinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Zənnimizcə, bu mənfi tendensiyanı aradan qaldırmaq, kişi müəllimləri məktəbə daha geniş, qadınları isə rəhbərliyə daha fəal cəlb etmək üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. Son illərdə Muxtar Respublikada yeni məktəb binalarının tikilməsi, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi qəti inam yaradır ki, təhsil sistemində müsbət mənada ciddi dəyişikliklər baş verir.

Hazırda Muxtar Respublikada 2 dövlət ali təhsil müəssisəsi (NDU və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu), 1 özəl ali məktəb fəaliyyət göstərir. 1998-ci ildə NDU-ndə təhsil alan 3200 tələbədən

53,16%-ni qızlar təşkil edirdi [69, s.61]. Universitetdə ixtisaslar üzrə gender bölgüsündə müəyyən özəlliklər vardır. Belə ki, pedaqoci, tibb, incəsənət ixtisaslarında qızlar, iqtisadiyyat, hüquq, texniki fakültələrdə isə oğlanlar çoxluq təşkil edirlər. Naxçıvan MR-ın 4 orta ixtisas təhsili müəssisələrində 1998-ci ildə 1092 şagird-tələbə təhsil alırdı. Lakin ali təhsillə müqayisədə orta ixtisas təhsili müəssisələrində oxuyanların sayı sovet dövrü ilə (1980) müqayisədə 670 nəfər və ya 38% azalmışdır. Qeyd edək ki, 1998-ci ildə Muxtar respublikada 2 özəl orta ixtisas təhsil müəssisəsi – Naxçıvan «İncəsənət» kolleci və «Tekiş» tibbi kolleci fəaliyyət göstərmişdir.

Ali təhsilli mütəxəssislər arasında qadınların yüksək faiz təşkil etməsinə baxmayaraq (təqribən 35-40%), Muxtar Respublikada elm və ali təhsil sahəsində çalışanlar arasında qadınların xüsusi çəkisi bir qədər azdır.

Naxçıvan Dövlət Universitetində 338 müəllim fəaliyyət göstərir ki, onların 2 nəfəri Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvünün 6 nəfəri elmlər doktoru, professor, 120 nəfəri elmlər namizədi, dosentlərdir. Universitetin tədris və elmi işlərində, kütləvi tədbirlərində qadınların fəal iştirakı nəzərə çarpır. Əsaslı kitabxanaya kadrlar şöbəsinə, aspirantura şöbəsinə, dəftərxanaya, arxivə, tələbə şöbəsinə, Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinə qadınlar rəhbərlik edir. Universitetdə mövcud olan kafedralardan üçünə qadınlar başçılıq edir. Filologiya, musiqi və xarici dillər ixtisasları üzrə dərs deyən müəllimlər arasında qadınlar üstünlük təşkil edir. Universitetin beynəlxalq əlaqələrinin qurulmasında qadınların rolu çox böyükdür. Universitetin əməkdaşlarından Mərziyyə Ağayeva, Şəhla Şirəliyeva Avropada, Xumar Əsgərova Amerika-da, Siddiqə Əhmədova Hindistanda olmuş, Qərb və Şərq ölkələrinə məxsus yeniliklərin Naxçıvanda yayılmasına xüsusi səy göstərmişlər.

Əlbəttə, Muxtar Respublikada elm və ali təhsil sahəsində qadınların mütənasib təmsil olunmamasının bir sıra obyektiv səbəbləri (ailə qayğıları və uşaqların tərbiyəsinin daha çox onların öhdəsinə düşməsi) vardır.

Ümumiyyətlə, 90-cı illərin əvvəllərində elmə ayrılan vəsaitlərin azlığı və elmi tədqiqatlara marağın aşağı düşməsi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, o cümlədən qadınlar arasında elm sahəsində işlə

məşğulluq imkanlarının qıtlığına gətirmişdir. Lakin son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsilə, eləcə də ali təhsilə və elmə göstərilən diqqət və qayğı, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin artırılması, büdcənin sosial yönlü olması bəhs edilən sahələrə öz müsbət təsirini göstərir. Bir il bundan əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması deyilənlərə ən bariz nümunədir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, indi də qadınlar Muxtar Respublikanın mədəni həyatında mühüm rol oynamaqda davam edirlər. Hazırda burada 298 kitabxana, 265 klub, 13 muzey, peşəkar teatr və filmoniya fəaliyyət göstərir. Kitabxanaların 88,6%-i, klubların isə 92,8%-i kənd yaşayış məntəqələrinin payına düşür. Muxtar Respublika mədəniyyət işçilərinin 75%-i qadındır.

Naxçıvan MR-da qadınların ən çox cəmləşdiyi sahə səhiyyədir ki, burada mövcud 56 xəstəxanada işləyən 760 nəfər həkim və 2791 nəfər orta tibb işçilərinin 81%-ni qadınlar təşkil edir. Qadınlar səhiyyə sistemində başqa sektorlarda olduğundan yüksək çəkiyə malik olmaqla bərabər, bu sahədə aparıcı vəzifələr tutanlar arasında da qadınların sayı həmçinin yüksəkdir. (Azərbaycanda şəhər və kənd yerlərindəki poliklinika və xəstəxanaların idarəetmə heyətinin ümumi sayının 35%-ni qadınlar təşkil edir – S.A.) Təkcə onu demək kifayətdir ki, Muxtar Respublikada 10 xəstəxananın baş həkimi qadındır [5, s.41].

Lakin əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı sovet dövrü ilə müqayisədə azalmışdır (1990-cı ildə 28,2 nəfərdən, 1998-ci ildə 21,5 nəfərə). Bu həmçinin orta tibbi işçilərinə də aiddir. 1993-cü ildə Muxtar Respublikada 2970, 1998-ci ildə 2791 orta tibb işçisi işləyirdi. Bu göstəricilər üzrə Naxçıvan MR Azərbaycanın orta göstəricilərindən geri qalır. Belə ki, 2000-ci ilə həkimlərin sayı 677-yə düşmüş, hər 10000 nəfərə düşən həkimlərin sayı isə 18,7 olmuşdur (Azərbaycanda bu rəqəm 34,1-ə bərabərdir – S.A.). Orta tibb işçilərinin sayı isə əksinə, artmış və 1831 olmuşdur. Hər 10000 nəfərə Naxçıvanda 783 orta tibb işçisi düşürdü (Azərbaycanda 712 – S.A.).

Muxtar Respublikada həkimlərin 1980-ci ildə 62,9%-i, 1990-cı ildə 62,4%-i, 1998-ci ildə 58,2%-i Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərirdi. Həkimlərin sayının azalması daha çox Naxçıvan şəhəri

üçün xarakterikdir. Əhalinin hər 10000 nəfərinə düşən həkimlərin sayı şəhər üzrə 1990-cı ildə 88-dən 1998-ci ildə 70-ə qədər azalsa da, bu göstərici Muxtar Respublikanın orta göstəricisindən 3,3 dəfə artıqdır. Müqayisə üçün bu rəqəm Babək rayonunda 8-ə, Şərur rayonunda 10-a, Şahbuzda 6-ya, Culfada 5-ə, Ordubadda 12-yə, Sədərək rayonunda 8-ə bərabərdir.

Ölkənin iqtisadi və sosial həyatında baş verən dəyişikliklər qadınların sağlamlığına ciddi şəkildə təsir göstərir. Muxtar Respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi 1998-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən 37,7% azalaraq 7,7 nəfərdən 5,6 nəfərə, bir yaşınadək uşaqlar arasındakı ölüm səviyyəsi isə 1,8 dəfə azalaraq 33,3 nəfərdən 18,1 nəfərə düşmüşdür. Əlbəttə, bu göstəriciyə Muxtar Respublikada son onillərdə səhiyyə sisteminin inkişafı və əhaliyə səhiyyə xidmətinin yüksəldilməsinin də az təsiri olmamışdır.

90-cı illərin ortalarına qədər ömrün orta uzunluğunun azalması, ana ölümünün və körpə ölümünün bir qədər artması halları müşahidə olunurdu ki, bu tendensiyalar ümumən Azərbaycan üçün səciyyəvidir (Bax: Azərbaycanda insan inkişafı haqqında hesabatlar, müxtəlif illər üçün). Bunun əsas səbəbi qadın sağlamlığına mənfi təsir göstərən qidalanma standartlarının aşağı düşməsi, ekoloji amillər və stresslərdir. Əgər 1990-cı ildə hər 1000 doğulan uşaqdan 25% ölürdüsə, 2000-ci ildə bu rəqəm 12,8% olmuşdur. Həmin ildə Naxçıvan MR üzrə bu göstərici 11,2% olmuşdur ki, bu da ölkə üzrə orta göstəriciyə yaxındır [23, s.58].

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, indi də Muxtar Respublikada təbii artım (10,7) Azərbaycanın orta göstəricisindən (8,9) çox, ölümün sayı isə (5,4) az olmuşdur (5,9) [23, s.58].

Mütəxəssis hesablamaları və sorğular göstərir ki, Muxtar Respublikada qadınlar arzuolunmaz hamiləliyin və doğumun nizamlanmasının müasir metodları, kontraseptik vasitələr haqqında kifayət qədər məlumata malik deyillər. Təəssüf ki, bölgədə doğuma nəzarətin əsas vasitəsi hələ də abort olaraq qalmaqdadır.

Bu baxımdan bütün ölkədə olduğu kimi, Muxtar Respublikada da «Ailənin planlaşdırılması» proqramının həyata keçirilməsi çox təqdirəlayiq haldır. Dünya Sağlamlıq Təşkilatı və BMT-in Əhalinin fəaliyyəti fondu bu proqramla yanaşı sağlamlıq haqqında statistikanın toplanması kimi vacib bir proqramın gerçəkləşdi-

rilməsinə başlamışdır.

Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət səhiyyə müəssisələrində tətbiq edilmiş pullu xidmət aradan qaldırılmışdır. Bu Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun naxçıvanlılar üçün gördüyü yüzrlə sosial yönümlü işlərdən biridir.

Keçid dövrünün ağır şəraiti evlənmə və boşanmaların sayına da təsir göstərmişdir. Bütün ölkədə olduğu kimi, Muxtar Respublikada da evlənmə halları nəzərə cəpacaq dərəcədə azalıb. Bu isə ilk növbədə əhalinin gəlirlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Bununla belə boşanma göstəriciləri də xeyli aşağı düşmüşdür. 1980-1998-ci illərdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən nigahların sayı 1,5 dəfə azalaraq, 10,5-dən 7-yə düşmüş, boşanmaların sayı isə həmin illərdə artaraq 0,6-ya qalxmış, 1990-cı ildən sonra isə azalaraq 1998-ci ildə 0,5-ə düşmüşdür. XX əsrdə ən çox nigah 1985-ci ilə (11,6), ən az isə 1940-cı ilə (5.9), ən çox boşanma (3,9) 1940-cı ilə, ən az boşanma isə 1998-ci ilə təsadüf edir [112, s.55]. Naxçıvan MR boşanmaların sayına görə Azərbaycanda həmişə axırıncı yerlərdən birini tutmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl bölgədə milli və ailə ənənələrinin möhkəm olması ilə izah edilməlidir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da ailə mühüm rol oynayır və dəyərlər ierarxiyasında ən yüksək yerlərdən birini tutur. Digər tərəfdən əhalinin 71,9%-in yaşadığı kənd yerlərində nigahın pozulması tarixən son qəti addım kimi dəyərləndirilmişdir.

Bu problemlə əlaqəli daha bir problem boşanmış və ya tək qadınların sosial müdafiəsini təşkil edilməsidir. Əlbəttə, Naxçıvan kimi qohumluq münasibətlərinin möhkəm olduğu bir bölgədə bu sosial qrupa daxili olan qadınların problemləri müəyyən dərəcədə qohumların yardımı ilə həll olunsa da, onların məsələsi bütün cəmiyyəti narahat etməlidir.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında insan inkişafının əsas göstəricilərinin təhlili göstərir ki, burada qadınlar bütün fəaliyyət sahələrində təmsil olunsalar da, bu qənaətbəxş deyil. Buna görə də insan inkişafı prosesində qadınların və kişilərin həqiqi bərabərliyinə nail olmaq üçün qadınların iqtisadi və yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarını genişləndirmək istiqamətində səmərəli addımlar atılmalıdır.

2. Qadınların sosial fəallığı. Onların Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi həyatında iştirakı

Vətəndaş cəmiyyətinin ən mühüm atributlarından biri qadınların həmin cəmiyyətin siyasi sistemində layiqli yer tutmaları, onların ictimai-siyasi proseslərə cəlb olunmasıdır. Cəmiyyətin humanistləşməsi, demokratikləşməsi qadının sosial fəallığından birləşmə asılıdır.

Bunu çox gözəl bilən mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin imza etdiyi bir sıra sərəncam və fərmanlarla qadınlarımızın ictimai-siyasi fəallığının artmasına ciddi təkan vermişdir. Bu gün qadına münasibətdə dövlət siyasətinin əsas mahiyyəti qadınların öz imkanlarını gerçəkləşdirimələri üçün onlara lazımi şəraitin yaradılmasından ibarətdir. 1993-cü ildən başlayaraq ictimai həərəkətdə əksəriyyət təşkil edən qadınlarımız öz hüquq və azadlıqlarını əldə etmiş, demokratiya, istiqlaliyyət arzularına nail olmuşlar. Pekin konfransının qətnamə və qərarları bu gün Azərbaycan dövlətinin qadın siyasətinin əsas prinsipləridir. Konfransın «Qadınlar və yoxsulluq», «Qadın və səhiyyə», «Qadınların təhsili və peşə hazırlığı», «Qadınlar və hərbi münafişələr», «Qadınlara qarşı zorakılıq», «Qadınların insan hüquqları», «Qadınların qanunvericilik orqanlarının işində və qərar qəbul edilməsi prosesində iştirakı» kimi müddəaları bu gün ölkəmizdə ardıcıl surətdə həyata keçirilir.

Bu sahədə mühüm əməli addımlardan biri Azərbaycan prezidentinin 1998-ci il 14 yanvar tarixli fərmanı ilə «Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitə»sinin yaradılması oldu [18]. Müharibə şəraitində, iqtisadi-sosial çətinliklərin mövcud olduğu bir ölkədə qadınların problemləri ilə məşğul olacaq dövlət qurumunun yaradılması nəinki ölkəmizin ictimai həyatında, həm də dünya qadın hərəkatında geniş əks-səda doğurmuşdur.

1998-ci ilin sentyabrında keçirilmiş Azərbaycan qadınlarının V qurultayı müstəqil dövlətdə qadın hərəkatının ilk böyük məclisi idi. Qurultayda çıxış edən ölkə başçısı Heydər Əliyev respublikamızda qadın hərəkatının tarixini, müasir vəziyyətini təhlil edib qiymətləndirmiş, onun gələcək vəzifələrini, qarşıda dayanan problemləri tutarlı faktlar, dəlillərlə izah etmişdir. O, qeyd etmişdi ki, bu qurultay XX əsrdə Azərbaycan tarixində ən böyük tarixi hadi-

sələrdən biridir. Azərbaycan qadınları bu qurultayla müstəqil Azərbaycanda gələcək qadın hərəkatının əsasını qoyurlar, qadınların cəmiyyətdə fəallığının, onların cəmiyyət və dövlətin həyatında iştirakının əsasını qoyurlar [6, 1998, 17 sentyabr].

Azərbaycan qadın hərəkatının inkişafında «Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında» Prezidentin 6 mart 2000-ci il tarixli fərmanı mühüm rol oynadı [17]. Fərmanda nəzərdə tutulmuş konkret tədbirlər, həqiqətən, qadınlarımızın ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni həyatında rolunu gücləndirmək, onların idarəçilik sistemində, müxtəlif qurumlarda, qərar qəbul etmə prosesində layiqincə təmsil olunması üçün böyük imkanlar yaradır.

Fərmanla Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət təşkilatlarına, bütün səlahiyyətli orqanlara fəaliyyət növü nəzərə alınmaqla qadınlara rəhbərlik səviyyəsində kişilərə bərabər imkanlarının təmin edilməsi tapşırılmışdır.

Son 7-8 ildə qadın məsələsi ilə bağlı atılmış addımlar qadınlarımızın hüquqlarının qorunması, onların cəmiyyətdə özlərinə layiq yer tutmaları, sosial fəallıqlarını artırmaları üçün münbit şərait yaratdı.

Bu gün ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da iqtisadiyyatın dirçəldilməsində, mədəni mühitin yaxşılaşdırılmasında qadınların roluna, onların cəmiyyətdəki sosial mövqeyinə ciddi əhəmiyyət verilir. Əlamətdar haldır ki, müstəqillik dövründə Muxtar Respublikada qadın hərəkatı daha da genişlənmişdir.

Naxçıvan MR-də qadınlarla əlaqədar dövlət siyasəti beynəlxalq norma və ölçülər nəzərə alınmaqla, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin tövsiyə və məsləhətlərinə uyğun həyata keçirilir. Artıq Pekin Bəyannaməsinin müddəalarının həyata keçirilməsi istiqamətində ilk addımlar atılmışdır. BMT-nin İnkişaf Proqramının köməyi ilə Muxtar Respublikada qadınların işlə təmin edilməsi sahəsində konkret işlər görülməkdədir.

Azərbaycanda qadınların ideoloji, dini, siyasi, iqtisadi görüşlərinə görə ictimai təşkilatlarda birləşməsi getdikcə daha çox vüsət alır. Hazırda ölkəmizdə 20-dən çox müxtəlif qadın cəmiyyətləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Qadınlarının Milli Ko-

mitəsinin yaradılması bu prosesə yeni təkan vermişdir. Bu isə cəmiyyətdə qadınların sosial-siyasi fəallığının artmasının, onların demokratikləşmə prosesində yaxından iştirak etmələrinin əyani nümunəsidir. Lakin respublikamızın paytaxtından fərqli olaraq Muxtar Respublikada qadınlar sıx birləşərək öz hərəkətlərinin parçalanmasına yol vermədilər.

Muxtar Respublikanın bütün təbəqələrdən olan qadınlarının ictimai-siyasi həyata cəlb olunmasında, onların sosial fəallığının artırılmasında 1997-ci ildə yaradılmış "Sevil» Qadınlar Məclisi mühüm rol oynayır. Cəmiyyət yarandıqdan sonra Naxçıvan qadınlarının fəallığı daha da artmışdır. Cəmiyyətin üzvləri qadınların hüquqlarının qorunması sahəsində yeni təşəbbüslərlə çıxış edir, onları düşündürən problemlərin həllinə nail olmaq üçün var qüvvələrini əsirgəmirlər.

Hazırda Muxtar Respublikanın bütün şəhər və rayonlarında Naxçıvan MR Qadınlar Məclisinin yerli təşkilatları fəaliyyət göstərir.

Qadınlar tez-tez sərhəd bölgələrində əsgər oğullarla görüşür, şəhid ailələrinə, əlillərə, aztəminatlı ailələrə maddi və mənəvi kömək göstərirlər. Məclisin xətti ilə keçirilən tədbirlər ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Qadınlar Məclisinin yaradılması ilə qadınlarla işin bir mərkəzdən idarə olunması, onların hüquqlarının beynəlxalq ölçü və normalara uyğun müdafiə olunması üçün şərait yarandı.

Bu gün Naxçıvan qadınlarının səsi dünyanın ən mötəbər qadın məclislərindən eşidilir. O, Azərbaycanın bütün qadın təşkilatları kimi dünyanın bir çox qadın təşkilatları ilə əlaqə saxlayır. Naxçıvan qadınları Pekin Beynəlxalq Qadınlar Konfransında, Quzey Kiprdə «Gəlişən və gedişən dünyada türk dövlətləri qadınlarının problemləri» mövzusunda keçirilən konfransda iştirak etmişlər [129, 1997, 12 mart]. Qonşu Türkiyə və İran qadın cəmiyyətləri ilə əlaqələr daha da genişlənmiş, Kiprin, İraqın qadın təşkilatları ilə əlaqələrin əsası qoyulmuşdur. Türkiyənin İstanbul, Qars, Ərzurum, İranın Urmiya, Xoy, Təbriz, Tehran şəhərlərində keçirilən müxtəlif tədbirlərdə Naxçıvan qadınları fəal iştirak etmişlər [55, s.36, 38].

Naxçıvan qadın hərəkətinin inkişafında 1997-ci ilin oktyab-

rında «Sevil» Respublika Qadınlar Məclisinin xətti ilə Naxçıvan şəhərində keçirilən «Azərbaycan qadını XXI əsrin astanasında» beynəlxalq konfransı mühüm mərhələ oldu. Beynəlxalq konfransın blokada şəraitində yaşayan bir bölgədə keçirilməsinin böyük tarixi, sosial-siyasi və elmi əhəmiyyəti var idi. Şərq aləmində ilk dəfə olaraq bu qədim torpaqda hələ orta əsrlərdə qadına münasibətdə ictimai şüurda böyük oyanış baş vermiş, qadın, ana adı həmişə uca tutulmuşdur. Konfrans ərəfəsində «Sevil» Qadınlar Məclisi Naxçıvan şöbəsinin ofisi istifadəyə verilmişdi. Naxçıvanlıların «Zaviyyə məscidi» kimi tanıdıqları binada yerləşən ofisdə qadınların istirahəti, müxtəlif görüşlərin, tədbirlərin keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır [129, 1997, 15 oktyabr].

Konfransın işində müxtəlif dövlətlərdən gəlmiş qadınların iştirakı Muxtar Respublika qadınlarının beynəlxalq qadın təşkilatları ilə daha sıx iş birliyinin yaradılmasına təkan verdi.

Konfransda Muxtar Respublikanın qadınlarını düşündürən bir çox problemlər, o cümlədən qadınların yoxsulluğu, təhsil problemi, qadınların, ana və uşaqların sağlamlığının qorunması, gənclərin tərbiyəsi ilə bağlı başqa problemlər geniş müzakirə edildi, Naxçıvanda qadın hərəkatının inkişafı ilə bağlı digər məsələlərin həlli sahəsində qarşıda duran konkret işlər müəyyənləşdirildi.

Qadının sosial fəallığını şərtləndirən, onun ictimai-siyasi həyatda fəal iştirakını təsdiqləyən mühüm göstərici qadınların idarəetmə strukturunda təmsil olunmasıdır. Qadınların idarəetmədə iştirakı, sosial fəallığın çox vacib sayılan amillərindən biridir. Səvadi, səriştəsinə görə Naxçıvan qadınlarının idarəetmədə iştirak etmək baxımından imkanları qeyri-məhduddur. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda qadınların hüquqlarını məhdudlaşdıran qanun yoxdur, əksinə onların fizioloji xüsusiyyətlərini, reproduktiv funksiyalarını nəzərə alaraq xüsusi imtiyazlar verilmişdir. Ağır fiziki işlərdə, digər ağır şəraitdə işləyən, hamilə qadınlar üçün xüsusi güzəştlər verilir. Lakin gender bərabərliyini təmin edən qanunlar olsa da, təəsüf ki, onlara lazımi dərəcədə əməl olunmur.

Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda ali təhsilli qadınların faizi beynəlxalq standartlara görə çox yüksəkdir və kişilər üçün göstərici ilə demək olar ki, eynidir. Bəzi sahələrdə (təhsil, səhiyyə və

mədəniyyət) qadınlar hətta üstünlük təşkil edirlər. Muxtar Respublikada və rayonlarda ən yüksək inzibati və siyasi vəzifələrdə qadınlar bu və ya digər dərəcədə təmsil olunub. İcra hakimiyyəti aparatında 1 müavin (Culfa rayonunda – S.A.), 3 şöbə müdiri, 13 məsul işçi qadındır. Nazirlər Kabinetində və digər icra strukturunda qadınlar hələ də nisbətən aşağı vəzifələrdə və texniki işlərdə çalışırlar.

Qadınların siyasi və sosial fəallığının ən əsas göstəricisi onların seçkilərdə iştirakıdır. Muxtar Respublikada qadınların sayı kişilərdən çox olsa da, seçib-seçilməyə gəldikdə bu mütənəsiblik pozulur. Həm seçilən, həm də seçən kimi qadınlar azlıq təşkil edirlər. Sovet dövründə seçkilərə hədd (kvota) qoyulduğundan bütün səviyyələrdə sovetlərə seçilmiş qadınların sayı 30%-dən aşağı olmamışdır. Belə ki, 1985-ci il Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 450 nəfər deputatından 179 nəfəri (39%), Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin 110 deputatından isə 52 nəfəri qadın idi [181, s.24]. Lakin müasir dövrdə qadınlara aid qeyri-rəsmi kvota ləğv olunduqdan sonra qadın deputatların sayı kəskin sürətdə aşağı düşdü. Belə ki, Milli Məclisdə 1995-ci ildə seçilmiş qadınların sayı 15 nəfər idi (12%); 2000-ci ildə isə onların sayı 12 nəfər oldu (9,51%). Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə seçkilərin nəticələri qadınlarını bu sahədə passivliyini, hətta laqeydliyini əsas amil kimi meydana çıxardı. Hazırda MR Ali Məclisinin 45 deputatından yalnız 1-i (Nüşabə Əliyeva) qadındır. Ali Məclis və Nazirlər Kabinetinin şöbə müdirləri arasında qadınlar təmsil olunurlar.

Müşahidələr göstərir ki, absentizm halları, yəni seçicinin seçkilərdə iştirakdan imtina etməsi Muxtar Respublikada daha çox qadınlar arasında mövcuddur. Bunun isə bir neçə sosial tarixi kökləri vardır ki, burada qadınların siyasi həyata laqeydliyi, patriarxal münasibətlərin mövcudluğu, sovet dövründən qalma bir nəfərin ailənin başqa üzvləri adından səs verməsi, seçkilərin nəticələrinə inamsızlıq və s. halları göstərə bilərik. Bu hallar 1999-cu ildə bələdiyyə seçkilərində də özünü göstərmişdir. Ümumi bələdiyyə üzvlərinin sayına nisbətə qadın nümayəndələrin sayı Azərbaycan üzrə heç 4%-də olmamışdır. Bələdiyyə sədrlərinin və müavinlərinin isə cəmi 5%-i qadın olmuşdur [83, s.16]. Əlbəttə, bunun bir sıra obyektiv səbəbləri olsa da, bu sahədə də gender

probleminin olduğu şübhə doğurmur.

Əlbəttə, demokratik cəmiyyətdə seçki prosesi bərabər, gizli və birbaşa olmalıdır. Burada hər hansı sosial qrupa üstünlük vermək düzgün olmazdı. Lakin seçkili orqanlarda qadınların heç olmazsa müəyyən kvotaya (məsələn 25-30%) nail olmaları üçün qadınlar seçkilərdə daha fəal olmalı, öz hüquqlarının daha geniş müdafiəsi üçün öz nümayəndələrinə malik olmalıdırlar. Ali icraedici və qanunverici hakimiyyət strukturlarında da faiz əmsalının yüksəlməsi zəruridir. Demokratik prinsiplərə əməl edilməklə seçkilərdə qadınlar üçün qanunla müəyyən ölçülərin, hətta kvotanın tətbiq olunması müzakirəyə ehtiyacı olan məsələlələrdəndir. Lakin 2003-cü il oktyabrın 15-də respublikada keçirilən prezident seçkilərində əhalinin bütün təbəqələri kimi qadınlar da çox fəal iştirak etmişlər. Bu, bir daha göstərir ki, aparılan izahat və təbliğat işləri əhalinin sosial fəallığını artırmışdır.

Muxtar Respublikada qadınların siyasi fəallığına təsir edən mühüm amillərdən biri də onların siyasi partiyalar və ictimai təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərmələridir. Lakin 90-cı illərin əvvəllərindən fərqli olaraq qadınların siyasi partiyalarda təmsilçiliyi çox aşağıdır. Muxtar Respublikada fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların yerli şöbələrindən yalnız YAP və AXCP-də qadınların fəaliyyəti hiss olunur. Bir sıra partiyalarda hətta qadın təşkilatları olsa da, onlar formal xarakter daşıyırlar. Qadınlar partiyaların rəhbər orqanlarında da cüzi sayda təmsil olunurlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın paytaxtından fərqli olaraq, əyalətlərdə qadınların siyasi proseslərdə iştirakı, siyasi təşkilatlarda təmsil olunması çox aşağıdır. Naxçıvan da bu sırada istisna deyil. Oxşar vəziyyət ictimai təşkilatlar, xüsusən qadın təşkilatlarına da aiddir. Cəmiyyətin demokratikləşməsi istiqamətində gedən ümumi hərəkətdə qadınların ilkin siyasi və sosial iştirakı hazırda öz ifadəsini qadın hüquqları təşkilatlarının və ümumi siyasi, sosial, professional və humanitar istiqamətlərdə işləyən qadın təşkilatlarının fəaliyyətində tapmaqdadır. Faktiki olaraq Naxçıvanda yalnız bir qadın təşkilatı - «Sevil» qadınlar cəmiyyətinin Muxtar Respublika şöbəsi fəaliyyət göstərir. Bu isə bölgə qadınlarının mənafeyinin müdafiə edilməsində monopolizmə gətirib çıxarmaqla bərabər, onların ideoloji görüşlərinə, iqtisadi, siyasi, peşə maraqlarına

uyğun olaraq müxtəlif təşkilatlarda birləşmək istəyinə maneəçilik yaradır.

Ona görə də qadınların öz arzularına uyğun müxtəlif ictimai qurumlar yaratmaq istəyi təqdir edilməli və hər cür dəstəklənməlidir. Zənnimizcə, bu Muxtar Respublikada qadın hərəkatının inkişafına yeni təkan verə bilər.

Muxtar Respublikada qadın məsələsinin həlli istiqamətində aparılan işlərdən biri də burada qadın problemlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatların aparılmasıdır. Mə'lumdur ki, 90-cı illərin ikinci yarısında Azərbaycanda cəmiyyətdə qadın-kəş sosial münasibətlərini araşdırən sahə – genderşünaslıq inkişaf etməyə başlamışdır. 1997-ci ildə BMT İnkişaf Proqramı və Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış razılaşma əsasında «Gender İnkişafı» layihəsi fəaliyyətə başlayıb. Ötən 6 il müddətində gender tədqiqatları sahəsində mühüm işlər görülmüşdür [Genderşünaslıq, 2000, №2]. BMT İnkişaf Proqramı «Gender inkişafda» layihəsinin xətti ilə Azərbaycanın bölgələrində gender mərkəzləri fəaliyyətə başlayıb. 1999-cu ildə müvafiq mərkəz Naxçıvan MR-da açılmışdır (Azərbaycanın rayonlarında «Gender mərkəzləri» açılır. Genderşünaslıq, 2000, №3). Artıq layihəyə uyğun olaraq burada konfrans və seminarlar, xüsusi kurslar təşkil edilmişdir. [129, 2001, 19 may, 22 may]. Nəticədə Muxtar Respublikada cinslər arasında münasibətlərin elmi şəkildə araşdırılması üçün zəmin yaranmışdır. Gender sahəsində bölgədə müəyyən işlər aparılsa da, bu hələ azdır, fundamental tədqiqatlara ehtiyac duyulur. Əsas məqsəd Muxtar Respublikada qadınlar və kişilərin eyni hüquqlu və bərabər vətəndaşlar kimi cəmiyyətin inkişafında fəaliyyətini təsbit etmək, ayrı-sekiliyin qarşısını almaq, siyasi və ictimai həyatda qadınların fəallığını yüksəltməkdən ibarət olmalıdır.

BMT-nin ailənin planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq proqramına uyğun Naxçıvanda 1995-ci ildə müvafiq mərkəz açılmışdır [129, 2001, 30 iyun].

Son dövrlərdə qadınların Muxtar Respublikanın sosial-mədəni həyatında fəal iştirakına nail olunması üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Qadınlar əlamətdar günlərin, yubileylərin keçirilməsində fəal iştirak edirlər. Füzulinin 500, Səməd

Vurğunun 90 illik yubileyləri, Muxtar Respublikanın 75 illiyi ilə əlaqədar keçirilən tədbirlərdə qadınlar da fəal iştirak ediblər. Şəhər və kəndlərdə müntəzəm olaraq qadınlar məclisləri, qadınların əl işlərindən ibarət sərgilər, şe'r və mahnı müsabiqələri keçirilir. Əlillər, ahıllar günündə ağbirçək analara, əlil qadınlara, kimsəsiz uşaqlara hədiyyələr verilir.

Naxçıvan Qadınlar Məclisi nəzdində bədii özfəaliyyət kollektivinin yaranması milli musiqi və mədəniyyətimizə xidmət məramı daşıyır [129, 1997, 12 mart].

Bu gün onlarla qadın Muxtar Respublikanın mədəniyyət sahəsində çalışır. Onların bir çoxu Azərbaycan hökuməti tərəfindən fəxri adlar və mükafatlarla təltif olunmuşdur: Z.Həmzəyeva, S.Hüseynova, X.Qaziyevanın «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunması, Səidə Məmmədovaya Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi, sənətşünaslıq namizədi Əqidə Ələkbərovaya Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi fəxri adı verilməsi bütün Naxçıvan qadınlara böyük hörmətin və qayğının ifadəsidir.

Naxçıvanda qadınların mədəniyyətə, incəsənətə geniş cəlb edilməsində, Naxçıvan Dövlət Universitetində açılmış kitabxanachılıq, incəsənət, musiqi ixtisaslarının, Konservatoriyanın mühüm rolu olmuşdur. Fərəhli haldır ki, bu ixtisarlarda təhsil alanların çoxu qızlardır.

Naxçıvan qadınları övldalarımızın, xüsusən qızlarımızın yüksək vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində fəal iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Naxçıvan şəhərində 1992-ci ildə qızlar üçün xüsusi məktəb – Həmidə xanım Məmmədquluzadə adına Xanım Qızlar Pansionu açılmışdı. Pansionda kiçik xanımlara təkcə bilik verməklə kifayətlənməyərək, daha çox milli, mə'nəvi keyfiyyətlərimizin öyrədilməsinə üstünlük verilir. Ümumi fənlərdən əlavə qızlara təbət, dərzilik, kulinariya, evdarlıq dərsləri də keçirilir. Məqsəd qızlara Azərbaycan qadınlara xas olan keyfiyyətləri kiçik yaşlarından aşılamaq, onları yüksək mədəniyyətli, nəzakətli, evinə, ocağına bağlı bir insan kimi yetişdirməkdir. Bu baxımdan pansionat təməli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev tərəfindən qoyulmuş qız məktəbinin nəcib ən'ənələrini layiqincə davam etdirir. Maraqlıdır ki, «Azərbaycan qadını» curnalının 1998-ci il 6-cı nömrəsində

«Bizə qız məktəbləri lazımdır» adlı məqalə dərc olunmuş, sonralar curnalın digər nömrələrində bu diskusiya davam etdirilmişdir. Məqalədə qoyulmuş məsələlər Muxtar Respublikanın qadınlar məclisində də müzakirə edilmişdi. Müzakirədə tanınmış qadın pedaqoqlar, ictimai xadimlər çıxış etmişdilər. Müzakirələrdə belə bir fikir üstün olmuşdur ki, qızların milli ruhda tərbiyə edilməsində xüsusi qız məktəbləri mühüm rol oynaya bilər və Naxçıvan Xanım Qızlar Pansionunun təcrübəsi buna parlaq misaldır [26].

Muxtar Respublikada yaşayan qadınların yaradıcılıqla məşğul olması üçün hər cür imkanlar yaradılır. Yaradıcı qadınlar üçün müsabiqələr təşkil edilir, əsərlərinin çap edilməsi üçün kömək göstərilir. Bu işdə «Sevil» Qadınlar Məclisinin ofisi mühüm rol oynayır. Kəmalə Ağayeva, Elmira Qasımova, Rəhilə Elçin, Mətanət Hüseinxanqızı, Dilbər Cəfərli və digər şairələrin imzalarına Azərbaycanın və Naxçıvanın mətbuat səhifələrində tez-tez rast gəlirik. Muxtar Respublikanın tanınmış curnalistləri içərisində Sənubər Kərimova, Xuraman Sadıqovanın adları da fəxrlə çəkilir.

Bu gün qadınların idman və bədən tərbiyəsi sahəsində iştirakına böyük diqqət yetirilir. Bir neçə idman obyektı, o cümlədən respublika stadionu yenidən qurulmuş, şahmat məktəbi üçün yeni bina tikilmişdir. Muxtar Respublikanın paytaxtında yeni olimpiya kompleksi inşa edilmişdir. Muxtar Respublikanın şahmat məktəblərində 805 nəfər qız məşğul olur. Müxtəlif tədris müəssisələrində qızlardan ibarət voleybol komandaları fəaliyyət göstərir. Qadınlar arasında voleybol, yüngül atletika, şahmat üzrə yarışlar keçirilir. Qadın komandaları tez-tez İran və Türkiyə qadınları ilə dostluq görüşləri keçirirlər [129, 2001, 8 mart].

Naxçıvan qadınları Muxtar Respublikanın ekoloji problemlərinin həllində yaxından iştirak edirlər. «Sevil» Qadınlar Cəmiyyətində fəaliyyət göstərən komissiyalardan biri də «Qadın və ekologiya» komissiyasıdır.

Azərbaycan qadınlarının V qurultayından, mərhum prezident Heydər Əliyevin qadınlarla bağlı qərarlarından sonra Muxtar Respublikada qadınların məs'ul vəzifələrə irəli çəkilməsi sürətlənmişdir. Belə ki, son illərdə bir neçə gənc qadın dövlətin idarə olunması işlərinə irəli çəkilmiş, onlarla müəllim, həkim, mə-

dəniyyət işçisi fəxri adlara layiq görülmüşdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bugünkü həyatının hər hansı bir sahəsini qadınlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzün ağrı-acılarına, iqtisadi və sosial çətinliklərə baxmayaraq, Naxçıvan qadınları bütün Azərbaycan qadınları kimi öz analıq və qadınlıq borclarını ləyaqətlə yerinə yetirir, vətənimizin və xalqımızın iqtisadi, siyasi, mədəni-mə'nəvi cəhətdən inkişaf edib, çiçəklənməsi naminə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkatı ölkəmizin qadın hərəkatı ilə üzvi surətdə bağlı olmuş, onunla birgə mürəkkəb, lakin eyni zamanda şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. Bu hərəkatın tarixindən öyrənməli, ibrət almalı hadisələr, faktlar çoxdur.

Azərbaycanda, onun bütün bölgələrində qadına həmişə böyük ehtiram bəslənmişdir. Orta əsrlərdə dini cəhəmin kəskin xarakter aldığı bir şəraitdə qədim Şərqdə ilk dəfə olaraq Naxçıvanda Möminə Xatun türbəsi kimi Ana adına, Ana məhəbbətinə layiq bir abidə ucaldılmışdı. Bu təkcə misilsiz me'marlıq abidəsi deyil, həm də eyni zamanda qadına münasibətdə ictimai şüurda baş vermiş ən böyük dəyişiklik idi.

Azərbaycan tarixində adları həmişə hörmətlə çəkilən Heyran xanım, Qönçəbəyim xanım hələ XIX əsrdə cəhalətin qurbanı olmuş qadınların hüquqsuz, müti vəziyyətindən qəhərlənmiş, öz əsərlərində onlara tərəqqi və azadlıq duyğularını tərənnüm etmişlər. Bu duyğularla yaşayan Naxçıvan qadınlarından bir çoxu sonralar cəhalətə, nadanlığa qarşı mübarizə aparmış, bütün ömürləri boyu maarifin, mədəniyyətin yayılmasına çalışmışlar. Lakin qadına münasibətdə patriarxal qaydaların, mühafizəkar baxışların mövcud olduğu bir şəraitdə bu qadınların səsi eşidilməz olurdu.

Yalnız XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və onun bölgələrində baş vermiş sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni proseslər qadınların maariflənməsinə və ictimai həyata qoşulmasına imkan verdi. Məhz bu dövrdə Naxçıvanda qadın hərəkatının ilkin sosial-siyasi, iqtisadi və mə'nəvi şərtləri formalaşdı. Naxçıvanda yaşayan mütərəqqi ictimai xadimlər və ziyalıların, birinci növbədə M.T. Sidqi və C.Məmmədquluzadənin qadınların maariflənməsi, azadlığa çıxması uğrunda gərgin mübarizəsi nəticəsində qadınların ayrı-ayrı nümayəndələri ilk dəfə olaraq dünyəvi təhsilə cəlb olundular və beləliklə, bölgədə qadınların maarifləndirilməsinin əsası qoyuldu.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq yeni ictimai quruluşun – sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində qadın-

ların hərtərəfli inkişafı, qadın hərəkətinin yaranması üçün geniş imkanlar açıldı. Qısa zaman kəsiyində Naxçıvanda qadınlar arasında savadsızlıq tamamilə ləğv edildi, məktəbyaşlı qızların ümumtəhsilə kütləvi cəlb edilməsi nəticəsində qadın və qızlar arasında təhsilin səviyyəsi kəskin sürətdə artdı. Qadınlara münasibətdə qəbul edilmiş qanun və dekretlər onların həyatın bütün sahələrində – iqtisadiyyatda, təhsildə, mədəniyyətdə kişilərlə bərabər hüququnu təsdiq etdi və yeni dövlət quruculuğunda onların fəal iştirakının hüquqi bazası yaradıldı.

Muxtar Respublikada qadınların təhsilə cəlb edilməsi nəticəsində onların savadlılıq dərəcəsi inqilaba qədərki 1,8%-dən 1938-ci ildə 78,1%-ə qədər yüksəldi.

Naxçıvan qadınlarının mədəni və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsində bu sahədə görülmüş mədəni, siyasi və iqtisadi tədbirlərin, mədəniyyət və təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, qadınlar arasında izahat və maarifləndirmə işlərinin aparılmasının mühüm rolu oldu. 20-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanda açılmış ilk qadın klublarının bu dövrdə bölgədə qadın hərəkətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Muxtar Respublikada qadınların azadlığa çıxmasında, onların ictimai-siyasi həyata cəlb olunmasında, qadınlarla iş aparan şöbələr misilsiz rol oynadılar. Məhz onların təşkilatçılıq səyləri nəticəsində Muxtar Respublikada qadınlar mədəniyyətə, incəsənətə cəlb olunur, istehsal fəaliyyətinə qoşulurdular.

XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan qadın hərəkətinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də müxtəlif sahələrdə işləyən qadın kadrların-pedaqoqların, həkimlərin, idarəetmə, kənd təsərrüfatı və digər sahə mütəxəssislərinin formalaşması oldu. Xüsusən qadın və qızların təhsilə geniş cəlb edilməsində həmin dövrdə Naxçıvanın təhsil ocaqlarında hazırlanmış qadın pedaqoqlar mühüm rol oynadılar. Həmin illərdə Naxçıvanda qadınlar məhz xalq maarifi sahəsində daha çox uğurlar qazanmışlar. Bu gün biz qadın və qızlarımızın maariflənməsi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm xidmətlər göstərmiş qadınlarımızı böyük iftixar və minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırıq. Məhz onların səyi nəticəsində naxçıvanlı qadınlar Muxtar Respublikanın mədəni həyatında daha yaxından iştirak etməyə başladılar.

XX əsr nəinki qadınların taleyində, həmçinin bütün Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm əsr oldu. XX əsrin Azərbaycan xalqı üçün ən böyük nailiyyətləri ondan ibarətdir ki, xalqımız savadsızlıqdan xilas olubdur. Savadsızlığın ləğv olunmasında qadınların xüsusi rolu var. Birincisi, qadınlar özlərinin savadsızlığını ləğv etmişlər, ikincisi, də qadınlar tezliklə müəllim olmuş, məktəblərdə işləmiş və öz övladlarını, balalarını məktəbə oxumağa göndərmişlər, onlara rəhbərlik etmiş, qayğı göstərmişlər və xalqımız qısa müddətdə savadlanmış, biliklənmişdir [6, 2000, 17 sentyabr].

Qadınların mədəni və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi onların sosial fəallığının artmasına, ictimai istehsala və idarəetmə işinə cəlb edilməsini sürətləndirdi. Qadınları ictimai istehsala cəlb etmək üçün ciddi tədbirlər görüldü. Bu sahədə qadın şöbələri, klubları, onların nəzdində yaradılan kurslar, atellər, e'malatxanalar mühüm rol oynadı, 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq bölgədə iri sənaye müəssisələrin inkişafı və kolxozların yaradılması ilə qadınların istehsala cəlb edilməsində dönüş baş verdi və onların işləyən əhali arasında xüsusi çəkisini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı.

Bu dövrdə Naxçıvanda qadınlar arasında siyasi iş aparan, dövlət aparatında işləyən qadınların sayı çoxalmış, qadınlar müxtəlif hakimiyyət orqanlarında, xüsusən sovetlərdə daha geniş təmsil olunmağa başlamışdılar. Lakin ölkədə formalaşan inzibati-amirlik sistemi Naxçıvan qadın hərəkatına ciddi mənfi təsir göstərdi. Bu dövrdə qadınlara münasibətdə yeridilən xətt – sərt inziбатçılıq, yerli və milli ənənələrin kobud surətdə pozulması, qadın hüquqlarının tapdalanması, onların dini hisslərinin nəzərə alınmamasından ibarət idi. Bunun ən eybəcər forması isə bütün Azərbaycanda və müsəlman sovet respublikalarında olduğu kimi, Naxçıvanda da çadra əleyhinə mübarizə idi. Bütün bunlara baxmayaraq XX əsrin 20-30-cu illərində qadın məsələsinin həlli istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində qadınlar cəmiyyətin tam hüquqlu üzvi kimi onun inkişafında mühüm rol oynadılar. Onlar sosial həyatın bütün sferalarına cəlb olundular. Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyevin qadınlar qurultayında çıxışında göstərdiyi kimi, «Sona çatan XX əsr Azərbay-

can qadını üçün böyük nailiyyətlər, hadisələr, dəyişikliklər əsri olmuşdur. Ən böyük nailiyyət ondan ibarətdir ki, Azərbaycan qadını azadlığa çıxmışdır. Azərbaycan qadınının emansipasiyası tarixi bir hadisə, böyük inqilabdır» [2, 1998, 17 sentyabr]. Əlavə edək ki, bütün bu nailiyyətlərin əsasında 20-30-cu illərdə qadın hüququnun qorunması və yeni həyata cəlb edilməsi sahəsində görülən tədbirlər dururdu.

İkinci dünya müharibəsi Naxçıvanda qadın hərəkatının yeni mərhələsi oldu. Cəbhəyə getmiş kişiləri əvəz edən qadınların istehsala geniş cəlb edilməsi nəticəsində həyatın müxtəlif sahələrində, xüsusən kənd təsərrüfatında onların rolu görünməmiş dərəcədə artdı. Onlar həm ön cəbhədə mərdliklə vuruşmuş, həm də arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərmişdilər. Müharibə illərində qadınlarımız təkcə əmək rəşadəti göstərməklə kifayətlənməmiş, həm də kütləvi-müdafiə işində, vətənpərvərlik hərəkatında yaxından iştirak etmişlər. Məhz müharibə dövründə qadınların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi prosesi geniş vüsət almış, ənənəvi «kişi» peşəsi sayılan peşələrdə onların sayı kəskin sürətdə artmışdı. Qadınların ictimai istehsala cəlb edilməsi, onların əmək və sosial fəallığının yüksəlməsi nəticəsində ictimai istehsaldan kənarda qalan qeyri-məşğul qadınların xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Qadınların cəbhəyə yardım kompaniyalarında iştirakı, döyüşən əsgər ailələrinə, yetim uşaqlara, dul qalmış qadınlara yardımları və s. xeyirxah xidmətləri bugünkü gələcəliyimiz üçün əsil vətənpərvərlik nümunəsi sayılmalıdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan qadınlarının ağır sınaqlar dövründə göstərdiyi fədakarlıq və vətənpərvərlik nümunələri müasir dövrümüzdə gənc nəslin milli təəssübkeşlik və vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsində geniş tətbiq edilməlidir. Bu, xüsusən bütün vasitələrdən istifadə edərək öz «ciyərparalarını» hərbi xidmətdən saxlamaq istəyən qadınlarımız üçün böyük ibrət dərsi olmalıdır.

Müharibə dövründə qadınların ictimai-siyasi həyatda, təhsil və mədəniyyət sahələrində, idarəetmədə rolu xeyli artmış oldu. Müəllim, həkim, kənd təsərrüfatı mütəxəssisi arasında qadınlar üstünlük təşkil etməyə başladı. Qadınların bu illərdə ictimai fəallığının artmasını şərtləndirən amillərdən biri də onların idarəetmə aparatında, partiya, sovet, komsomol təşkilatlarında xüsusi çəki-

sinin artması oldu. Bir çox qadınlar Muxtar Respublikada məs'ul vəzifələrə irəli çəkildilər. Qadın və qızlar arasında izahat, tərbiyə işlərinin aparılmasında, onların əməyə və ictimai fəaliyyətə cəlb edilməsində qadın şuraları və şöbələri mühüm rol oynadılar. Bir sözlə, müharibə dövründə Naxçıvan qadınları öz fədakar fəaliyyətləri ilə ağır günlərdə kişilərə e'tibarlı arxa, dayaq olduqlarını sübut etdilər.

Müharibədən sonrakı dövrdə qadınların Naxçıvanda və Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi inkişafında rolunun xeyli artması müşahidə olunurdu. Təkcə onu demək kifayətdir ki, respublikanın xalq təsərrüfatında işləyənlər arasında qadınların xüsusi çəkisi 1940-cı ildə 33,3%-dən 1998-ci ildə 47,7% çatmışdı. Qadınların ictimai istehsalə belə geniş cəlb edilməsi onların təhsil və mədəni-texniki səviyyəsinin inkişafının nəticəsi idi. Bu dövrdə artıq qadınların savadlılıq dərəcəsi 100% təşkil edirdi.

Naxçıvanda ali və orta ixtisaslı insanlar arasında qadınların sayı artmışdır. 1979-cu ildə hər 1000 nəfər qadına 42 ali təhsilli və 717 orta təhsilli qadın düşürdü. Göstərilən dövrdə qadın məsələsinin həllinin mühüm istiqamətlərindən biri onların məşğulluq problemi idi. Lakin bununla belə, əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı sovet dövründə formalaşan stereotiplər milli və ənənəvi xüsusiyyətləri, sırf qadına məxsus cəhətləri bəzən nəzərə almırdı. Məşğulluğun forması, göstəriciləri qabardılır, əməyin keyfiyyəti, qadının daxili tələbatı ilə bu əməyin uyğunluğu və qadının əmək-də öz potensialını ifadə etmək imkanları unudulurdu [6, 2000, 7 mart, №53].

Göstərilən dövrdə qadınların ən çox cəlb olunduğu maddi istehsal sahəsi kənd təsərrüfatı idi. Lakin bununla belə, idarəetmə iyearxiyasının yüksək pillələrini, əvvəllər olduğu kimi, yenə kişilər tuturdular. Onlar qərar qəbul edilməsində də əsas mövqeyə malik idilər. Qadınlar maddi istehsalda az ixtisas və çoxfiziki qüvvə tələb edən işlərdə çalışır, qadınların işləyə biləcəyi sahələrdə isə ənənəvi olaraq kişilər üstünlük təşkil edirdilər.

Naxçıvan qadınlarının vəziyyətində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq onlar Muxtar Respublikanın mədəni və ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə başladılar. Məktəb yaşlı qızların tam olaraq təhsilə cəlb edilməsi, ali savadlılar arasında onla-

rın xüsusi çəkisinin artması, səhiyyə, mədəniyyət və təhsil sahəsində işləyənlər arasında qadınların mütləq əksəriyyət təşkil etməsi göstərir ki, onlar bu dövrdə respublikanın inkişafında mühüm rol oynayırdılar. Qadınlar mədəniyyət, maarif, səhiyyə sahələrində işləməklə bərabər ictimai-siyasi sahədə, dövlət və partiya orqanlarında da təmsil olunmuşdular. Görkəmli ictimai xadim Səkinə Əliyeva isə uzun müddət respublikanın Ali Soveti Rəyasət Hey'ətinə başçılıq etmişdir.

Muxtar Respublikada mədəniyyətin, maarifin, incəsənətin çiçəklənməsində qadınlar böyük töhfələr vermişlər. Z.Həmzəyeva, X.Qaziyeva, S.Hüseynova, K.Ağayeva, S.Rzayeva, S.Kərimova və başqaları Muxtar Respublikanın inkişafı tarixinə silinməz izlər qoymuşlar.

Sovet recimi dövründə qadınlarımızın azadlıq və inkişaf yolu ziddiyyətli olub. Bir tərəfdən qadınların müxtəlif sahələrdə inkişafı dəstəklənir, onlar üçün müəyyən üstünlüklər nəzərdə tutulurdu, digər tərəfdən isə onlar məs'ul qərarların qəbul edilməsindən təcrid edilmişdilər. Qadınlar həmişə yüksək partiya və hökumət strukturlarına seçilsələr də, bu qadınlara real hakimiyyət vermək deyil, daha çox simvolik xarakter daşıyırdı. Partiya, sovet orqanlarında qadınlara mühüm, lakin həlledici olmayan vəzifələr verməklə siyasi həyatda qadınların iştirakı illüziyası yaradılmışdı. Sovet sistemi dağıldıqdan sonra bu illüziya tez bir zamanda yoxa çıxdı.

Bərabərliyin sosial prinsiplərinin e'lan olunmasına və qadınlara sosial üstünlüklər və hüquqlar verilməsinə baxmayaraq, sovet recimi dövründə qərar qəbul edilməsində aparıcı rolun kişilərə məxsusluğu son nəticədə qadınların statusundakı hörmət və real həyatdakı vəziyyət arasındakı qeyri-tarazlıq, ikili standartların mövcudluğu və qadınları ailədə və istehsal sahələrində ikiqat istismarı ilə nəticələndi.

Bir sözlə, qadınlarımız XX əsrdə qısa müddət ərzində yüzilliklərə bərabər inkişaf yolu keçmişlər. Onların cəmiyyətdə, ictimai həyatda, ailədəki mövqeyində köklü dəyişikliklər baş vermişdir [6, 2000, 7 mart].

1980-ci illərin sonunda Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq uğrunda mübarizədə Naxçıvan qadınları ön sıralarda olmuş,

mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərdə kişilərlə bərabər iştirak edərək daim milli dövlətçilik mövqeyindən çıxış etmişlər. Erməni təcavüzünün dəf edilməsində onlar kişilərlə bərabər olmuş, döyüşmüş, igidlərimizin yarasına məlhəm qoymuşlar.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da qadınlar Muxtar Respublikanın siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında fəal qüvvə kimi çıxış edirlər. İqtisadi blokada və maddi çətinliklərlə üzləşdiklərinə baxmayaraq, qadınlar Muxtar Respublikanın inkişafı üçün səylə çalışır, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsində yaxından iştirak edirlər. Muxtar Respublikada qadın hərəkatının daha da genişlənməsi, qadın hüquqlarının və mənafeələrinin qorunması, onların cəmiyyətdəki sosial mövqeyinin güclənməsi üçün Muxtar Respublika səviyyəsində imkanlar çərçivəsində bütün tədbirlər-görülür. Buna baxmayaraq qadınlarımız həm sosial-iqtisadi, həm də mənəvi-siyasi sahələrdə ciddi problemlərlə üz-üzə dayanıblar. Qadınların hüquqi vəziyyəti ilə real vəziyyəti arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Xüsusən qadınların idarəetmədə, qərar qəbul etmə prosesindəki mövqeyi onların cəmiyyətdə oynadıqları rolla ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan Prezidentinin «Respublikada dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında» verdiyi fərmanda deyildiyi kimi, dövlət qurumlarında gender siyasətinin tələblərinə heç də kifayət qədər riayət olunmur.

Sovet cəmiyyətindən sonrakı dövrdə qadınların sosial bərabərliyi illüziyası uçub dağılmış, onların fəaliyyət dairələri daralmağa başlamışdır.

Hazırkı keçid dövründə Naxçıvan qadınları bütün ölkə qadınları kimi qeyri-müəyyən vəziyyətdə yaşayırlar. Bir tərəfdən baş vermiş ictimai-siyasi proseslər onların sosial fəallığına güclü təsir göstərir. Digər tərəfdən isə kommunist reciminin dağılması ilə qadın probleminin sovet dövlətinin siyasətində oynadığı xüsusi rol da yox olub. Bundan başqa mövcud sosial-iqtisadi çətinliklər birinci növbədə onlara təsir göstərir.

Naxçıvanda qadınların sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, Muxtar Respublikada, Azərbaycanda qadına münasibətdə dövlət siyasətinin prinsiplərinə uyğun xüsusi strategiyanın hazırlanmasına ehtiyac vardı.

Bu strategiyanın işlənilib hazırlanması üçün isə birinci növbədə

Muxtar Respublikada gender münasibətləri üzrə tədqiqatların, təbliğat və təşviqat işlərinin aparılması vacibdir. Gender uyğunsuzluğunun aradan qaldırılmasına yönəlmiş elmi tədqiqatlar praktik mahiyyət daşımalı, faktlar obyektiv təhlil edilməli, problemlər, çətinliklər araşdırılmalı və onların həlli üçün tövsiyələr işlənib həyata keçirilməlidir.

Bu məqsədin reallaşdırılması sahəsində birinci addım olaraq Muxtar Respublikada gender münasibətlərini, qadınların statusunu və vəziyyətini əks etdirən regional statistik məlumatlar hazırlanmalı, illik sosial-iqtisadi inkişaf haqqında statistik külliyyatlar, rəsmi statistika sistemi gender indikatorunu (göstəricilərini) əhatə etməlidir.

- Qadınların IV Beynəlxalq Pekin Konfransının qətnamə və qərarları qadınlarla işin əsas prinsipləri kimi, Muxtar Respublikanın dövlət və hakimiyyət orqanlarının daim diqqət mərkəzində olmalıdır;

- Muxtar Respublikada bütün dövlət strukturlarında qadınların rəhbərlik səviyyəsində fəal təmsil olunması təmin edilməlidir;

- Qadınlar arasında sahibkarlığın inkişafına, fermer təsərrüfatlarının və kiçik müəssisələrin, gəlir gətirən iş yerlərinin açılmasına, onların yeni sənət və peşələrə yiyələnməsinə, qadın işsizliyinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər görülməlidir.

- Bu məqsədlə güzəştli kreditlərin verilməsi, güzəştli vergi qaydalarının tətbiq olunması və digər iqtisadi xarakterli tədbirlər mühüm rol oynaya bilər.

- Qadınlara qarşı ailədə, cəmiyyətdə, işdə zorakılığın, ədalətsizliyin aradan götürülməsi üçün sosial və psixoloji yardım xidmətləri, sosial reabilitasiya proqramları inkişaf etdirilməli, qadınların hüquqlarının daha güclü qorunması üçün Muxtar Respublikada qadınlar arasında psixoloqlar, sosioloqlar, sosial pedaqoqlar, hüquqşünaslar hazırlanmasına diqqət yetirilməlidir.

- Cəmiyyətin mütərəqqi inkişafı üçün qadınların bütün sahələrdə fəal iştirakı həlledici əhəmiyyətə malikdir. Qadınların kişilərlə bərabər siyasi işlərdə iştirakını təmin edən şərait olmalı, qadın problemləri ilə məşğul olmaq üçün regional xüsusiyyətləri nəzərə alan mexanizm yaradılmalıdır. Qadınların Muxtar Respublikanın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatında iştirakının

tə'min edilməsi üçün xüsusi proqramlar və planlar hazırlanmalıdır.

- Tək qadınların və anaların problemlərinin həllinə yönəlmiş tədbirlər işlənib hazırlanmalıdır;

- Qadınların ictimai cəmiyyətlər və hərəkatlar yaratmaq təşəbbüsləri dəstəklənməli, onların öz hüquqlarını qorumaq üçün birgə fəaliyyət göstərmələri təşviq edilməlidir;

- Seçkilərdə qadınların fəallığını, müxtəlif orqanlara seçilmək şansını yüksəltmək üçün (hətta kvota tətbiq edilməklə) qanunverici tədbirlər müəyyənləşdirilməlidir.

Qadınlarımızın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə qazandıqları uğurlar davam etdirilməli, qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində tarazlı dövlət siyasətinin aparılması dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin üstün istiqamətlərindən biri olmalıdır. Bu zaman Azərbaycanın ailədə və cəmiyyətdə ənənəvi həyat və təfəkkür tərzinin elementlərinin qorunub saxlandığı müsəlman ölkəsi olması yaddan çıxarılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, Azərnəşr, 1962, 356 səh.
2. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultaylarının, konfranslarının, MK plenumlarının qətnamə və qərarları, Azərnəşr, Bakı, 1987, 653 səh.
4. Azərbaycan qadınları haqqında ensiklopediya. Bakı, 2001, 228 səh.
5. Azərbaycan qadınları haqqında statistik mə'lumat. Bakı, Azərnəşr, 1998, 98 səh.
6. «Azərbaycan» qəzeti.
7. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti.
8. Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinin gender ekspertizası. Bakı, 1999, 78 səh.
9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), fond 57.
10. ARMDA, f.379.
11. ARMDA, f.411.
12. ARMDA, f.1095.
13. ARMDA, f.2004.
14. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARSPİH MDA), f.1.
15. ARSPİH MDA, f.95.
16. ARSPİH MDA, f.417.
17. Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. «Azərbaycan» qəz., 2000, 7 mart, №53.
18. Azərbaycan Respublikasında qadın problemləri üzrə dövlət komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin fərmanı. «Azərbaycan» qəz., 1998, 15 yanvar, №11.

19. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild, Bakı, Azərnəşr, 1976, 592 səh.
20. Azərbaycan statistik rəqəmlərdə. Bakı, Statistika, 2001, 123 s.
21. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VI cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2000, 516 səh.
22. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996.
23. Azərbaycanda insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1997, 88 səh.
24. Azərbaycanda qadınlar və kişilər. Statistik mə'lumat. Bakı, Səda, 1999, 62 səh.
25. Babayev Ə. Nazir. «Azərbaycan qadını», 1965, №3, s.12-13.
26. Bizim müzakirə, «Azərbaycan qadını», 1999, №2, s.16-17.
27. BMT İP-nin gender inkişafda layihəsi, «Genderşünaslıq» bülleteni, 2000, №2, s.3-7.
28. Cəfərzadə Ə. Qarşıda mühüm vəzifələr durur. «Azərbaycan qadını», 1986, №7, s.2.
29. Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri. Bakı, Azərnəşr, 1967, 91 səh.
30. Çadra əleyhinə mübarizənin gedişi. «Şərq qadını», 1928, №9, s.8.
31. Əkbər Fəxri.Məktub. «Şərq qadını», 1925, №4, s. 24.
32. Əliyeva A. Azərbaycan SSR-də qadın əməyi. Bakı, «Elm», 1959, 167 səh.
33. Əliyev Ə. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan MSSR-də mədəniyyətin inkişafı. Bakı, Azərnəşr, 1958, 38 səh.
34. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir, 2 cildə. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar. Bakı, Azərnəşr, 1997, s. 588-597.
35. Əliyev M. Bir aktyorun yaddaş dəftərindən. Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı, 1957, 98 səh.

36. Əliyeva S. Bizim qədim diyar. «Azərbaycan qadını», 1974, №11, s.8.
37. Əliyeva S. Cavanlaşan qədim diyar. «Azərbaycan qadını», 1984, №10, s.14-15.
38. Əliyeva S. Kommünizm fəal qurucuları. «Azərbaycan qadını», 1970, №6, s.13-14.
39. Əliyeva S. Naxçıvan qadınları 40 ildə. «Azərbaycan qadını», 1964, №10, s. 9-10.
40. Əsgərova Z. Müasir dövrdə Azərbaycan qadınlarının ictimai münasibətlər sistemində yeri və rolu. **Tarix elmlər namizədi adı almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı.** Bakı, 1998, 25 səh.
41. Gender. Qadın probleminin yeni mərhələsi. I buraxılış, Bakı, 1998, 78 səh.
42. Gender. Qadın və hüquq. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 1997, 82 səh.
43. Gender tədqiqatları. Bakı, Adiloğlu, 2002, 203 səh.
44. Gəncəli S. Işıqlı ömürlər, kövrək talelər. Bakı, 1994, 429 səh.
45. Hacıyev İ. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında qadınların iştirakı. **Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtoreferatı.** Bakı, 1991, 19 səh.
46. Hacıyev İ., Həsənov Ə., Fətəliyev E. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Naxçıvan, 1998.
47. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində. **Tarix elmləri doktoru dissertasiyanın avtoreferatı.** Bakı, 1999, 65 səh.
48. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Bakı, 1996, 680 səh.
49. Həsənova M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyində

- qadın məsələsi. Dərslik, Bakı, Azərnəşr, 2001, 78 səh.
50. Hüseynov A. Naxçıvan MSSR müharibədən sonrakı sosializm quruculuğu dövründə (1946-1958-ci illər) Tarix elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1987, 23 səh.
 51. Xəlilov Ə. Naxçıvan teatrının tarixi, Bakı, Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 95 səh.
 52. İmanzadə S. Azərbaycanda qadın azadlığı Oktyabr Sosialist inqilabının qələbələrindən biridir. Bakı, Azərnəşr, 1957, 105 səh.
 53. İmanzadə S. Qadınlar ailədə və cəmiyyətdə. Bakı, Azərnəşr, 1963, 60 səh.
 54. Kəngərli İ. Naxçıvan MR-də kadrların hazırlanması, seçilməsi və yerləşdirilməsi (1981-1990-cı illər) Tarix elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1991, 24 səh.
 55. Kişi hünərli qadınlar. «Azərbaycan qadını», 1997, №3, s.36-38.
 56. «Kommunist» qəzeti.
 57. Qadın şuraları haqqında müvəqqəti əsasnamə. «Azərbaycan qadını», 1987, №2, s.14-15.
 58. Qadınlar və zorakılıq. Bakı, Səda, 1997, 58 səh.
 59. Qanadım olsa uçaram, «Azərbaycan qadını», 1987, №9, 8 səh.
 60. «Qanun» curnalı, Xüsusi buraxılış, 1997, №3.
 61. Qasimov Ə. Naxçıvan MSSR zəhmətkeşlərinin maddi rifah və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi. Tarix elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1988, 23 səh.
 62. Qasimov Q. İnkişaf etmiş sosializm şəraitində Azərbaycan KP-nin xalq təhsilinin inkişaf etdirmək sahəsində fəaliyyəti (1959-1975-ci illər). Tarix elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1980, 28 səh.
 63. Qasimzadə F. Qadınların sosial fəallığı sahəsində vəzifələr. «Azərbaycan qadını», 1987, №3, s.1-2.
 64. «Qayıdış» 1990-1993. Tərtib edən Ə.Həsənov. Bakı, Azər-

nəşr, 1996, 791 səh.

65. Qədirova E. Azərbaycan qadınları kommunizmin fəal qurucularıdır (1966-80-cı illər), Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1982, 186 səh.
66. Quliyev C., Mədətov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı. Bakı, Azərnəşr, 1984, 136 səh.
67. Quliyev N. Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti tarixindən. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1999, 140 səh.
68. Quliyev R. Naxçıvan MSSR-in sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1971-1980-cı illər). **Tarix elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı.** Bakı, 1990, 27 səh.
69. Quliyeva Z., Həsənova M. Azərbaycan qadınlarının hüquqları (1993-1998). Bakı, Azərnəşr, 1998, 72 səh.
70. Mahmudov Ə. Naxçıvan MSSR. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1970, 45 səh.
71. Mədətov Q. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsində. 1941-1945-ci illər. Bakı, EA nəşriyyatı, 1965, 504 səh.
72. Məmmədov S. Azərbaycanda qadın təhsili və Azərbaycanın tərəqqipərvər qadınlarının maarifçilik fəaliyyəti (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri). **Tarix elmləri doktoru dissertasiyanın avtoreferatı.** Bakı, 1996, 49 səh.
73. Məmmədov S. Azərbaycanın ilk maarifpərvər qadınları. Bakı, Azərnəşr, 1960, 140 səh.
74. Məmmədov S. Hər sətirdə bir tarix. Bakı, 1994.
75. Məmmədov S. Qadın, gözəllik və ülviyyət (Ensiklopedik toplusu). Bakı, Azərnəşr, 2001, 335 səh.
76. Məmmədov S. Molla Nəsrəddin və qadın azadlığı problemi. «Azərbaycan qadını», 1965, №9, s. 23-27.
77. Məmmədov S. Nurlu ömürlərin dastanları. Bakı, Gənclik, 1975. 127 səh.
78. Məmmədov S. Tərəqqi yollarında. Bakı, Gənclik, 1975, 72 səh.
79. Məmmədov S. Azadlıq yollarında. Bakı, Azərnəşr, 1980, 92

səh.

80. Məmmədova İ. Naxçıvanda pedaqoci təhsilin inkişafı. **Pedaqoci elmləri namizədi dissertasiyanın avtoreferatı.** Bakı, 1996, 28 səh.
81. Məmmədova Z. Elimizi şöhrətləndirənlər. «Azərbaycan qadını», 1974, №11, 22 səh.
82. Mirzəyev T. Naxçıvan MSSR-də əmək ehtiyatları və ondan səmərəli istifadə məsələləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1983, 104 səh.
83. Mirzəzadə A. Bələdiyyələr və qadınlar. «Genderşünaslıq», 2000, №2, 23 səh.
84. Mollayev İ., M.T. Sidqinin pedaqoci fəaliyyəti və pedaqoci görüşləri. **Pedaqoci elm. nam. diss. avtoreferatı.** Bakı, 1967. 24 səh.
85. Mollayev İ. Naxçıvanda xalq maarifinin inkişafı. **Azərbaycan məktəbi**, 1965, №1, s. 41-44.
86. Mollayev İ. Naxçıvan MSSR-də xalq təhsilinin inkişafı. Bakı, Bilik cəmiyyəti 1983, 32 səh.
87. Mövsumova L. Azərbaycanda gender tədqiqatları. Bakı, 2002, 203 səh.
88. Muradov Ş. Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatında qadın əməyi və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1969, 227 səh.
89. Muradov Ş. Azərbaycan SSR-də qadın əmək ehtiyatlarından istifadənin ictimai-iqtisadi problemləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974, 190 səh.
90. Muradov Ş. Azərbaycan SSR-in əmək ehtiyatları. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1987, 260 səh.
91. Nadirov A., Muradov Ş., Nuriyev Ə. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2000, 100 səh.
92. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002, 596 səh.
93. Naxçıvan. **Məqalələr toplusu**, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1999,

163 səh.

94. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi (NDA), f.I.
95. NDA, f.I R.
96. NDA, f.2.
97. NDA, f.2. R.
98. NDA, f.4.
99. NDA, f.13.
100. NDA, f.34.
101. NDA, f.40.
102. NDA, f.43.
103. NDA, f.221.
104. NDA, f.219.
105. NDA, f.314.
106. NDA, f.852.
107. Naxçıvan MSSR. Məqalələr toplusu, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1975, 35 səh.
108. Naxçıvan MSSR-50, Lenin-milli siyasətinin yetirməsi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1975, 357 səh.
109. Naxçıvan MSSR-də xalq təsərrüfatının inkişafı. Bakı, Statistika idarəsi, 1964, 141 səh.
110. Naxçıvan MSSR-də ictimai istehsalın kompleks inkişafı və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi problemləri. Məruzələrin tezisləri, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974, 55 səh.
111. Naxçıvan MSSR-in Nəraşen kəndində qadın klubunun təşkili haqqında. Azərbaycan MİK qərarı. «Azərbaycan arxiv», 1973, №2.
112. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi statistiki məcmuə. Bakı, 1999, 127 səh.
113. Naxçıvanda seçkilərin tarixi. Bakı, 2003.
114. Nazirlə müsahibə. «Azərbaycan qadını», 1974, №11, s.6-7.
115. Ordubadda nə var, nə yox. «Şərq qadını», 1933, №1, s. 23-24.
116. Ömrün üç günü. Bakı, Azərnəşr, 1996, 96 səh.

117. Rəna Seyidqızı. Qadın və məhbus. Bakı, Səda, 1998, 38 səh.
118. Rəna Seyidqızı. Qadın və siyasət. Bakı, Səda, 1998, 72 səh.
119. Rəsizadə S. «Bizə yazırlar» rubrikasından. «Şərq qadını», 1924, №5, 27 səh.
120. Sadıqov S. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, 144 səh.
121. Sidqi M.T. Məktəb hekayətləri. Bakı, Sabah, 1996, 47 səh.
122. Sidqi M.T. Seçilmiş pedaqoci əsərləri. Bakı, Maarif, 1967, 67 səh.
123. «Sovet Naxçıvanı» qəzeti.
124. Suleymanov S. Azərbaycanda ilk pedaqoci qız məktəbləri – daraful- müəllimatlar. «Azərbaycan qadını», 1999, №3, s.21-22.
125. Sultanova H. Azərbaycan qadının səadəti. Bakı, Azərnəşr, 1974, 156 səh.
126. Sultanova H. Qırx bahar. Bakı, Azərnəşr, 1980, 79 səh.
127. Sultanova H. Səadət. Bakı, Azərnəşr, 1970, 156 səh.
128. «Şərq qadını» curnalı.
129. «Şərq qapısı» qəzeti.
130. Şirəliyev A., Ağamaliyev F. Naxçıvan MSSR-in 60 illiyi və onun sosial-iqtisadi inkişaf problemləri. Bakı, Bilik cəmiyyəti 1984, 30 səh.
131. «Təbliğatçı», 1949, №4.
132. Vəzirov C. Sənət pillələrində. «Azərbaycan qadını», 1986, №12, s.14-15.
133. Yusifov Y. Naxçıvan MSSR-in 25 illiyi. Təbliğatçı, 1949, №4, s.42-51.
134. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, Yazıçı, 1977, 372 səh.
135. Абакумова В. Октябрьская революция и раскрепощение женщин, Л., 1958.
136. Аббасов А., Адыезелова С., Мустафаева Н. Гендерные исследования. Аналитико-библиографический обзор. В журн.: «Возрождение XXI в.», 1999, №19, с.104-109.

137. Азаддинова С. Рост трудовой и творческой активности женщин- рабочих Азербайджана в годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.). На материалах Кировабада. Автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1974, с.27.
138. Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941-45 гг., т., 1, Баку, Азернешр, 1976, 626 с., т.2, 1977, 376 с.
139. Алиева С. Борьба Коммунистической Партии Азербайджана за воспитание женских кадров в период строительства социализма (1920-1936 гг.) Автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1963.
140. Аминова Р.Х. Октябрь и решение женского вопроса в Узбекистане, Ташкент, Наука, 1975, 231 с.
141. Асадов А. Семейное право. Баку, Издательства АКУ, 1959, 223 с.
142. Атакишиев А. Культура Азербайджанской ССР в период развернутого строительства коммунизма (1959-65 гг.) Автореф. дисс. на соиск. доктора ист. наук, Баку, 1970, 23 с.
143. Ахмедова А. Повышение политической активности женщин Азербайджана на современном этапе. Автореф. дисс. на соиск. канд. философ. наук, Баку, 1997, 26 с.
144. «Бакинский рабочий» газеты.
145. Бильшай В. Решение женского вопроса в СССР, М., Восполитиздат, 1958, 247 с.
146. Вахидова И. История г. Ордубад в XIX-нач. XX века. Автореферат на соиск. канд ист. наук, Баку, 1990, 23 с.
147. Векилов М. Коммунистическая Партия организатор культурной революции в Азербайджане (1920-1940 гг.) Автореферат на соиск. док. ист. наук, Баку, 1975, 47 с.
148. Великий Октябрь и развитие экономики и культуры Советского Азербайджана, Баку, Элм, 1987, 279 с.
149. Великий Октябрь и раскрепощение женщин Северного Кавказа и Закавказья (1917-1936 гг.) Сборник документов

и материалов. М., Мысль, 1979, 350 с.

150. Вестник статистики, М., 1986, №1.
151. Гаджибекова С. Великий Октябрь и женщины Киргизстана, Фрунзе, 1975, 778 с.
152. Гаибова Г. Роль женщин в развитии науки в Азербайджанской ССР в послевоенный период (1946-1970 гг.). Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку. 1974, 27 с.
153. Гасиев И. Организация женских клубов в Азербайджане и их роль в борьбе за раскрепощение азербайджанки (1920-1925 гг.) «Азярбайжан архиви», 1973, с.32-33.
154. Гусейнова Д. Вовлечение женщин Советского Востока в борьбе за осуществление ленинского плана культурной революции (1920-1940 гг.) На материалах Азербайджанской ССР, Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку, 1985, 26 с.
155. Джафаров Ф. Развитие народного образования в Нахичеванской АССР (1920-1940 гг.) Автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1990, 31 с.
156. Женщины Азербайджанской ССР. Статистический сборник, Баку, Статистика, 1972, 100 с.
157. Женщины страны Советов, Москва, Политиздат, 1977, 240 с.
158. Зарипова Н. Женщины солнечного Таджикистана. Душанбе, 1957, 179 с.
159. Исмаилова Я.И. Деятельность партийной организации Азербайджана в области повышения роли женщин в культурном строительстве (1946-1958 гг.) Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку, 1975, 29 с.
160. История Азербайджана, т. II, часть I, Баку, Издательство АН, 1963, 953 с.
161. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г., Азербайджанская ССР, М., 1963, 158 с.
162. Итоги переписи населения СССР 1970 г., Баку, Статистика,

1973, 648 с

163. Кадырова Э. Роль женщин в развитии промышленности Азербайджанской ССР в период коммунистического строительства (1959-1965 гг.) Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку, 1961, 26 с.
164. «Каспий», 1901 .
165. КПСС в резолюциях, постановлениях, решениях съездов, конференций и пленумов КПСС, т.3, М., Политиздат, 1970, 623 с.
166. Кулиева З. Женщины Советского Азербайджана в годы Великой Отечественной Войны. Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку, 1987, 27 с.
167. Курбанов М. Культура Советского Азербайджана, Баку, Азернешр, 1959, 138 с.
168. Любимова С. Октябрьская революция и положение женщин в СССР, М., Политиздат, 1967, 267 с.
169. Мамедов С. Роль Азербайджанской женщины в борьбе за развитие просвещения и культуры в Азербайджане (конец XIX-нач. XX вв.) Автореферат дисс. на соиск. канд ист. наук, Баку, 1967, 29с.
170. Мехтиев Г. Деятельность Коммунистической Партии Азербайджана в период Великой Отечественной войны 1941-45 г.г. Баку, Азернешр, 1967, 292с.
171. Мусаева Т. Революция и народное образование в Азербайджанской ССР, Баку, Элм, 1979, 286с.
172. Народное хозяйство. Азербайджанской ССР к 70 летию Великого Октября, Баку, Азернешр, 1987, 313 с.
173. Народное хозяйство. Азербайджанской ССР к 50 летию СССР, Баку, Азернешр, 1972, 282 с.
174. Народное хозяйство Азербайджанской в 1974 г., Баку, Азернешр, 1975, 396с.
175. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1980 г., Баку, Азернешр, 1981, 458с.

176. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1983 г., Баку, Азернешр, 1984, 259с.
177. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1987 г., Баку, Азернешр, 1988, 322 с.
178. Народное хозяйство Азербайджанской за 60 лет., Баку, Азернешр, 1980, 375с.
179. Народное хозяйство ССР за 70 лет., М., Политиздат, 1987, 257 с.
180. Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г., М., Финансы и статистика, 1990, 44с.
181. Нахчыванская АССР за 60 лет, Баку, Азернешр, 1984, 74с.
182. Нифталиев М. Культурное строительство в Нахичеванской АССР (1921-1925 гг.) Кировабад, 1957, 124 с.
183. Новрузов Т. Трудовые подвиги колхозного крестьянства в годы Великой Отечественной войны, Баку, 1963, 102 с.
184. Опыт КПСС в решении женского вопроса, М., Мысль, 1981, 269 с.
185. Пашаев Н. Победа культурной революции в Советском Азербайджане, М., Наука, 1976, 263 с.
186. Первый сжезд народов Востока. Стенографический отчет, Баку, Азгиз, 1920, 128 с.
187. Польшванова Т. Дочери Советского Востока, М., Мысль, 1961, 126 с.
188. Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам, т.3, М., Политиздат, 1968, 751 с.
189. Собрание Узаконений "распорезении" Азербайджанской ССР, Баку, 1926, 406 с.
190. Собрание Узаконений ЗСФСР. Тифлис, 1963, 323 с.
191. Султанов Г. Нахичеванский край и его экономика. Баку, Азгиз 1927, 79 с.
192. Сжезды Советов Союзных и автономных республик СССР. Сборник документов (1925-1937 гг.) т.VI, М., Юрид. литература, 1964, 347 с.

193. Труд в Азербайджанской ССР. Баку, Азернешр, 1970, 387 с.
194. Шариф Азиз. Рождения Молла Насреддина очерки жизни и творчества Джалиля Мамедкулизаде (1866-1906). Баку, Генджлик, 1968, 340 с.
195. Шукурзаде И. Сельское хозяйство и патриотическое движение колхозного крестьянства Нахичеванской АССР, Автореферат на соиск. канд ист. наук, Баку, 1963, 38 с.
196. Шукурова Х. Социализм и женщины Узбекистана. Ташкент, "Узбекистан" 1970, 367 с.
197. Чирков П. Решение женского вопроса в СССР (1917-1937 гг.), М., Мысль, 1978, 255 с.
198. Численность и состав населения СССР, М., Финансы и статистика 1984, 366 с.
199. Эмансипация мусульманки. М., Мысль, 1982, 182 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. Naxçıvan qadınlarının təhsil və mədəni səviyyəsinin artırılması, onların ictimai həyata və istehsala cəlb edilməsi (XX əsrin 20-30-cu illəri).....	15
1.Naxçıvanda qadın hərəkətinin formalaşmasının sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi şərtləri	15
2.Naxçıvan qadınlarının təhsil və mədəni səviyyəsinin artırılması	25
3.Respublika qadınlarının ictimai-siyasi həyata və istehsala cəlb edilməsi	47
II FƏSİL. Naxçıvan qadınları İkinci Dünya müharibəsi dövründə	67
1.Qadınların arxa cəbhədə və vətənpərvərlik hərəkətində fəaliyyəti	67
2.Müharibə dövründə qadınların ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatda iştirakı.....	78
III FƏSİL. Qadınların Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında rolu (XX əsrin 50-80-ci illəri)	86
1.Naxçıvan qadınlarının ictimai istehsalda iştirakı	86
2. Qadınların respublikanın sosial-mədəni və ictimai-siyasi həyatında yeri və rolu	101
IV FƏSİL. Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkətinin ümumi səciyyəsi.....	122
1.Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası qadınlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti.....	122
2. Qadınların sosial fəallığı. Onların Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakı.....	135
NƏTİCƏ.....	145
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	154

SEVİNC ABBASOVA ZAKİR QIZI

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA
QADIN HƏRƏKATININ İNKİŞAF TARİXİ**

Çapa verilib: 27.01.2007
Çapa imzalanıb: 26.02.2007
Ş.ç.v.10.5, tiraj 300
«MBM» mətbəəsində çap olunub

Abbasova Sevinc Zakir qızı

1976-cı il avqust ayının 27-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1993-cü ildə Naxçıvan şəhərindəki 7-№-li orta məktəbi bitirdikdən sonra 1992-93-ci illərdə Naxçıvan Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1999-cu ildən Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi» kafedrasında işləyir. Tarix elmləri namizədidir.

Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə, təhsildə gender bərabərliyi mövzuna həsr edilmiş bir sıra əsərlərin müəllifidir.

Ailəlidir, iki qızı bir oğlu var.